

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Király István: Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból

Károly Sándor: Ady prózája és lírája

Kovalovszky Miklós: Ady és a nevek

László Zsigmond: Az Ady-vers

T. Lovas Rózsa: Ady alliterációi

Kemény Gábor: Az eltévedt lovas

Pásztor Emil: Kossuth Lajos levele Szemere Miklós-
hoz 1840 nyarán

Hopp Lajos—Kelemen József: Az új Mikos-kiadás
helyesírási problémái

Szabó József: Madách Tragédiájának „helyreállított”
szövegű kiadásáról

Bán Ervin: Nyelvhelyességi megjegyzések a közép-
iskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási
gyakorlatairól

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Király István: Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból</i>	257
<i>Károly Sándor: Ady prózája és lírája</i>	269
<i>Kovalovszky Miklós: Ady és a nevek</i>	286
<i>László Zsigmond: Az Ady-vers</i>	301
<i>T. Lovas Rózsa: Ady alliterációi</i>	313
<i>Kemény Gábor: Az eltévedt lovas</i>	324

Íróink nyelve

<i>Pásztor Emil: Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1940 nyarán</i>	330
<i>Hopp Lajos—Kelemen József: Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái</i>	338
<i>Szabó József: Madách Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásáról</i>	345

Nyelv és iskola

<i>Bán Ervin: Nyelvhelyességi megjegyzések a középiskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási gyakorlatairól</i>	355
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos: „Egy bécs pénzrel leteszi, két bécs pénzrel felveszi”</i>	361
<i>Erdődi József: A ház szeme</i>	368

~~~~~
Imre Samu
(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

101. ÉVFOLYAM * 1977. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból

Iszonyú dolgok mostan történülnek,
Népek népekkel egymás ellen gyűlnek,
Bűnösök és jók egyként keserülnek
S ember hitei kivált meggyöngülnek.

Ember hajléki már rég nem épülnek,
Szívek, tűzhelyek, agyak de sérülnek,
Kik olvasandják ezt, majd elképülnek,
Ha ő szívükben hív érzések fülnek.

Jaj, hogy szép álmok így en elszörnyülnek,
Jaj, hogy mindenek igába görnyülnek,
Jaj, hogy itt most már nem is lelkesülnek,
S mégis idegen pokol lángján sülnek.

Itt most vér-folyók partból kitérülnek,
Itt most már minden leendő gyérülnek,
Itt régi átkok mélyesre mélyülnek:
Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek?

Hegedűs fickók többet hegedülnek,
Olcsó céciókon ezerek vegyülnek,
Rút zsvány-arccok ékesre derülnek
S ijedt szelídek szökve menekülnek.

Lámpás, szép fejek sután megszedül ek,
Emberségesek igen megrémülnek,
Ifjak, kik voltak, hoppa megvénülnek
S a Föld lakói dög-halmokba dülnek.

Bús kedvű anyák keservesen szülnek,
Labdázó fiúk halálba merülnek,
Ős, szép kemencék sorjukba elhülnek
S kedvelt szüzeink uccára kerülnek.

S szegény emberek még sem csömörülnek,
Buták, fáradtak és néha örülnek,
Szegény emberek mindent kitörülnek
Emlékeikből, mert csak ölnek, ölnek.

Szegény emberek ölnek és csak ölnek
 S láz-álmaikban boldogan békülnek.
 S reggelre kelvén megint megdühülnek,
 Kárhoznak, halnak, vadakká törpülnek.

Halál-mezőkön bitófák épülnek,
 Nagy tetejükre kövér varjak ülnek,
 Unják a hullát, el- s vissza-röpülnek,
 De az emberek meg nem csömörülnek,

1. 1918 január első felében íródott ez a költemény, a költő ekkori néhány hetes csucsai tartózkodás alatt; 1918. január 16-i számában közölte a verset a Nyugat. Nem sokkal azelőtt, 1917 december végén utazott le Csucsára az Ady-házaspár, hogy együtt töltsse a karácsonyt, újévet a „Boncza-várban” maradt öreg nagymamával. Ady betegen érkezett. Valamiféle „pompás és drága kölnitől” kapott bőrfertőzés sebei ütöttek ki rajta. S ha nem is fizikailag: lelkileg nagyon megviselte ez. A kinövő furunkulusokat és a hámló bőrt látva működött a veszélylátáshoz szokott képzelet. Felrémett ismét a szifilisz árnya. S így ez a látszatbaj is elég volt ahhoz, hogy idegbénultságba, fáradtságba verje. Csucsára érve éppen ezért tíz napot még ágyban töltött el. Hiszen – mint leveleiben beszámolt róla – „utólagos, kicsinyes ellenség ez a nyavalya, de nagyon megviselt”: „idegeim olyan hitványak, hogy néha egy rövid táviratot alig tudok megírni.” – „Melankóliás vagyok” – hangzott a szava. Azzá tette veszélyérzete, idegessége, s azon túlmenően a csucsai magány.

Mert vígasztalan volt körötte minden. Szétterült a bántó, nyomasztó elhanyagoltság. Kint enyhe volt a tél. Takaró nélkül, fehérség nélkül halódott a világ. Ahogy a költő egyik ekkori levelében írta: „Csucsá szép volna, sőt szép is, mikor a tél komoly. Locspocskor azonban vígasztalan látni.” A mezeten téiben a Boncza-házon is érződött már a gazdanélküliség, az őrlő kopottság. Hullt, szétesett minden. „Tíz év óta alig renováltak valamit — írta egyik levelében ekkoriban Ady —, holott a legrosszabbul építették. Képzelted, hogy most az ember milyen tehetetlen munkaerő és anyag hijján.” Reménytelenséget sugallt a közvetlen környezet: az otthon és a táj. S az egyéni lélek ebben az állapotában még érzékenyebben visszhangzott a távol világból érkező hírekre. Az életrajzi-percnyi hangulat, a pusztá impresszió, ha művet nem is, de mint általában mindig, fogékonyságot itt is teremtett. Felszínre hozta a mélyebben fekvő, műbe kívánczoló mondanivalókat. Jelkép lett omló, szétfoszló mivoltában Csucsá. Elhanyagoltságában ott tükröződött a világ állapota: az otthontalanság.

Mert több mint három éve tartott már ekkor a világháború: egyre jobban tökéletesedve működött ez az óriás modern halálgár. Ez idő tájt jelent meg pl. tömeges méretekben, mint harci eszköz, a tank. A huszadik század később eljövő technikai csodáinak előjelét hozva: első ízben gázoltak rá 1917 novemberében, a cambrai-i csatatéren mozgó acélgépek élő emberekre. S a frontok mögött is folyt a gyilkolás. 3500 fővel emelték például 1917 decemberében Magyarországon a csendőrök számát. Megszigorították a statáriumot. Épültek mindenütt példát statuálón a háborús évek műemlékei: a komor akasztófák. S nem kellett immár az Adyéhoz hasonló képzelet ahhoz, hogy világosan lássa valaki a távol történeteket. A lefojtó cenzúra következtében jobbára át-

tételesen bár, de az ember helyzetéről az olvasmányok is mind nagyobb számban tudósítottak.

1917-ben jelent meg pl. Ady hajdani, váradi barátjának, Bíró Lajosnak A mélység lakói c. regénye (későbbi címén: Hotel Imperial). Az egykori haditudósítótól volt ez késetten érkező, hiteles híradás. Igaz: Bíró Lajos emberi-művészi leszerelését, sikerre nézését visszatükrözve egy olcsó szerelmi történet volt a műben a fő szál. De mögötte ott rejtett a Bíróra jellemző orosz ihletettség, erkölcsi komolyság. A törvényesített, hőstettnek tekintett háborús öldöklés a maga konkrétságában volt ábrázolva benne. Világossá vált, hogy valójában az elemi moráltól mindig is tiltott emberölés volt ez. Pusztá gyilkolás. Vagy egy másik példát mondva: nem sokkal előbb fejezte be a Nyugat Móricz Fáklyájának közlését. Egy szót sem szólt ez a mű a háború áldozatairól, de a beszögezett csűrben elpusztult fiatalokat siratva nyilvánvalóan értük mondott a szerző csöndes rekviemet. S ekkor, 1917 karácsonyára jelentette meg a Nyugat kiadó az 1916-os folyóiratközlés után kötetkiadásban Móricznak egy másik művét is, a Szegény embereket, ezt az elautomatizált emberölés ellen szóló prózai kiáltást. Ott lehetett ez Ady Csucsára vitt olvasmányai közt. Mint ahogy ott lehetett a Huszadik Század legutolsó száma, amelyben Szekeres János Elvesztett népünk pótlásáról írva 480 000 főre becsülte Magyarország addigi „véres veszteségét”, s egy és egynegyed millióban vélte összegeezhetőnek a háború okozta általános népességekiesést pusztán magyar viszonylatban. Ilyen és ehhez hasonló hírek, olvasmányok hatása alatt élhetett Ady 1918 januárjában, a csucsai kopár, fekete télben, mikor a Krónikás ének 1918-ból érlelődött benne. A közvetlen környezet, a hírek sorozata s az olvasmányok rendje mind egy irányba vitte: a világ omlását, otthontalanságát kellett éreznie.

Nagy számvető műnek szánta ezt a költeményét Ady. Ahogy Csinszka elbeszélése nyomán Révész feljegyezte: különös gonddal dolgozott rajta: „Hosszan készülődött . . . a megharcolására . . . beszélt is a tervéről, hogy tovább írná a háborút és ami egyáltalán nem volt Ady Endre szokása, emlegette, hogy olyan formát keres a mondanivalóihoz, amelyet még nem próbált. Szavakat kutatott, hogy elérje velük, amit érez, a nagymama székely származású volt, és többször beszélgetett vele öreges, székely kifejezésekről.” S miután fejben ily módon a művét mintegy kitervelte — a végső formát megadni akarva — „egész napon át írta a verset. Mire elkészült, annyira elgyengült, hogy . . . a keze reszketett.” De még így is ötször egymás után másolta le a már kész költeményt, hogy hibátlan kézírásban juttathassa Pestre. A nagy pillanatok ünnepisége élhetett benne. Ismételten Révészt idézve: „érezte, hogy halhatatlant alkotott. Szokatlanul beszélt arról, hogy megírta a formailag legkülönb versét.”

A készülés története, belső komolysága már egymaga mutatta, az általa „nagy versek”-nek nevezett költemények közé sorolta Ady ezt az alkotását. Az oly művek sorába, melyekben sikerült mélyre pillantania az emberi sorsba. Nem pusztán „a háború atmoszféráját” adta híven vissza. Elszegényítette a művet csupán így felfogva az Ady-kritika. Mint nagy verseiben általában mindig: a napi témán átderengett itt is a mélyebb mondandó. A Krónikás ének 1918-ból, ez a konkrét évszámhoz kötött mű volt az egyik legmeggyőzőbb bizonyíték arra, hogy a József Attila-i értelemben vett formát jelentette csupán a valóságot mélyen megélt művész számára a konkrét esemény. Mögötte az emberré válás folyamatának az adott korra jellemző helyzete sejlett fel:

az ontológiai, a nembeli élmény. Az imperializmus korában élők sorsát tükrözte vissza a háború tényén át a költői erő. Látszott a huszadik századi ember tragédiája: a szorító, fojtó otthontalanság.

2. Mint az otthontalanság, az elidegenedés műveiben általában mindig (mint pl. annak nagy versében, Az eltévedt lovasban), nem hős-, de szituációcentrikus volt a Krónikás ének 1918-ból c. költeményben is a művészi ábrázolás. Igaz: az ember volt többnyire az alany, de a passzív jelentést sugalló *-ül* képzős ige állott mellette folyvást állítmányként. Nem ő rémített, nem ő szörnyített el: ő csupán *rémült*, ő csak *elszörnyült*. Emerson híres szavával: a dolgok ültek a nyeregben, a lét csak vonszolódott. Nem véletlen, hogy kompozícionálisan is a dolgok világát, az adott miliót vázolta fel először a vers. Erről szól a nyitó négy szakasz, az indító szerkezeti egység. Még inkább szembeötlött a miliónek ez az elsődlegessége a strukturális felépítést nézve. Mert mint a kései, elsődlegesen gondolati ihletésű Ady-versek esetében általában mindig, nem a külsődleges, nem a lineáris, de az egymásra torlódó, egymásba fonódó gondolatok belső rendjét meghatározó szerkezet, az ún. strukturális szerkezet volt itt is alapvető. S annak egyes elkülöníthető részeit vizsgálva — a verset zárt egészként véve és a struktúra rejtett törvényeit keresve — a milióra utaló mozzanatok ugrottak szembe mindenekelőtt. 1. A távlattalanság, 2. a negativitás, 3. (mindezt mintegy kiteljesítőn:) az otthontalanság kategóriái val lehet legteljesebben megragadni a különféle nyelvi-poétikai adalékokat egységbe fogó tartalmi jegyeket. Ezek jelentették a formai determinánst.

„S ember hitei kivált meggyöngyülnek” — fogalmazta meg rögtön az első versszakban közvetlenül is a költemény, mint a milió egyik fő jegyét, a t á v l a t t a l a n s á g szorító tényét. *Elszörnyültek* itt a *szép álmok*, *gyérültek minden leendőik*. Őr lett a *hitek* a *leendők* hiánya: a teljes, lefoglaló perspektívánélküliség. Mint közvetett eszköz erről hozott hírt az idő- s térkezelés. Az időt tekintve hiányzott a versből szinte teljesen a jövő. Igaz: feltűnt az *-and*, ez a régies időjel („Kik olvasandják ezt majd elképülnek”). De épp a maga archaizáló jellege folytán a múltba helyezett ez. Azt szuggerálta mint választott lírai pozíciót. Még áthidalhatatlanabbá, még nagyobbá vált így a távolság a krónikamondás pillanata s a jövőendő között. Felnyílt az időszakadék. A kései olvasókra való utaláson túl egy bizonytalankodó felkiáltás értékű kérdés mutatott még csupán a jövőendő felé: „Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek?” A vers egyetlen kettőspontja után, az első szerkezeti egység legvégén állott ez a sor: jelezve mintegy, hogy a felvázolt szituáció szükségszerű következménye volt az elvesztett távlat, a jövő felé nyíló, bizonytalankodó, rettegő kérdés.

De nem csupán a jövő vonatkozásában, hanem —, mint a hitnélküliség, a távlattalanság világában mindig, — általában is megszakadt minden folytonosság, időösszefüggés. Meghalt a történelem. A múlt is „már rég”-ként szerepelt („Ember hajléki már rég nem épülnek”), elveszett valahol a messzeségekben. Múlttól, jövőtől elvágódva megmerevedett, állandóvá vált a pillanatnyi szituáció. Jelen idő volt — az egy *olvasandják s majd elképülnek* kivételével — mindvégig adott. Az *-ül* képző tartós cselekvést kifejezni tudó ereje maradéktalanul kibontakozott. Szuggerálták a praesensben álló *-ül* képzős igék a maguk rímbe helyezett s így fokozottan ható egyhangúságukkal a változhatatlanságot. Megteremtődött a sziszifuszi helyzet, a lírai „vörös sivatag”: az örök jelen idő.

A távlattalanságnak ezt a világát érzékeltették az időjellegzetességek mellett a térbeli jegyek is. Ebben a vonatkozásban is elvágódtak az összefüggések: a káosz lett az úr. Mindenekelőtt tűntek az okok. Az ismétlődő -ül képző poétikai funkciójához hozzátartozott ez is. A műveltető -it antonim párjában ott rejtett az oknélküliség. Csak az látszott, aki *megrémül*, s nem aki *megrémít*, aki *görnyül*, s nem aki *görnyít* stb. Megszűnt a távlattalansághoz elrendelt térben az oksági viszony. Zúrzavarba hullott a világ. A jelenségeket egymás mellé sorozó, szimultanista ábrázolás is erről hozott hírt. Kiragadott, tetszés szerint sokasítható részletek halmozódtak végig egymás mellé. Mintha csak egy vásári kavargás lett volna adott. Az elidegenedés ábrázolásának ez a jellegzetes tere nemcsak a szimultanista technika révén, de konkrétan, képileg is elővarázslódott. Mint a hajdani magyar vásárokon: *Olcsó céccokon ezerek vegyültek s hegedüs fickók hegedültek*. A káosz formát kapott. Az otthontalan lét összevisszaságát, távlatnélküliségét megélte az én.

A távlattalanság mellett a n e g a t i v i t á s volt a versben megjelenített milliónek másik szembeötlő, jellemző vonása. Erről hírt hozón az átváltozás, mégpedig a negatív irányú átváltozás motívuma állt előtérben mint versformáló ismerv. A maga „valamivé válást” szuggeráló jelentésével már eleve közvetítette ezt az -ül képző. Az „A-ból B lesz” sémára épültek fel jóformán mind a mondatok. Tétel—ellentétel viszony volt adott az alanyi és az állítmányi rész közt. Ha az alanyi rész pl. *ifjakról* beszélt, az állítmányi rész a *vénülést* idézte, annak ellentétét („Ifjak, kik voltak, hoppra, megvénülnek”). S így ment ez szinte végig a versen. Ha alanyként a *lámpás*, *szép fejek*, a *labdázó fiúk* vagy a *szűzek* állott, mint állítmány megjelent ezek ellentéte: a *megszédülés*, a *halálba merülés*, illetve az *utcára kerülés*. Az alany átváltozását jelezte a prédikatív rész. Hírül hozta végig a metamorfózis motívum a negativitás úrrá levését. S ezen túlmenően a vers szóanyaga is tudósított erről. Megsokasodtak — a negativitást érzékeltetendő — egyrészt a vulgárizmusok (*céccó*, *fickó*, *zsivány*, *dög*, *buta*, *hoppra*, *megdühül*). Másrészt előtagjaik révén negatív húzásúakká váltak az összetételek: a folyó *vér-folyóvá*, az arc *zsivány-arccá*, a halom *dög-halom*má, az álom *láz-álo*mmá s a mező *halál-mező*vé változott. Otthontalanná lett, mi eddig otthonos volt.

Mert a távlattalanság és a negativitás által jellemzett millió belső, konkrétizáló tartalmát keresve — mint harmadik ismerv — ez volt uralkodón jelen a versben: az o t t h o n t a l a n s á g. Mind szerkezeti, mind képi síkon szembezőkően kísértett ez a motívum: a fojtó idegenség. Kiemelt szerkezeti helyen, nyitásban, s zárásban, s mind a kétszer rímbe helyezetten — a lineáris kompozíció tartalmi sodrát élezően jelezve — ismétlődött az *otthon* képzetköréhez tartozó *épülnek* ige. „Ember hajléki már rég nem épülnek” — hangozott az elején. „Halál-mezőkön bitófák épülnek” — tűnt fel a vers végén. A pozitív jellegű építés tagadásától („hajléki már rég nem épülnek”) a negatív építés állításáig („bitófák épülnek”) vitt a költemény. Az otthontalanság megszűnésétől ment az otthontalanság úrrá levéséig. S ezt tükrözte vissza a kompozíciónak egy másik vonása: a halál-motívum mind erőteljesebb megjelenése is. Az első szakaszokban még csak *sérülésről*, *vér-folyók*-ról volt szó, a vers vége felé már megsokasodtak a halál szavai (*dög-halmok*; *halálba merülnek*; *halnak*, *halál-mező*kön; *hulla*).

S a felnövő otthontalanság hírhozői voltak a művészi képek is. Negatív összefüggésbe állítottan az otthon képei tértek vissza folyvást. „Szívek, tűzhelyek, agyak, de sérülnek”; „Ős, szép kemencék sorjukban elhűlnek” — mond-

ta a költemény. Az otthont idézték a *bús kedvű anyák*, a *labdázó fiúk* és a *kedvelt szűzek* is. De a metamorfózis, az átváltozás révén a negativitás volt az ő sorsuk is. „Bús kedvű anyák keservesen szűlnek — Labdázó fiúk halálba merülnek — ... S kedvelt szűzeink uccára kerülnek” — írta a költemény. A nihil elnyelt mindent, elnyelte az otthont. Az ellen-otthon tűnt fel. Egy olyan világ látszott, hol *vér-folyók* folytak, *dög-halmok* magasodtak, *vadak* csörtettek, *kövér varjak* szálltak, *bitófák* épültek, hol az egész világ *halál-mezővé* változott. A versnyitó *iszonyú* adott hangulatot. S itt élt az ember. A távlattalanságnak, a negativitásnak, az otthontalanságnak ez a miliője — a nihil világa volt körötte adott. S ez jelentette a tragédiáját. Behódolt előtte. Hozzáhasznált.

3. Az emberi tragédiáról, az otthontalanság, a nincs világához való hasonlusról szólt a Krónikás ének 1918-ból mindenekelőtt. Hozzáhasznált az ember ehhez a világhoz mindkét arcával, mind nembeli lényként, emberiségként, mind pedig egyénként, személyiségként. Mint nembeli lénynek a sorsa ilyképpen a hullás felé vitt. Ady lírai műszavaival: nem a „folytonos”, de a „megcsúfolt” ember lett a vers hőisévé. Kiszakadt az így ábrázolt élet mindenekelőtt a maga sajátos létezési teréből, a nembeliség rendelt szférájából, a történelemből. Elvesztette az emlékezetét. „Szegény emberek mindent kitörülnek — Emlékeikből” — írta a költemény. S az emlékezettel, a történelemmel együtt törvényszerűen megszűnt a nembeli ember éltető hite: a haladáshit is. Hiszen ahol nincs történelem, ahol az emlékezetből minden kitörlődött: ott haladás sem lehet. Illúziónak, *álom*-nak, nyilvánítódott minden hit ebben. „Jaj, hogy szép álmok ilyen elszörnyülnek” — írta a költemény. Még a béke reménye is *láz-álmoknak* tűnt („S láz-álmaikban holdogan békülnek”). Úr lett a regresszió. A versen végigvonuló metamorfózis-motívum erről hozott hírt. „Kárhoznak, halnak, vadakká törpülnek” — hangzott az utolsó előtti szakasz lezáró sora: a szerkezet menete — az ember sorsát nézve — a *törpülés* felé vitt. S ez szabta meg a művészi jellemzést is: a kicsivé levés.

A kisebbitő *szegény* jelző került a vers befejezésében háromszor is az ember elébe. S gyakori volt az ember kapcsán az eljelentéktelenítő *pars pro toto* — metonimikus, szinekdochés — megjelenítés. *Tűzhelyekről, kemencékről* illetve *szívekről, agyagról, lámpás szép fejekről* beszélt a költemény az emberek helyett. Máskor meg jelző állt a jelzett főnév helyén. Mint *bűnösöket, jókat, szelídeket, emberségeket, ifjakat* idézte a vers a szereplő hősokeket. Kisebbitett a megjelenítés. Az ember eltörpülése tükröződött ebben: a nyelvi jelentéktelenítés. Főleg azonban tartalmi ismérvek jelezték a kisebbé levést, a ható regressziót. Végbement a történelem során kiküzdött értékek visszavétele: az értéktelenítés.

Mindenekelőtt az ismeretelméleti értelemben vett érték, a megismerő képességben, az észbe vetett hit szűnt meg. A Descartes-i remény. „Lámpás szép fejek sután megszédülnek” — írta a költemény. *Sérültek az agyak. Hegedűs fickók hegedültek többet: a nem gondolkodó, híg életéké lett a szabad tér. Bután, járadtan* éltek az emberek, az észvesztett állapot jellemezte őket: a *megdühülnek* ige. S ugyanezt a hullást tükrözte vissza az esztétikai értékek visszatétele is. Háromszor tért vissza a versben a *szép* szó. De minden esetben negatív összefüggésben, az esztétikai érték tűntét jelezve. *Elszörnyültek* itt a „szép álmok”, *sutává* váltak a „lámpás szép fejek”, *elhűltek* az „ős, szép kemencék”. A szép csúffá változott, *ékesre derültek* viszont a „rút zsvány-

arcok.” Visszájára fordult, a negativitás irányába húzó lett a szépség. Hasonló változás ment végbe az etikai értékekkel is. Tűntek a normák, tűnt a rend, az erkölcs. „Bűnösök és jók egyként keserűnek” — írta a költemény. Mint a morális szabályok nélküli világban mindig: hiányzott a mérték. A *rút zsvány-arcok* hetykélkedtek itt, s az *ijjedt szelídek* menekültek szökve. A jó passzív vá változott, a gonosz lett cselekvő. Az ismeretelméleti s esztétikai értelemben vett értékek után semmivé lettek a morálisak is. S az értékektől való megfosztottság állapotát, a fordított történelmet, a teljes regressziót jelezve, feltűnt az ősi kép: a *kárhozás*, a *pokol*. „Kárhoznak, hálnak” — írta a költemény. Az istenülő ember kárhozó ember lett. S ennek a kárhozásnak, lefelé hullásnak végső jeleként végbement az ember-lét teljes visszavétele, a dehumanizáció: a *vadakká törpülés*, az állattá levés.

Az állati létre utaló képek zárták a költeményt. *Vadak* — s mint Veres-csaginnak A háború apoteózisa című festményén — *varjak* tűntek fel. „Unják a hullát, el- s visszaröpűnek, — De az emberek meg nem csömörűnek” — jelenítette meg őket a költemény. Ítéletet közölt ez a rejtett hasonlat, egyberendelés. Az ember, a „teremtés koronája”, még az állatnál is alábbvaló lett. Hisz amit még az is únt: ő tovább folytatta. Kiteljesedett tragédiája. Ki arra volt hivatva, hogy a történelemben küzdve, előremenve az értékek jegyében otthonossá tegye a körötte levő közömbös világot: állatnál állatibbá vált. Elvesztette saját nembeli lényegét.

Hisz a történelemben előremenő, értékekkel élő, a világban otthonosan mozgó embert, a pozitív antropológia embereszményét a humanizáció jellemezte mindenekelőtt. Az otthonok melege, oly szavak melege kísérte őt a vers tanúsága szerint is, mint *hit, szív, tűzhely, agy, hív érzés, szép álom* stb. *Jóként, szelíden, lámpás, szép fejjel, emberségesen* élt az istenülő ember, a szépség, a jóság, a világló értelem törvényei szerint. S az otthontalanság állapotához, a távlattalanságtól, negativitástól jellemzett idegen világhoz hozzáhasonulva mindez semmibe tűnt. Újjáéledt a történelem alatti, ősi állapot-ember. Jellemző igeként az *ölnek* lépett elő. Schöpfung Aladár figyelt fel rá, milyen hangsúlyt kapott a versben ez a szó. A rímegszakadás ezt ugratta ki. Az *-ölnek* halmaz-rím harmincnyolcszor ismétlődő monotonájából a rímláncot két ízben is megtörve élesen ugrott ki a közbeékelődő kancsal rím: az *ölnek*. Fontosságát jelezte a nyomatékosító ismétlés is. Közvetlen egymásután négyszer tért vissza ez a szó. Mondattanilag is bontott volt a sor, melyben első ízben feltűnt: egy enjambement és alárendelés törte meg a párhuzamos sorok ismétlődő rendjét. („Emlékeikből, mert csak ölnek, ölnek.) S a fogalom fontosságát jelezve mint tudatalatti költői elszólás, mint Saussure-i értelemben vett poétikai anagramma is végigvonult ez a költeményen. Ott lüktetett folyvást. a mélyben az *ö, l, n, e, k*. A sorok nagy százalékában ki lehetett olvasni anagrammaként, rejtve ezt a szót („történülnek”; „Bűnösök . . . keserűnek”; „gyöngülnek” stb.) Nemcsak a háború rémsége tükröződött a vers mélyén végig ott doboló, hangsúlyossá vált *ölnek*-ben: ontológiai távlatot is jelzett ez a szó. A humanizáció ellentéte, a dehumanizáció komorlott fel rajta keresztül. Hisz a humanizáció legnagyobb vívmánya az embertisztelet. A felismerés az ember külső — testi — és belső — lelki — szentségének; a büszkeség a magunk emberiségére. S az *ölnek* aktusában ez semmisült meg. Az ember teljes elidegenedése ment végbe: az elidegenedés a nembeli lényegtől.

A nembeli embernek az otthontalanság miliójéhez való hasonulását, a depravációt, az állattá züllést jelenítette meg a Krónikás ének 1918-ból. S ezzel

párhuzamosan, ettől elválaszthatatlanul tükrözte egyben a szinguláris ember, a személyiség felbomlását, széthullását is. A személyiség legfőbb ellenfele tűnt fel: a konformizálódás, a mechanizáltság, a nem gondolkodó automata lét. Mindegy-emberként, egykedvűen élve lemondott az én az alternatívák szám-bavételéről, a köztük való állásfoglalás belső kényszeréről, az önmegvalósítás ezen egyetlen útjáról. Egyéniségét vesztette el ezzel. Élet helyett csupán vegetálni tudott, mint általában mindig a dönteni nem bíró, így pusztán sodródó, egyéni, sajátos arcot kiküzdeni képtelen, jellegtelen sorsok. Nem véletlen, hogy épp súllyal a személyiség csődjét, elidegenedését megjelenítő utolsó szerkezeti részben (8–10 vsz.) nem *fiúkról*, *anyákról*, *szűzekről*, némileg egyénített konkrét emberekről beszélt már a vers, de csak általában az *ember* szerepelt alanyként. Elhalványult minden egyéni ismerv: végbement az uniformizálódás, az elidegenedés.

Nem véletlen, hogy az *ölnek* mellett, azt kiegészítőn a *csömörülnek* ige ismétlődött a záró részletben, kiemelt helyen a szerkezeti egység nyitányában, a nyolcadik versszakban, s az egész vers végén. („S szegény emberek mégsem *csömörülnek*”; „De az emberek meg nem *csömörülnek*”). Ha az *ölnek* a nem-beli, ez a másik ige, a *csömörülnek* szó, az egyéni ember mélyrehullását hozta mintegy hírül. Hisz a személyiség: autonómia, állandó készenlét. Ellensége annak mindenfajta elgépiesedett, nem gondolkodó lét. Ellensége a nem ellen-állás, a nem vétómondás, a mindegy-emberség. A „nem csömörülnek” igei állítmány viszont éppen erre utalt: az automatizáltságot volt hivatva érzékel-tetni, az alkalmazkodó, közönyös létet. A nemellenállást. Jelképes volt a rá-játszás a móríci novellacímre, a Szegény emberekre. Az elautomatizált lét, a gépies ölés volt abban az elbeszélésben megjelenítve. S ugyanennek az el-automatizált létnek tragikuma sejlett fel Ady Krónikás énekének „szegény embereiben”: a „nem csömörülnek” keserűsége. Marcuse híressé vált „egy dimenziójú emberének” korai előképe tűnt fel. Adottnak vették az itt ábrázolt sorsok mindegy status quót, a lehetséges alternatívák tudata elhalványult, nem élt.

Erről tanúskodott már egymagában a záró részben vázolt lírai cselekmény. Egy nap lefolyása volt az utolsó részben (8–10 vsz.) mintegy leírva. Aludtak, keltek az emberek, s mint magától értetődő munkát végezték az ölést. A háború beépült a hétköznapiakba, megszokás dolga lett. S ebben a megszokásban ütközött ki legélesebben a személyiség veszte: az elidegenedés. Beckett beszél róla Proust-esszéjében, hogy a megszokás az emberi nagykorúság legnagyobb ellenfele. Ez gátol meg abban, hogy „saját létünk keserű, de termékeny megismeréséhez áttörjünk.” S ott élt ez az élmény Ady Endrében is. Egyik karcolatában leírta a háborúból megtért mindeneseivel, Virágos Péterrel való beszélgetését. „És embert öltél-e, Péter, a háborúban — kérdezte tőle —, mert hogy ez borzasztó. »Húszig csak számoltam a azután már nem, mert azután már mindegy.« Azután már mindegy: egészen lányos, szép arca van Péternek, ha még megvan, s belepirult e vallomásba.” Az elidegenedett élet, az eltűnt személyiség lényegét ragadta meg Ady ebben a kis pillanatfelvételen: a megszokás átkát, a mindegy-emberséget. S ezt jelentette meg a Krónikás ének 1918-ból c. költeményében is.

Nem pusztán a lírai cselekmény tanúskodott erről, de a hősábrázolás is. Az automatizált lét, a megszokás embere tehetetlennek érzi általában magát, éppen ezért lesz sodródó emberré. S itt is ez a tehetetlenség jelenítődött meg. *Megvénülten, fáradtan, bután* éltek az emberek, vegetáltak mintegy a halál

elébe. A hősközhöz, mint alanyhoz társuló, szenvedő hangulatot árasztó -*ül* képzős visszaható igék rímében élő sokasága már egymagában szuggerálta ezt a tehetetlenséget, pusztán passzív jelleget, sodródó, önelengedő valamivé levést.

A közönyt, a mindegy-emberséget volt hivatva megjeleníteni mind a lírai cselekmény, mind pedig a lírai jellemzés. S ott hatott ez a poétikai elemeket egybeszervező, formáló elvek között is. A közönyt, az automatizáltságot — ezt az emberi tragédiát — megérzékeltetendő monotonia volt az egyik formai meghatározó. Ez befolyásolta a hangszínelakulást: a magyar nyelvben adott gyakorisága folytán leginkább monotonizáló hang: az *e* volt uralkodó (35% a megszokott 26,04 helyett). S az akart, szándékolt monotonia irányába hatott a verselés módja is. Mint például a Hát imígyen sírok c. költeményben a több funkciójúság elvének megfelelően az egyhangúság hordozására is alkalmas volt a poétikai elemek régiesítése. A Tinódiénál tinódiasabb egyhangú rímekben, a tőlük szükségszerűen létrehozott egyforma mondat szerkezetekben megjelenítődött az elidegenedett élet zsongító, bénító egyhangúsága, a heideggeri *man*, a világ elautomatizált, mechanikus rendje, melybe beleolvadva kihuny az emberi autonómia, megszűnt a személyiség. Végbement az elidegenedés, Ady műszavával: az emberi eltévedés.

4. Az emberi eltévedés nagy összegző költeménye volt a Krónikás ének 1918-ból. Az otthontalanság, a veszélyeztetett lét összes adys motívuma egybefonódott. Megjelentődött rajtuk keresztül a nihil világa. S feltűnt az ahhoz hozzá hasonult emberi sors. Látszott az elvesztett történelem s az elvesztett személyiség. Sajátos, korai, adys megfogalmazást kapott az a jellegzetes, sokfajta tünetű korbetegség, melyet úgy tart számon a század irodalma, mint elidegenedés. De ha van alkotás, amely jelzi a különbséget ennek a tipikusan huszadik századi negatív élménynek realista és dekadens művészi feldolgozása közt: akkor épp Adynak ez a verse az. Tudta, felmérte a Krónikás ének 1918-ból mindazt a borzalmat, tragédiát, amely fenyegeti a létet, felmérte a huszadik századi ember veszélyeztetettségét. Csak épp nem tekintette örök emberi sorsnak azt. Nem ontologizálta el, mi pusztán egy történelmi szakasz tartozéka volt. Nemcsak az életmű egészében, az egyedi versben is végbement az elhatárolódás. Polifon jellegű volt a versépítés. Felsejlett a távlattalanságban is a perspektíva. Érződött a másképp is lehetne. A másfajta lehetőség.

Ezt közvetítette mindenekelőtt az érzelmi jelenlét. Hiszen a nihilhez hozzá hasonult, közönybe, mindegy-emberségbe zuhanó sorsokban szükségszerűen felnő — mint Eliot Prufrockjától kezdve, Camus Meursaultjátán át Beckett hőseiig avagy az ún. konkrét költészet alkotásaiig számos példa tanúskodik erről — a belső érzelmi úr, érzelmi kiégettség. Ady lírai hőse, a képzelt krónikás viszont jelen volt a versben a maga tragédiát sejtő, komorló, nehéz fájdalmaival is. Nem véletlen, hogy az *ember* szó mellé a művészi ihletők közé tartozó Móricz-novella részvét motívumát tovább örökítőn a *szegény* jelző társult. Feltört az együttérzés, a döbbent, figyelő érzelmi jelenlét. S erre utalt a választott műfaj is. Nem egyszerűen krónikás ének volt az. De annak meghatározott sajátos válfaja: a XVIII. században feltűnő, jeremiádokkal egybeolvastott krónikás költemény. Egy ilyen változat jelentette a műfaji ösztönzést. A jeremiádok hangulatát is magával hozta így a választott forma. A műfaj felidéző, atmoszférateremtő szerepe ebben a vonatkozásban is érvényesült. Ahogy Szerdahelyi István felfigyelt reá: az archaizmusba a „magyar nép zivataros századaiból” áthangzó keserv is bevegyült.

Ezt a keservet, az erős, szuggesztív érzelmi jelenlétet érzékeltették oly, a műfaj lényegéhez hozzátartozó, annak atmoszférateremtő hatását konkrétizáló költői fordulatok, mint pl. a *hív érzések*-re apelláló, jövő olvasókhoz szóló panaszzkodás („Kik olvasandják ezt, majd elképűlnék”) vagy mint az indító, értékelő *iszonyú* jelző, vagy egy oly felkiáltást helyettesítő rettegő kérdés: „Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek?” S főképp hírt hozott erről a szuggesztív érzelmi jelenlétről a versen végigvonuló, tompa, fojtott *jaj*. Mert miképp a pusztulást, romlást panaszló alkotások általában mindig, mint pl. Kodály hasonlóképpen jeremiádra épülő Psalmus Hungaricus a jajongott ez a költemény is. Anaforaszerűen halmozódott a *jaj* indulatszó („*Jaj*, hogy szép álmok ighen elszörnyűlnék, — *Jaj*, hogy mindenek igába görnyűlnék, — *Jaj*, hogy itt most már nem is lelkesűlnék”). S ott rejtett ez a *jaj* a költemény mélyén is. A választott, 5/6 tagolású ritmus, mint Horváth János hangsúlyozta ezt, a nyelvi kiegyenlítődéssé igényei következtében már önmagában is arrafelé hajtott, hogy gyorsabban ejtődjék az ütem második fele, a hat szótagú rész. S a paralelizmusok áradó sokaságát litániaszerű jajgatás irányába vitte ez a kényszerű, gyors ejtés. S ebben a poétikai környezetben felszabadult az epanalepszis-, illetve epizeuxisszerű ismétlésekben ott rejlő izgatottság, jajongó jelleg is („Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek”; „Szegény emberek mindent kitörűlnék — Emlékeikből, mert csak ölnék, ölnék”; „Szegény emberek ölnék és csak ölnék”). S kiváltképp jajokat sodort a legfőbb ismétlés: a halmozott rím. Sokfajta lehetséges funkciója közül a kései Ady verseiben, mint a Krónikás ének 1918-ból mellett A „Dies irae” vagy A Kezdet siratása is tanúskodott róla — mindenekelőtt ez érvényesült: a lamentáló jelleg. Az erős, intenzív érzelmi jelenlét. A tragédiához szabott fájdalmat véste a lélekbe a poétikai-nyelvi szuggesztió. S ahol a tragédiaérzet megjelent, ahol kísértett a bomló fájdalom: jelen volt ott a távlat a távlatatlanságban is. Érződött a belső tiltakozás, a nem belenyugvás. S érződött ezen keresztül, hogy tudja a lélek: van más lehetőség, van másfajta világ.

Nemcsak a szív tiltó szava, az érzelmi megkavartság hozott hírt erről a sejtett távlatról, még erőteljesebben tudósított róla a meg nem szűnt gondolat, a tovább világló ész, az é r t e l m i j e l e n l é t. Ennek formai tükréeként az antik drámák teichoszkopiájára jellemző költői beállítás volt adott a műben. Felülemelkedés. A lírai előadónak krónikássá való stilizálására ezért volt szükség. A választott lírai szerep mondandót közölt. A teichoszkopia törvényeinek megfelelően, mint általában mindig, felülről nézte a krónikaíró a történet eseményeket. Kilátópontja a krónikaírók elrendelt létezési tere: a történelem volt. Ennek formai hírhozójaként 1. ünnepiesség, 2. tágasság, 3. végül, de nem utolsó sorban: archaizálás jellemezte a művészi előadásmódot.

A felülálló, a dolgokat felülről áttekintő, a történelem pátoaszát érző életet jelzőn ünnepi érzés töltötte el a lírai hírközlőt. Ezt érzékeltetendő szakrális szavak szöttek át a verset (*bűnösök, hitei, pokol, átkok, kárhozna*). Meggyűrűlték a köznapba szorító, elkomposító, lazító névelők. Mindössze három szerepelt belőlük a versben. Nem csupán régiességet jelzett a maga latinossága folytán ez a hangsúlyozott névelő-nélküliség, de egyben fennköltiséget. S mint a Bibliában vagy általában a vallásos ihletésű alkotásokban: paralelizmusok voltak uralkodók. Már pusztán az azonos rím következtében is párhuzamossá vált a mondatépítés, alany-határozó-ige: ez volt a mondatok több mint 50%-ában a szerkezeti ritmus. S hasonlóképpen befolyásolta a monoton rímelés a szavak rendjét is. Nem mindennapivá téve a dikciót nagy számban fordultak

elő ilyen inverziók: „S ember hitei kivált meggyöngülnek”; „Szívek, tűzhelyek, agyak de sérülnek”; „Ifjak, kik voltak, hoppra megvénülnek”; „De az emberek meg nem csömörülnek”. Ünnepi érzést keltettek ezek a szőrendi szokatlanságok, mint ahogy a hozzá tapadó naív hangulat folytán — a több funkciójúság elvének megfelelően — a rímhalmozás is alkalmas volt arra, hogy az álmélkodás, csodálkozás, a nem mindennapiság érzését váltsa ki a befogadóban. Jelezte mindez a történelmi távlatokkal élést. A felülemelkedést.

Ezt hozta hírül a lírai atmoszférának egy másik lényegi meghatározója: a tágító jelleg is. Már maga a szerkezeti beállítás tükrözte az átfogó látást. Felülről nézte a fiktív hős, a képzelt krónikás a körötte levő, kitágult világot. A Föld egésze látszott, a nyüzsgő emberekkel. Egy óriás tabló. Az igék, főnevek elsópró többsége — majd 90 százalékuk — többes számban állott. Ennek a halmozásnak poétikai funkciója volt, szuggerálta ez is a tág méreteket. Túlzások, nagyítások sorakoztak rendre (*igen megrémülnek; kivált meggyöngülnek; nagy tetejükre; hoppra megvénülnek; S a Föld lakói dög-halmokba dülnek*). Számnevek (*mindenek; ezerek*), antinomiák (*bűnösek és jók*), fokozó halmozások (*szívek, tűzhelyek, agyak; kárhoznak, halnak, vadakká törpülnek*) hatottak ugyanabba az irányba: a tágítás felé. Az ünnepi fokozással együtt megteremtette ez a krónikamondáshoz illő, a teichoszkopiához elrendelt lírai helyzetet: szuggerálta a felülemelkedést. A történelem jelenléte sejlett. Végül, de nem utolsósorban ezt hozta hírül a költői attitűd harmadik s egyben leglényegesebb formai meghatározója: a régiesítés.

Az archaizálás mintadarabja, Ady legtudatosabban régiesítő verse volt a Krónikás ének 1918-ból. Mégpedig az archaizáló művek sajátos típusába tartozott: realista jellegű archaizálás volt. A legszembetűnőbb típusokat nézve ugyanis kétfajta funkciót töltött be az archaizálás a századvég, a századelő új irodalmában. Lehetett az a valóságtól való elzárkózás nyelvi eszköze: szecessziós, egzotizáló archaizálás. Lehetett másrészt a valóság mélyebb értésének, a történelem megidézésének formai jegye: realista régiesítés. Az első típus a Flaubert Salambojában tükröződő történelemszemléletnek volt mintegy folytatója. Ahogy Lukács György rámutatott erre: a messzeélés vágya a modern világtól vitte a Bovaryné íróját a történelem felé. S jellegzetes lett ez a magatartás a század végén, a század elején. A valóságtól való arisztokratikus, esztéta menekvés számára — mint hajdan a romantikában — mintegy a gauguini szigetet helyettesítette a felidézett múlt. Egzotikum volt. Főleg a szecesszió szerette ezt a fajta történetiséget. Rilke Stundenbuchja, Babits stilizált ódon versei, Balázs Béla krónikamondó attitűdje egyaránt tanúskodott erről. Hozzá tartozott ehhez az elszigetelő, a ma banalitásától külön világba vonulni vágyó, esztétizáló múltba forduláshoz többnyire a minél merészebb archaizálás is. A forma is jelezni kívánta az egzotizáló, arisztokratikus elkülönülést. Ady számára paradox módon épp egy ilyen ezoterikus, esztétizáló archaizálás — Laczkó Géza Balzac-fordítása — jelentette a művészi ihletőt.

A világirodalom egyik leghíresebb régiesítő alkotásának, Balzac Contes drôletiques-jának átültetésén dolgozott ugyanis a háború utolsó éveiben Laczkó Fordításából — közvetlen Ady versének megszületése előtt, 1918. január 1-én — mutatványt is közölt a Nyugat. Feltehetően ennek a műnek az olvasása készíthette a költőt arra, hogy a benne érlelődő lírai gondolat kifejezésére archaizáló formát válasszon. De míg Laczkónál a valóságtól való menekvés eszköze volt a régiesítés: Adynál a valóság kiteljesítése érdekében volt erre szüksége. Laczkó a reneszánsz életkedvet idéző balzaci művet az elkülönülő

arisztokratizmus törvényei szerint fordította le. Nemcsak az evilágiság fényeit sugárzó életszeretet változott nála fülledt, öncélú erotikává: a Rabelais-i nyelvet utánzó, plebejus ízekkel telített, balzaci régiesítés is egzotizáló archaizálással vértelenedett. Pusztá dekórum lett. Elfedték szinte a mondatok értelmét a szecessziós, ódon díszítések. Ezoterikus, zárt világ létesült, a nyelv óvott, mint kerítés. A habent sua fata libelli örök igazságát, a művészi hatások kiszámíthatatlanságát tükrözve vissza Adynál viszont épp ellenkező irányú — realista jellegű — archaizálásra adott a Laczkó-mű ihletést. Nem elkülönülni vágyott, csak távlatot adni. Nem szakította el a nyelvi stilizálás őt a jelentől, csak épp megmutatta, érzékeltette a ma valós helyét: a történelemmel való összefüggést. Érvényesült a realista archaizálásokra oly igen jellemző sajátság: az élő nyelvtől való nem messze kerülés művészi igénye, a „kis eltérések” nyelvi törvénye. Csak a belső hangoltságot, a tónust adták meg a régiességek, nem hívták magukra éllel a figyelmet, az érthetőséget nem befolyásolták.

Pedig legalább oly intenzív volt Ady archaizálása, mint a Laczkóé, csak épp a „kis eltérések” kíváncsalmainak megfelelően a szemantikai síkokat alig érintette. Elsősorban nem grammatikai jellegű volt, de poétikai. Így például adva volt — a legszembeötlőbbet véve elsőként — a verselés szintjén: a rímmegoldásban. Ragokkal történő halmazrímelés vonult át a versen: a két közbeékelődő *ölnek*-et kivéve az *-ülnek* ismétlődött. Tűnt századok levegőjét hozta már egymagában is ez a rímfajta. A múltat idézte a választott ritmus is: a szapphói sorok magyaros válfaja, az 5/6-os osztású gyors-ütem. Mint Horváth János rámutatott erre, „jobbára csak régibb verselőink” éltek ezzel a formával. Tinódi Temesvárijának, Szkárosi Antikrisztusának volt ez a zenéje. S az ütemezéssel szoros összefüggésben, tőle elválaszthatatlanul a poétikai archaizálás eszközei közé tartozott már egymagában a szóhosszúság is. Az Adynál szokásos 25% helyett 38,42% volt itt a kettőnél több szótagú szavak aránya. S Tompa József találó megfigyelése szerint általában régies ízeket sugallt, a nyelvújítás előtti beszédtempót, nyelvzenét idézte a terjedelmesebb szavaknak ily szokatlan száma. S a rím, a ritmus és a szóhosszúság mellett régies hangulatot sugallt a választott műfaj is: a címbe kiemelt *krónikás ének*. A poétikai archaizálásnak volt ez is az eszköze. S archaizáltak az olykori allúziók is. Mint Komlowszky Tibor felfigyelt rá: egy XVIII. századi — 1621-i —, névtelen szerzőtől írt krónikás énekre, Csepreg városának siralmas romlásáról c. költeményre játszott rá a vers. Nemcsak ritmusában, de fordulataiban is: az *iszonyú* szó hangsúlyos voltában, a késő utódokra, a *majdan olvasókra* való utalásban.

Ezek a poétikai sajátságok adták meg elsősorban a régies veretet. Kimondottan nyelvi archaizmusok csak elvétve tűntek fel, s azok is a legperiférikusabb, az értelmet legkevésbé befolyásoló nyelvi elemekben. Így mindennek előtt képzőkben, ragokban (*hajléki, olvasandják, kelvén*) s más alaktani sajátságokban: határozott névelő nélkül birtokos szóban (*ő szívükben*), kettős ige-kötőben (*el is vissza röpülnek*), latinos többesben (*mindenek, ember hitei*). S mindenekelőtt archaizált a rímbe ismétlődő hosszú *-ül* képző. Lexikai régiesség csak néhány fordult elő, s a realista archaizálás törvényeinek megfelelően azok is inkább szemantikailag súlytalan szófajok közül kerültek ki: határozószók, kötőszók voltak (*egyként így, kik, sorjukban, a de mint határozószó*.) Jelentésanilag fontosabb szófaj — ige, főnév, melléknév — az ódon szavak közt csak elvétve tűnt fel (*fülnek, hív*). Ezeket a valódi nyelvi régiességeket kiegészítette viszont néhány fiktív archaizmus. A poétikai s grammatikai

elemekkel végrehajtott múltba stilizálás következtében — ahogy Tompa József a maga kitűnő könyvében (*A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp., 1972.*) tudatosította ezt a törvényszerűséget — létrejött ugyanis egy sajátos nyelvi tér. Ebbe belehelyezve a stiláris-nyelvi környezet hatása alatt — régies ízekkel telítődtek a különféle, a köznapitól elütő, szokatlan szavak; így pl. 1. a neologizmusok, az adys szóképzések (*történül, görnyül, kitérül, mélyes*), 2. az egyéni jelentésváltozattal használt fogalmak (*lámpás*), 3. a felbukkanó familiarizmusok (*cécó, fickó*), 4. a ritka, választékos kifejezések (*hoppa, lelkesül*), 5. a népies alakváltozatok (*ucca, ijjed*). A különféle poétikai és grammatikai, valódi és álarchaizmusok megteremtették — a könnyen érthetőséget egyáltalán nem befolyásolón, de mégis intenzíven — a régiességet mint lírai atmoszférát.

A szecessziós archaizálással ellentétben nem öncélú díszként hatott ez a fajta múltba stilizálás, nem szakított el a jelentől. Ellenkezőleg: a kis eltérések törvényének engedelmeskedő régiesítés folytán egyszerre szólt a vers a múlt nyelvén és egyben a jelenén. Az összefüggés érzékeltetődött: látszott a történelem, a hőmpolygó idő. Az ünnepiesítés és a tágitás sugallatát kiteljesítőn maradéktalanul végbement így a hangulati-lírai teichoszkopia, a felül-emelkedés. S az érzelmi jelenléttel együtt mondandót sugallt ez. Hangsúlyozottan a felülről néző, a történelmet látni tudó ember számolt be itt a történelmet vesztett, semmibe hulló eltévedt sorsokról. Kibontakozott a poli-fónia. A perspektívátlan létet ábrázolva is érzékeltetni bírta a történelem létét s vele a távlatokat a művészi erő. Felsejlett a m á s k é p p i s l e h e t n e. Érződött, hogy a veszélyeztetettség, a nihil élményére lehetséges másféle válasz is, mint az eltévedt emberé. Lehetséges a távlattal élés. Felülhet a lét kérdéseire a nap labirintusán túlemelkedő sors: az én autonómiáját, a személyiség rangját őrizni bíró, történelemben gondolkodni tudó, helytálló emberség.

Király István

Ady prózája és lírája

I. 1. Miért nem lírája és prózája? — kérdezhetné valaki. Nem, nem tévedés, a sorrendszándékos. Ady boros, bolond szívének vére kiömlik újságcikkeiben is, akár verseiben, de publicisztikájában állandóan sürgető kényszerrel, ha úgy tetszik, naponta. A próza és a vers Adyja ugyanaz. Ugyanaz a szenvedély, élet, sors jelenléte mindkettőben. De aki Adyt igazán meg akarja ismerni, kezdje a prózájával. S innen kiindulva, a versek Adyjához is közelebb juthat.

Amiről igazán írni akarok most, annak formai hordozója a cím és kötőszava: Ady prózájának és lírájának egysége. S e folyóirat profiljának megfelelően: egysége, közössége a nyelvben, stílusban. Itt most nem válik el nagyon határozottan a kettő, nyelv és stílus, amely természetesen nem ugyanaz. De hogy egészen határozottan, minden ponton elválják, ahhoz további kutatás szükséges. Hogy miért, arról később lesz szó.

Próza és vers formája nem minden költőnél van ilyen összhangban. Petőfinél igen, ahogy Martinkó András szép könyve (*A prózaíró Petőfi*) bizonyítja. De már nem így Arany Jánosnál, aki maga panaszkodik prózája nehézségéről. És különös, de ugyancsak nem így Vajda Jánosnál. Ami a verset

illeti, ott igen, ott nyelvileg is érvényes a „nagy rokonság” Gina költője és a Hortobágy poétája között. Valaki prózájuk rokonságára is felhívta figyelmemet s ezt könnyen el is képzeltem, ismerve a Vajda-versek hatását Adyra. De bönögzetéseim a Vajda-prózában — egyelőre — nem igazolták e feltevést.

Ady prózája és versei ugyanannak az elhivatottságnak a közlési formái, lázas, szenvedélyes, belső kényszerből fakadó kikiáltásai. „Elmondhatom ma már — írja —: a mai magyarság, kultúrmagyarság lelkiismeretének hiszem magam. . . (ÖPM. 9:344)”. Akár bálványa, Petőfi, ő is vallja, hogy verseinek nem ihletője az irodalmi öncélúság, a Négy fal között-i líra, hanem ő is, mint a Rongyos vitézek költője, csatázik verseivel, amelyeknek a bátorság teszi díszét, nem a ruhák: „e versek nem kívánják a magyar irodalom törvényes gazdagítását. Ezek egyszerűen egy valakinek, egy szenvedő embernek, verses s csak szükségből verses panaszzkodása (ÖPM. 8:228)”. Tehát a vers csak szükségből vers, de a próza is csak szükségből próza: „ezt a három versmagyarázatot is feledjék el, s a többi, amit mondtam Önöknek, prózába kényszerített vers, tehát — szintén megbocsátható (ÖPM. 10:24)”. Persze, azért Ady versei és prózája között van funkcionális különbség is: a versekben erősebb a gyónás jelleg, a magamegmutatás (Akarom: tisztán lássatok), a fent idézett „panaszkodás”, s ez a tematikában is megmutatkozik (elég, ha itt most csak a szerelmes verseire utalok). Formailag: a vers Ady számára nemcsak önkítárulkozás, nemcsak szubjektív vallomás, nemcsak ritmusos és rímes beszéd, hanem valami szakrális dolog, áldozat, szent, véres cselekmény, önfeláldozás, piederstálra emelt szó. Külsőleg elkülönül a „közönséges” beszédétől már a legelején, a címe által, amely következetesen háromszavas. S aztán jön a kínosan pontos rím² és szótagszámképlet, amely minden verset egyénít. Mint a katolikusok szentmise-áldozata, állandó és változó, csupán aznapra szóló részeivel. S az áldozat pogány áldozat, a magyar nyelv ősi erejével, van benne tragikum, és van benne megváltás. A kép, a vers képisége sem egyszerűen földi, reális kép, van benne valami misztikus, részleteiben hiába keressük az egy az egyhez való megfelelést akár a fizikai, akár a pszichikai valósággal, a kép önmagában él, önmagáért. Ezt akkor értettem meg igazán, amikor összevettem a Jó Csönd-herceg előtt című verséről szóló saját magyarázatát magával a művel.

2. A vers tehát Adynál szinte szertartás, piederstálra emelt szó, de nyelvének, nyelvezetének alapja: prózai nyelve. S igen sokszor közös a két műfaj témája is. Nézzünk most néhány tematikus egyezést lírában és prózában, olyanokat, melyeknek nyelvi közösségük is van. Csupán szemelvényyszerűen. (Igazán érdemes volna az ilyen egyezéseket időrendben, élettrajzi keretben bemutatni, a prózai vagy versei megjelenés elsőbbségét is tisztázva.) Szemelvényeink a próza megjelenési rendjét követik.

Próza (ÖPM. 3:102): „ez az ország itt Magyarország, s itt mi vagyunk az urak: dolgozó polgárok.” Vers (A Hadak Útja): „Ez az ország a mi országunk, | Itt most már a mi kezünk épít”. A két szöveg első része között még a ritmikai megfelelés is meglepő. A vers megjelenése csak négy év múlva követi a prózai szövegét. — Próza (ÖPM. 4 : 167): „Újra 1559-et élünk . . . Majd eljön hozzánk Bocskai utódja is . . . a vendég arisztokrata báró Bánffy Dezső láttára reményesen, erősen, mindent fölfedően, elárasztóan dobban meg a szívünk és nagy seregelést látnak a szemeink. Bocskai zászlaja felé siet mindenfelől a hajdúk keserű szívű, kóbor népe.” (Itt és a következőkben is a kiemelés

mindig tölem. K. S.) Vers (A régi sereglések): „Mária, Jézus», — így sereg-
 geltek | Kósza legény, asszony és gyermek . . . Elbódultan talán ma is még
 mennék, | Neki Pokolnak, neki Mennynek: | Drága jó magyarok, szép-zava-
 rosak.” A múlt a jelen előképe. Ady még a személyekben, a múlt kiemelkedő
 hőseiben is kora nagyjainak előképeit látta. „A halottak visszatérnek” című
 nagy ihletésű cikkéből idézhetjük: „Werbőczy feltámadt Deák Ferencben s
 Deák Ferenc újra tökéletesebb alakot fog ölteni egy bizonyosan eljövendő
 valakiben, aki talán a *szociális igazságoknak* [Kiemelés az eredetiben.] fog
 adni magyar formát. Rákóczi föltámadott Kossuthban s az eljövendő új
 Kossuth még tisztultabb teremtő tűzű lesz . . . És így térnek vissza mind a
 halottak akik voltaképpen a legnagyobb élők! . . .” Ugyanez a motívum
 található „A halottak élen” című versben: „Életes, drága jó fiúk. | Oh, halot-
 takként ébredők . . . Most az igazi halaványak | Táborában veszekedem, |
 Hogy az Életre mosolyogjunk.” — Próza (ÖPM. 5:12): „Nagyon keserű,
 nagyon sós könnyek zúgó, fekete patakjából szeretnék egy vékonyka csatornát
 húzni kelet felé: . . . A könnyeket meg kell osztani, mert a könnyek a leg-
 közösebb, legfatálisabb és legigazabb emberi kincsek . . .” ~ Vers (A Magyar
 Mesiasok; A könnyek haszna): „*Sosabbak* itt a *könnyek* | S a fájdalmak is
 mások.”; „Milliószor szebben halok, | Mert az én sok könnyem itt marad.”
 »S ha tovább is így csörtet a lét?« | »De a könny-ár majd összegyül | S előnti a
 világot: elég.« A könnyek hasznának szentenciaszerű magyarázata tehát a
 prózában található. — Próza (ÖPM. 5:137, 151, 152): „Köd-darabok *Napfény-
 országból*” (cím). „Európa leggyorsabb vonata november 3-ika óta Párizs felől
 rohog *Napfényországba*, s a sugaras Riviérára.” „A Côte d’Azur szinte szoms-
 zedságába hozta Párizsnak a Riviérát, ezt a gyönyörű *Napfényországot*,
 ahol most már újból tarkállik, pezseg az élet.” ~ Vers (Hazavágyás *Napfény-
 országból*; Bolyongás *Azur-országban*): „Akkor én majd nem erre járok, |
 Nem *Napfény-országban* rogyok össze, | Magyar árok lesz az az árok. | Otthon
 süti végre magyar nap, | Otthon álmodik *Napfény-országról* | S kik rácsapnak:
 hazai varjak.” „Oh, csodálatos *Azur-ország*: Oh, Élet, milyen nagy és szép
 | Minden tájad, melyet el nem érünk.” A Napfény-ország, Azur-ország be-
 tekintést enged Ady szimbólumteremtő műhelyébe is: az esetleges általános
 jelentőséget kap, a Riviéra a napsugaras élet jelképévé válik, s egyúttal az el-
 érhetetlen, derűs életé, s vele szemben áll: Magyarország. — Próza (ÖPM. 8:180):
 „És milyen nagyszerűek, szentek, rongyosak és mégis gazdagok Magyar-
 országon az új szándékú, az új lelke emberek. Egy-egy *Krisztus* mindegyik az ő
 szomorú lelkességében.” ~ Vers (A nagyranőtt Krisztusok): „S miket teremt a
 vágyó ember, | Egyre szebbek az új és új világok. | Egyre erősebb a nagy
Szándék, | Hogy az Istent ne szavakban vitassák . . . S ez a szegény *Síralom-
 völgye* | Mindenkinek kedves, jó lakóhely lesz . . . Karácsony van, *Krisztusok*
 járnak, | Nagy hadakban és nagyranőtt Krisztusok . . .” — Próza (ÖPM.
 8:181): „És ez a Tóth Béla afféle számadó lenne a *sovány, magyar kultúra
 juh-legelőjén*. És Magyarországon még ma is szabad csuhajt-csuhajt kiáltva,
patkós csizmákkal megrugdosni a legszenvedőbb, legnemesebb, legemberibb,
 legkönnyesebb, legdelikátabb mûzsákat.” ~ Vers (A Magyar Ugaron): „*El-
 vadult tájon* gázolok . . . Ezt a *vad mezőt* ismerem, | Ez a magyar Ugar . . .
 A *gaz leház*, altat, befed”. Így magyarázza egymást a próza és a vers jelképes
 nyelve: a juhlegelő, az ugar a magyar kultúra parlagsága; a vad mező, az
 elvadult táj olyan ország, ahol patkós csizmákkal rugdossák az új magyar
 lelket. — Próza (ÖPM. 8:353): „Egy sarokházban, valami iskola internátusá-

ban, zongorázott egy diák... Diákok, elszabadult munkások, masamódleányok, kereskedelmi alkalmazottak s más effélék, akiknek Caruso-estére, Burián-estére *nem telik*. | Gyönyörű volt ez a közönség, s megható az a hálás figyelem, amellyel a nyitott ablakon kiáradt zeneszót elfogta. Ezekből a budapestiekből *lehetne* egy új üdvhadsereget csinálni, a *szépség* üdvhadseregét. Arcukon *bánatosan*, talán tudatlanul, ott volt a *vágy*, mennyire szeretnék életüket a *művészettel* megszépíteni.” ~ Vers (Csák Máté földjén): „Ami csak *szépség* s ami *reménység*, | Mind ti vagytok a Tisza körül. | Nincs a világon még annyi *bánat* | S annyi láncosa nincs még a világnak, | Mint itt és nincs annyi nagy *éhség*. | *Éhe* kenyérnek, *éhe* a Szónak, | *Éhe* a Szépnek hajt titeket.” A párhuzam meglepő. A cikk kelte 1907. szeptember, a vers megjelenési éve 1908. — Próza (ÖPM. 9:288): „Egy bizonyos: vagy egy ország, amely *halott*, egy ország, mely *semmit se akar*: a *téli Magyarország*.” ~ Vers (A téli Magyarország): „Úgy érzem, *halottak* vagyunk | És *álom nélkül* álmodunk | Én s a magyar tanyák.” Mind a két szöveg 1908-ban jelent meg. — Próza (ÖPM. 10:14): „De nekünk nagy szemekre, női szemekre van szükségünk, *megcsókolnivalókra*, szemekre, melyeket mérhetetlenül *mélyeknek* vallunk most. ... És ilyenkor mondjuk a nőnek, aki a *szemeinket csókolja* ...” ~ Vers (A szememet csókold): „A *szememet csókold*, | Hadd lássam a *mélyben* | Az elásott kincseket.” A prózai szöveg későbbi, de valószínűs óda, 16 soros áradozás a szemről. Mintha ez is a szexuális élet, álcázott, eufemisztikus kulcsszava” volna, mint a vele társult *csók*, amelyről Király István ír (Ady Endre 2:190). — Próza (ÖPM. 10:51): „Máriapócsen sír a szent Szűz, Toulban egy sereg, fiatal, *jóhiszemű* katona lát egy csodaléghajót, mely — nincs.” ~ Vers (A pócsi Mária). Itt csak maga a *pócsi Mária* a közös téma — mindkét szöveg 1910-ből való —, a hangulatuk egészen más, de talán annyi összeköti őket, hogy a költő a versben gyermekként, *jóhiszeműen*, *középkorisan* (ez a szó is előfordul a prózában, a versben meg *búcsusokról* van szó) kapaszkodik a *babonába* (mint az emberek a csodaléghajóba): „Most jönnek már az édes babonák, most jönnek az igazándi morálok.”

3. A köztudatban a szimbolikus képek Adyja, a Fekete zongora Adyja, aki odakiáltja a világnak: Fusson, akinek nincs bora, elnyomja a lekönyöklő, töprengő, az önmagában nagy igazságokat kiérlelő Adyt, a s z e n t e n c i á k A d y j á t. Pedig kevés olyan költőnk van, akitől annyi életigazságot lehet idézni, mint tőle. Ezekért az igazságokért Ady megszenvedett, „elvérzett” (Én nem vagyok magyar?), nem könyvszagú bölcsességek ezek. S ismét párhuzam a próza és a vers között. Prózabeli szentenciái hosszabbak, de sohasem szárazak, mindig megkapóak, egyéni stílusának jegyeivel; a versbeliek, rövid, tömör kijelentő mondatok, a ritmus nyomatékaival. Lássunk néhányat innen is, onnan is.

Már korai írásaiban meglep egy olyan igazsággal, amelyet nemigen vártunk volna tőle, mint költőtől (ÖPM. 1:406): „És most kiúrkodik, ha eddig mentünk, azt a legfényesebb elméktől is csak kerülgetett igazságot, hogy az *átlagember vegetál*, a *költő* (ideértve író, költő, irodalombarátot, szenvedélyes olvasót) *álmodik*, *öntudatos életet* csak az egyetemes gondolkozó, a *filozófus él* ...” — (ÖPM. 1: 115:) „a hit szüli az eszmét s a hit viszi diadalra is. A hit ad célt az embernek, cél nélkül nincs élet, csak tengődés és vegetáció.” — ÖPM. 1: 366): „Nálunk a legnemesebb elvek sem terjednek, de a legostobább példa is majmolásra várhat.” — (ÖPM. 3: 36): „Maga a természet örökös tiltakozás

a halál ellen. Az élet pedig mindannyiunknak nem csupán *sorsa*, de *akarata*, *célja* és *joga*. — (ÖPM. 8: 252): „Nálunk minden emberséges embernek bátor-nak és harcosnak kell lennie.” — (ÖPM. 8: 354): „Itt már csak ezután is mind-örökké így lesz: kacérkodnak a kultúrával a semmiháziak s meghalnak a kul-túra hasztalan vágyától a kultúrára alkalmasak.” — (ÖPM. 9: 76): „az élet olyan ravasz, hogy a maga nagy törvényeit a legfurcsábban kicsi esetekbe rejti.” Majd így folytatja: „Hogy Fedák Sárít megbüntetik túl gyors automobiljáért, ebben egy nagy törvény és nagy igazság lappang.” Itt Ady ki is fejti tehát, hogy jelképteremtő fantáziája hogyan függ össze gondolati életével; aki intenzíven, gondolatilag, ugyanakkor élményként éli át életét, mind gyakrab-ban veszi észre az esetlegesben az általánost. Ennyiben s így függ össze a filo-zofálás a szimbolikus látásmóddal. — (ÖPM. 10: 105): „Mint a legendák alvó daliái, alusznak a legszebb magyar szavak.” (Ez a sokszor idézett mondás egy tudatos nyelv művelő harc programját adja meg.) — (ÖPM. 9: 280): „a modernek roppant szolid emberek: a jövődő klasszikusai.”

S most lássuk a lírát. Vér és arany: „Meghal minden és elmúlik minden, | A dics, a dal, a rang, a bér. | De él az arany és a vér.” — Az Illés szekeren: „Az Úr Illésként elviszi mind, | Kiket nagyon sújt és szeret”. — Az Isten balján: „Az Isten van valamiként: | Minden Gondolatnak alján.” — Álom: Az Isten: „Szeret kibékülni az ember, | Mikor halni készül.” — „Mert Isten: az Élet igazsága, | Parancsa ez: mindenki éljen. | Parancsa ez: min-denki örüljön. | Parancsa ez: öröm-gyilkos féljen. Parancsa ez: mindenki éljen.” — Az Élet bosszúja: „Aki az Élettel kikötött, | Akkor hal meg, erője vesztén, | Mikor az Élet lakodalom: | Csillag-esős nyárvégi estén.” — [Kaca-gás és sírás: „Kacagni nehéz, sírni könnyebb”. — A paraszt Nyár: „Boldog, aki az ő fia, | Boldog, akit a Nyár szeret, | Boldogok a Nyár fiai, | Az erős emberek. | Boldog, ki mindig újrakezd, | Boldog, kit az élet maraszt, | Boldog, aki vígan kaszál, | Boldog, aki paraszt.” — Hiszek hitetlenül Istenben: „Min-den titok-e nagy világon”. — A nagyranőtt Krisztusok: „S mert halhatunk bármelyik percben | S célunk mégis az örökkévalóság; | Minden igaz ember ezért hős | S az emberszívben van a legtöbb jószág.” — A Tűz csiholója: „Csak akkor születtek nagy dolgok, | Ha bátrak voltak, akik mertek | S ha százszor tudtak bátrak lenni, | Százszor bátrak és viharverték.” — Az Idő rostájában: „Kezében óriás rostával | Áll az Idő és rostál egyre, | Világokat szed és rostál ki | Vidáman és nem keseregve | S búsul csak az, akit kihullat.” — Üzenet egykori iskolámba: „Ha élet zengi be az iskolát, | Az élet is derűs iskola lesz.” — A halottak élén: „S ha késlekedik az okosság, | Nem poéta-fajták okozzák.” — Ki várni tud: „Várni tud, | Kinek ön-énje nem hazug | S nem hord össze hetet s havat.” — Szép a Szép: „S az ember gyönyörű, | Ha nem olyan, mint más”. Ezek s hasonló szentenciák szintaktikailag jellegzetes típusokat alkot-nak. A felsorolt s javarészt általános érvényű igazságok (vagy szubjektív meglátások) mellett számtalan olyan, tételesen kijelentett megállapítás talál-ható Adynak mind prózájában, mind verseiben, amelyek a magyar történelem tényeire vonatkoznak, részben a múltra, részben a jövőre, mint jóslások. De ezek közül már példát sem említünk.

4. Azt gondolhatnók, hogy Ady jellegzetes nagybetűs szavai csak verseiben találhatók. De nem. Megvannak ezek prózájában is, sőt, itteni előfordulásai hozzásegítenek ahhoz, hogy keletkezésük okait, szerepüket jobban

megértjük. Egy 1911-ben a börzéről írott cikkében olvashatjuk: „A Börze, a Tőzsde nekem olyan rettegető, imponáló nagy szavak, mint a Halál, a Szerellem s az Élet (mind nagybetűvel). Legendái és futóhírei meg tudnak mindig engem találni, komolyságáról és mivoltáról pedig, tájékozottság helyett, valami vallásos babona él bennem. Egy idő óta a Színpaddal kezdtem rokonsítani, mivel egy idő óta, majdnem máig, a Színpad volt a legnyugtalanítóbb témám és gondolatom. Ma már tudom, hogy ez nagy lekicsinylése volt a Börzének, mely értékrendező, heves, nagyszerű lázával olyan titka a mai civilizációnak, mint az emberi testnek a vér. Az irodalomhoz nagy köze van, de hiszen az természetes, amikor már tudjuk, hogy minden létező valami a legtávolabbi másiknak is hatás-objektuma (ÖPM. 10: 115).” Maga a szerkesztői jegyzet utal itt a versekre: „Ady nyilatkozata alaphangját, a börze fogalmának misztikus-szimbolikus megközelítését tekintve Ady pénzverseivel rokonítható.” (Az idézett szöveg utolsó mondata megint egy igazság-kijelentés, de ezúttal már egy filozófiai tétel, készen átvéve a filozófiából.) Nézzünk egy másik részletet: „Szentebb indulat nincs, mint a játék, s úgy gondolom sokszor, hogy szépen halni csak a játékos ember tud, aki különb urat is látott már, mint a Halál. Mert a Vak-Sors különb egy kicsit, s aki a Hazárdot párbajra hívja, hasonló a telhetetlen világ bajnokhoz, kinek nincs már méltó ellenfele. Minden játékos ember: világ bajnok, aki legyűrte az Életet, Csókot, Hírt, Örömet és Halált, és a világtitok síkos porondján önmagával csap össze (ÖPM. 10: 8).” „Szeretni kell a Hazárdot, a Véletlent, a Vagy-Vagyot, mert ha van világszellem, mi csak ez alaktalan, szent alakjában tapinthatjuk és foghatjuk fel. (Uo. 10).” „Cinikus, vén gazember iparkodnék lenni mostanában . . . de a pénz, a Pénz, gyomron talált . . . a legszebb kacagás a világon a pénz, a Pénz kacagása. . . . És muzsikál a pénz, a Pénz, és ez nem csupán fizikai történet . . . No, nem a Pénz ez a nagyúr, mint fiatalon hittem, hanem én . . . (Uo. 11).” „Boldog vagyok, mióta hiszem, hogy az Élet és a Halál voltaképpen nem is császárok, de csak örökös szófogadó kancellárjai annak a nagyságnál nagyobb despotának, aki: a Véletlen (Uo. 15).”

Az idézetek alapján pontosan megjelölhetjük a nagybetűs szavak státusát Ady életművében (prózájában és lírájában). A nagybetűs szavak rettegető, imponáló, nagy hatású fogalmak kifejezői, Ady egész életére, szubjektív világára, érzelmeire, hitére kihatnak. Babonás, vallásos hatalmuk van, s mint az egész életet, titok övedzi őket. Részek a nagy szavak, nagy fogalmak rendszerében. S ha ilyenek, vajon nem a görög istenek jutnak-e eszünkbe? Mert azok is a Természet Erőit személyesítik meg, s azok között is van hierarchia, mint Adynál a Véletlen és a Halál között. A görög (és más) mitológiához való hasonlítás azonban számomra nem Ady megértését teszi könnyebbé, hanem fordítva: Ady világának ismerete hozza közelebb a mitológia titkát. Nagyon is földi, érthető, magyarázható lesz az. Szinte már nem is mitológia. A nagybetűs szó így már semmi más, mint a nagy faktor, életünk nagy befolyásoló tényezője. A pénz Pénzzé így lesz, így is akarja láttatni Ady a fent idézett szövegben:

Más funkcióját érzem a nagybetűs szónak a következő helyen: „Szeretném a magyar Irodalom — így nagy I-vel — sok prelátusát meginteni . . . Kell-e különösebben megmagyaráznom, hogy azokra gondolok, akik elvete-medetten, vakmerően irodalomnak neveztetik el azt, amit csinálnak. . . . Az Irodalom, mint »cocu«, szomorú látványosság, nemzetközi, de seholye olyan brutális és cinikus, mint Magyarországon. Angliában, Franciaországban,

Olaszországban az ember türelmesen tűri az Irodalom fölszavazását, mert ez országokban, kétségtelenül vannak az Irodalomnak hűséges hitvesei, sőt van — Irodalom, azaz irodalom is (ÖPM, 9: 304).” A nagybetűs szó ez esetben, nem Ady nagy életfaktora, hanem az intézményes irodalom, az Intézmény — mondhatnók — gúnyos értelemben. S itt pozitív értelművé éppen egy fordított úton válik: amikor Irodalomból irodalom lesz, azaz egy másik, egy pozitív Irodalommá.

Már eddig is szoltunk róla, de még egy pillanatra térjünk vissza rá: a jelképekben való látásmódra. A nagy szimbólumok, a nagy megszemélyesítések törpe párjai a kis jelképek, a mindennapok eseményeinek és személyeinek jelképpé növései, prózában is, versben is. Vegyük csak a Fedák Sári eseteit. „Hiszen ünnepeztük mi is és mi is túlságosan Fedák Sárít, de sohse mertük ezt a tiszta művészet nevében tenni... Nemcsak színházi állapotainkat szimbolizálja Fedák Sári térdig rózsában [ez a cikk címe is], hanem a mai egész nyomorúságos magyar életet (ÖPM. 4: 65—6).” A másik szimbólum: Fedák és a gyorsajtás. Ez a cikk címe is. „Mindenütt lakol a világon, de sehol olyan könnyen, mint nálunk, nem lakol az ember azért, hogy siet. A beregszászi lány... nagyon sietett. Egyre-kettőre, mint egy tüzes csikó, rugdosott el útjából divatos és kikiáltottan nagy nőket. Ez tetszett Budapestnek, mely a legkonszolidálatlanabb városa a világnak, s ahol futólag rettenetesen tudják honorálni a szokatlant. De nincs is város a világon, mely úgy tudjon büntetni a maga gyors hibájáért, mint Budapest. ... Sári sietett s hogy, mihelyst tehetne, automobilt vásárolt, ez már csak egy öntudatlan szimbóluma volt a Sári nagy sietségének... De még a szimbólum is meghosszulta magát: Fedák Sárít gyors hajtásért megbüntették... alapjában nagyon szomorú eset, holott ezúttal csak egy Fedák Sárival esett meg (ÖPM. 9: 76).”

5. Egy másik téma. Közismert, hogy Ady verseinek a címe háromszavas. Kivétel alig akad. De ez a „szabály” csak az Új versektől érvényesül. Szinte biztosra vehetjük, hogy ha egy-, kétszavas vagy négyszavas verscímmel találkozunk, az a korábbi kötetekből való. Felvetődött bennem a kérdés: ha Ady prózájának és lírájának olyan sok közös vonása van, nem áll-e ez a címsajátosság a publicisztikára és a novellákra is. A vizsgálat eredménye meglepő volt. A prózai írások túlnyomó többségének a címe is háromszavas, ha nem is olyan vaskövetkezetességgel, mint a versek címe. De itt is fordulópont az 1905-ös, 1906-os esztendő. Ettől kezdve a prózai művek címeinek mintegy 80%-a háromszavas, de az arány még javul e címtípus előnyére. Viszont a korábbi idők prózájában a háromszavas címek nem egyszer csak 30% körül mozognak. Az időpont, amely itt fordulót jelent, könnyen magyarázható, csak három nevet kell említenünk: Léda, Páris, Budapest. Mind a három ezidőtájt tör be Ady életébe. S az ok? Egyelőre csak tapogatózhatunk. Csak sejtéseink vannak, de ezt más alkalommal és más helyen közöljük, némi statisztikai képet is adva a címtípusok arányairól.

II. A következőkben még jobban behatolunk a nyelv és a stílus területére, hogy egybevevessük Ady prózáját és verseit. Nevezhetem e munkát behatolásnak, mert bozotos területen járunk, ahol némi rendet kialakítani, már csak az olvasó érdekében is, a mi feladatunk. Módszerünk az lesz, hogy néhány sajátosságot a többi fölé emelünk, azokat, amelyek Ady egész személyiségével összefüggésbe hozhatók. Később kitérünk más, cseppet sem lényegtelen nyelv-sajátosságok összevetésére.

Az a négy nyelvi-stiláris jellemző, amelyről elsősorban beszélni fogok, a következő: 1. A halmozás. 2. A kontraszt. 3. A régi nyelv. 4. Az újítások.

1. A h a l m o z á s . A halmozás annyira közismert sajátossága Ady költészetének, hogy itt most elég, ha csak prózájával foglalkozunk. A prózában a halmozásnak még tágabb a tere, mint a versben, a próza megengedi a hosszú mondatokat, sokkal inkább, mint a vers, megengedi a jelzők, az igék, az ige-nevek hosszú láncolatát. A halmozás igazi bázisa Adynál a prózában van. A mondatrészek mellérendeléses zsúfolásának több funkcionális oka lehet, akár egyszerre is. A múltban nem egyszer divatozott is, különösen a középkor vallásos, misztikus irodalmában, majd a barokkban. A közös lelki habitus, ami a halmozás mögött fellelhető, a szenvedély, a lelkesültség. Még a mindennapi beszéd mondatrész-halmozásai mögött is többnyire ez a szenvedély, akár az elragadtatás, akár a düh a mozgató erő. Ady felsőfokon volt szenvedélyes, egész életében. Petőfiről mondja, hogy „őszinteség-Etna”, „harag-Etna” volt, de ez a jellemzés saját magára is áll. Mint a vulkán, törnek fel prózájában az érzelmi töltésű jelzősorok. A kitűnő és sokoldalú jellemzés eszközei, de mindig az érzelem dominál bennük, a harag vagy a kiáradó szeretet. A harag: „Lett tehát a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv, színtelen, alkalmazkodó, csigerszerű, más nyelvekből fordított s csak néha komikusan magyarkodó nyelv (ÖPM. 10: 104). „Hát, lám, ezt is megértük, s bele se haltunk, szerencsétlen, bús, megcsalt, összevissza, beteg, hazug, magyar társadalom?” (ÖPM. 9: 286.) A szeretet, a rajongás: „Móricz Zsigmond a legeseményesebb életű, legtöbbet szenvedett, legkésőbb, legbölcsebb, legmagyarabb magyarságúak szívbéli látója, vérbeli írója (ÖPM. 9: 353).” „Jöjjenek a szabad, messzelátó, büszke szemek, a halló fülek, az értő és hasonlító elmék (ÖPM. 6:204).” S ugyanígy tornyosulnak egymásra a főnevek, az igék, hol a harag, a maró gúny, hol a rajongás a szülőjük: „Mágnás, gazdag dzsentri, katolikus főpap az állam fölött van. Mi, a szegény milliók pedig át vagyunk nyújtva gyöngé bírónak, gőgös szolgabírónak, rossz jegyzőnek, éhes ügyvédnek, ostoba bürokratának s jól doboló végrehajtónak (ÖPM. 8: 84).” „Viszont nincs is e joggal megbíráható teremtésnek, világnak, életnek külön, istenibb produktuma, mint a gyermek. A gyermek az elevenesség, az öröm, a jövőbe ható ígéret, a bilincsbe nem vert ember, az igazán igaz isten (ÖPM. 10: 78).” „Ő dalolt, s mert lelke rengeteg, gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, díszítette, nőttette szegény magyar nyelvének iromba és szűk kereteit (ÖPM. 6: 170).” Az egyszerű igék egymásutánja együtt helyettesít valami komplikáltabb alkatú igét. A következő mondatban szinte versszerűen kopognak, belesimulva az egész szöveg ismétléses szerkezetébe, ritmusába: „Nincs megállás, nincs habozás, vezet, csal, dob bennünket a vágyak vágya s a szomszágok szomszágása (ÖPM. 10:14).”

A halmozás, mint általában a legtöbb nyelvi, stilisztikai eszköz, nem csupán egyetlen funkció betöltésére alkalmas, s nem csupán egyetlen lelki indítékből fakad. Már a középkorban is volt a halmozásnak egy logikai szerepe, amely a skolasztikából táplálkozott: a dolgok, tulajdonságaik elemző, sokszor szörszálhasogató részletezése, felsorolása. Adynál is megtalálható a halmozásnak egy értelmi, analizáló indítékú válfaja, amely persze sohasem száraz. E halmozások sokszor tudományos elemzésszámba vehetők, bár Ady nem szerette magyarázni a költészet dolgait. Mégis, milyen finom árnyalatokat vesz észre a francia operettben: „Benne a francia faj karakterisztikonjai fénylenek: a képzelő erő, az irónia, a vidámság, a szatíra, a paródia, a tarkaság

és a finom artisztika (ÖPM. 5: 80).” A jelzők az intuitív, képszerű jellemzés eszközei sok írásában: „Okvetlenül a nyugtalan, friss, síma bőrű, furcsa nőt kereste és kívánta meg Szendrey Júliában Petőfi (ÖPM. 10: 86).” A halmozás tagjaiban Ady nemegyszer komoly, logikai kényszerűséggel kialakított osztályozás rendjét sugalmazza, azáltal is, hogy a szövegben megismétli a felsorolást, nem egyszer más nyelvtani formában vagy — mondjuk — ellentétes jelentésekkel: „Lám. Valaki okos, erős, hideg, büszke, nyugodt, számító és dús... Az okossága, ereje, hidegsége, büszkesége, nyugalma, számítása, mind beleveszett e tragédiába. Tisza most már csak dús ember lesz (ÖPM. 4: 108).” „A világ valamikor bölcs lesz, szent, igaz, gazdag és isteni. És a Zolák buta, szenteskedő, hazug, nyomorult és istentelen világban élnek (ÖPM. 3: 148).” A halmozás olykor a logikai, nyelvi következetesség, rendszer kifejtése: „Tessék csak bátran nézni, látni és ítélni (ÖPM. 3: 66):” E szentenciaszerű, tömör felsorolásban voltaképpen az ismeretszerzés empirikus útjának a megfogalmazása rejlik. A következő mondatot maga Ady is axiómának nevezi: „A börtön filozófiája” című cikkében: „Az a fő és némiképpen vigasztaló, hogy a világ, az élet sosem volt, lehetett, lesz és lehet érdekesebb és idegpusztítóbb, mint ma. Három rab-napomnak ez volt a vissza-visszatérő axiómája (ÖPM. 4: 107).”

örök, újulj
újulástul

2. A k o n t r a s z t. A kontrasztosság Ady íásaiban azoknak az ellentmondásoknak képi és nyelvi lecsapódása, amelyeket Ady mint a magyar kapitalista fejlődés, mint saját életérzésének és látásmódjának ellentmondásait élte át, s amelyekről sokat írtak. Nem meglepő, ha — a fent elmondottak alapján is — azt mondjuk, hogy Ady, aki utálta a szoba-filozófiát, maga mégis bölcs volt, bölcs is volt, aki valahogy felülről is látta az életet, s főleg a hivatatos „bölcsek” igazságainak igaztalanságát, látta az ellentétek egységét, a nagy relativitást az életben, az emberben és a magyar társadalomban. Ez a relativitás, az ellentétek jól megférése egymás mellett lépten-nyomon tükröződik mind prózájában, mind verseiben. S nemcsak a szerkesztésben, nemcsak kifejtett téziseiben, nemcsak képeiben, hanem jelzőiben, főneveiben, igéiben is. S Ady tudatosan még nyelviileg továbbélezte az átélt ellentmondásokat: meg akarta hökkenteni a nyárspolgárokat, a merev, lezárt szemléletmódokat. Ő maga nyitott, problémás, vajdúd, küzdő ember volt, állandóan válaszúton, vagy-vagyok előtt. Még az alapvető világnézeti kérdésekben is. Istent véglegesen helyreállítjuk vagy véglegesen letöröljük — mondta. S a legnagyobb vagy-vagyok versében, a Fölszállott a pávában négyszer kiáltja meg a nagy vagy-vagyot, s köztük a legsúlyosabbat: „Vagy vagytok vagy ismét semmi ködbe mentek.” Petőfinél is megvan a kontraszt (Rabok legyünk vagy szabadok?), de ez nem olyan filozófikus, sokszor inkább költői eszköz (Te vagy a nap, | Én az éjjel), míg Adynál a lélek legmélyéről fakadó s a szöveg, a mondat legkisebb pórusaiba is behatoló, a halmozott mondatrészek tagjai közé. Adynál a kicsi és a nagy, a szeretet és a gyűlölet, a minden és a semmi, a gyermekség és a férfiaság, a sirás és az öröm, az igazság és az igazságtalanság, a szép és a csúnya, az akart és az akaratlan, a műveltség és a műveletlenség fogalmának különbsége válik relativv, egymás testvérévé. Ez már modernség, a maga filozófiai alapjával. A versek közé csak vaktában nyúlunk egy-két példáért: „Látjátok, feleim, ti *búsak*, | *Vigádók, harcosak, leverték?*” (A nagy kéz törvénye.) „Az Űr Illésként elviszi mind, | Kiket nagyon *sujt* és *szeret*.” „Akit én *síratok*, ne *sírjon* | S aki *temet*, az *sírt* ne *ásson*...” (Az én sírásom.)

Lássuk a prózát. Ady már korai írásaiban világosan látja korának ellenmondásos voltát. Így ír: „Hogy a mi korunk az ellentétek és ellenmondások forrongó kora, legjobban talán most bizonyul be (ÖPM. 1: 150).” A következő sorokban „logikátlan kapcsolatok”-ról beszél, amelyek az eseményeket jellemzik. De ezek a logikátlan kapcsolatok nyelvében, szövegeiben is tükröződnek. Magukat az ellentéteket konkrétan is világosan látja. A társadalom maga kibékíthetetlen ellentét, statikusan is, dinamikusan, fejlődésében is: „Magyarországon két tábor áll egymással szemben: a *munkás társadalom* s a *herék társadalmá* (ÖPM. 3: 21).” „Kis fűzfapoétákból koszorús lantosok lettek, a szociológia dedósaiból akadémiai tagok, vele kezdő apró zsurnalisztákból miniszterek (ÖPM. 3: 27).” — „a halottak, akik voltaképpen a *legnagyobb élők*” (ÖPM. 3: 37.) — „Éles volt a szeme, *tehát* keserű volt a nagyságos szíve s rombolóan lázas az agyveleje (ÖPM. 3: 27).” (Itt az egyáltalán nem természetes oki viszony áll ellentétben egy feltehető általánosan elfogadottal.) Ilyen s hasonló vélemények tömegesen lehettek Ady prózai írásaiban. Nyelvi-
leg élesebb, frappánsabb a kontraszt, ha mellérendelő szerkesztésben kerül elénk, azzal a látszattal, mintha mi sem volna természetesebb, minthogy a kontraszt tagjai egymás mellé kerüljenek. Ha a tagok közti, ellentmondás nyelvi-
leg, kötőszóval fejeződik ki, akkor a megszokott közlés útját járja az író, bár tartalmilag így is meglepő lehet a szöveg: „Mélységes, különösen izgató és *mégis* megnyugtató ez a világ itt (ÖPM. 4: 107).” A *mégis* nélkül a szerkesztés már eltérne a megszokottól, a „szabályostól.” Éppen az a feltűnő, hogy Adynál az utóbbira is sok példa akad: „Aki talán már kezdett kijózanodni ebből a nagy, *dicső és aljas* Párizsból, most megint halálosan beleszeretett (ÖPM. 10: 27).” — „Sohse *gyűlöltem*, *szerettem* jobban, mint most . . . (ÖPM. 4: 46).” — A nyelvi-
leg szokatlan kapcsolás más mondatnyi formákban is jelentkezik: „Szeretett: ez a *gyűlölködő*, okvetetlenkedő, nyugtalan, rossz fiú *szeretett* eleddig leghatalmasabban szeretni Magyarországon. *Gyilkolt a szeretetével* . . . (ÖPM. 10: 75).” — „annyi *babért* kap, hogy *belehalhat* (ÖPM. 9: 146).” „*Sírni* tudnék rajta, ha olyan nagyon nem *örülnék* neki (ÖPM. 8: 246).” „Lump volt, csavargó, *miveletlen*, durva és paraszt. Ő volt *tudniillik* akkor a *legeurópaibb* ember ebben az országban (ÖPM. VI, 170).”

3. A régi nyelv. — Ady az Új versek bevezető költeményében úgy adta meg programját, mint amelyben a régi és az új egyesül. A Verecke útja nyelvi programot is jelentett. „Megpróbáltuk . . . s jómagam is iparkodtam — írja — régi szavakat rálöpni Erdélyből és Károlyi Gáspár magyartalan és mégis magyar bibliájából az újonnan jött fogalmakra (ÖPM. 10: 104).” A versek régiességeiről többet írtak, most csak azt szeretném ezúttal is igazolni, hogy a régiességek Adynál nem csupán a versek archaizáló stílusesszövege, hanem prózájának is szerves eleme. E régiességek forrásaira maga Ady rámutatott, előbb idéztük, s ebből is megtetszik, hogy a régiesség nem mindig válik el élesen a népiestől, főleg Erdély megőrzött régiességétől. Az múlt idő alakjai, az *adnók*, *kérnők*-féle forma, ahogy Vámszer Márta könyve (A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere. Bukarest, 1972.) szépen bizonyítja, ma is élő nyelvi formák Erdélyben, noha ugyanakkor a régi bibliafordítások nyelvéhez is hozzátartoztak. Alább idézünk néhány — grammatikai — régiességet — népiességet Ady prózájából. (ÖPM. 1: 127)” „Történt pedig egy szép téli estén, hogy *szól vala* hozzánk egy régi debreceni újságíró . . . Szeget *üte* pedig ez a dolog a mi fejünkbe és *elmenénk* a mi érdemes és szeretett el-

nökünkhöz, *mondván . . .*” (E szövegben a régies igealakok és az igenév tréfás célzatúak.) „De az meg kár volna, hogy hiába *írtad légyen meg* (Uo. 121).” — (ÖPM. 3: 32): „*Amint megírtuk volt, Bródy Sándor eljött Nagyváradra.*” — (ÖPM. 6: 107): „*Talán ez volna a drámának az ő tanulása.*” (Itt humoros.) — (ÖPM. 8: 180): „*Itt van már a csodálatos, áldott vihar az ő hirnőkeivel, szent sirályaival . . . [az új lelkű emberek] Egy-egy Krisztus mindegyik az ő szomorú lelkességében.*” (Itt viszont nagyon komoly a mondanivaló.) Ennek a birtokos szerkezetnek a régiessége egészen a Jókai-kódexig megy vissza: „*Mi bódog atyánknak Ferencnek ő szent társi.*” — (ÖPM. 4: 8): „*Átkot hozott reánk a Rákóczi-domínium, pedig tulajdonképpen való gazdái a nagy vagyonnal nem éltek vissza.*” — Mese című cikkeskéjében (ÖPM. 1: 440) szándékos az archaizálás, hiszen az esemény „*Jób idejében történt.*” „*A siránkozók méregbe jöttek.*” — „*Mínthogy sokan valának keleten . . .*” — „*A te nyájaid lopottak.*” — A *-nők*, *-nők*-ös alakokból tucatjával lehetne idézni, elégedjünk meg egyetlen adattal: „*joggal elvárhatnók* (ÖPM. 1: 366).” ÖN. (= Összes Novellái) 1241: „*vágyak, amelyek túlszárnyalják az autót s azokat, akik egymással így találkoznak.*” — (ÖPM. 8: 347): „*Ólmot hoznak magukkal, várost sohse-sejtette lelket, akadályt.*” (Itt az archaizált igenévi használat szabálytalan.) (ÖPM. 3: 22): „*Ha olyik embernek van egy merészebb gondolata . . .*” — (ÖPM. 10: 66): „*És most, íme, feledvék a gyalázatok.*” — (ÖPM. 10: 125): „*Ha Apponyi csakugyan professzor lesz, megint Jókai Mór halott, szelíd szép arca int vissza mosolyogván.*” — (ÖPM. 10: 196): „*Öregedvén, ami rossz dolog, új és új élet-csodák érintenek meg . . .*” — (ÖPM. 4: 45): „*Hát mik is vagyunk most? Néha és a napi világban cinikus fáradtak, a tekintélyeket már nem is rombolók, csak hanyagul leköpködők.*” (Az igenévi állítmánynak ilyen bővítményes használata különösen gyakori volt a régi, középkori irodalomban.)

4. A z ú j í t á s o k. — Vereckévei szemben áll Dévény. Aki új módon lát, sok új fogalomra, vagy akár csak érzelmileg árnyalt új jelentésre van szüksége, sok újszerű szókapcsolatra. Azonkívül Ady tudatosan is alkotója a nyelvnek, belenyúl azokba a törvényekbe, amelyek a nyelvet irányítják, illetőleg a nyelv törvényei szellemében új produktumokat hoz létre. A szokásokkal szemben a nyelvet irányító produktív folyamatokat ragadja meg, a lehetőségeket használja fel. Így, ilyen értelemben valóságos nyelvújítóvá válik, különösen későbbi éveiben.

Írásom elején céloztam a nyelv és a stílus különbözőségére. A nyelv konstrukciós szabályokból áll, e szabályok a morfémák és morfémakapcsolatok használatára vonatkoznak. E szabályok elég liberálisak, nagyvonalúak. Ezért amikor beszélünk, írunk, a szabadságunknak elég nagy tere van, a kifejezés módjai közt válogathatunk, anélkül, hogy a szabályokat megsértenők, vagy megváltoztatnók. A nyelv szabályainak alkalmazása beszéd, írás közben lehetővé, sőt szükségsszerűvé teszi az egyéni stílust, amiről az egyén szövege felismerhető. De az egyéni stílus nem okvetlenül jelenti, hogy a nyelv szabályain módosítottunk. Amit Ady szövegeit vizsgálva a halmozásról, a kontrasztról mondtam, annak nagy része nem jelenti a nyelv változtatását, noha stíláris jellemző. Már más a helyzet a régi nyelv felelevenítésekor. A nyelv egész történetisége szempontjából természetesen ez esetben sincs változtatás, de az Ady korabeli, már erősen megszilárdulóban levő köznyelvi szokáshoz képest igen. S a szabályok, a köznyelvi normák módosítása, bármilyen csekély

mértékben való változtatása, akár a múlt javára, akár abszolút értelemben, már a szövegtől elvonatkoztatott, általánosabb érvényű nyelvet érinti, leg-
alábbis lehetőségeiben: az új elterjedhet. Ezért mind a régi nyelvről szóló,
mind ebben a pontban már a nyelvet, a nyelvi szabályokat erősen érintő
sajátságokról van szó, ugyanakkor persze ezek is stíláriis sajátságok. Hogy
valakinek a nyelvkezelése mennyire módosítja a nyelv szabályrendszerét,
nem könnyű megállapítani, mert itt nem gyakorisági, hanem produktivitási
kérdéssel állunk szemben. Az új szótári egység (például összetett szó) mint
produktum mindig új, de megalkotásának módja ugyanakkor többnyire régi.
A képzővel való szóalkotás nyílt, produktivitási szabály alapján történik.
Hogy történt-e szabálymódosulás új produktumok létrehozásával, a produk-
tumok gyakorisága alapján még nem állapítható meg. Így értelmezendő
az az óvatosság, amelyre írásom elején utaltam. Az 's képzős melléneveknél
még konkrétan visszatérek a problémára. Ennyit mindenesetre el kellett
mondanom a nyelv és a stílus megkülönböztetésének értelmezéséről itt is.
A produktitásnak az előbb említett és újszerű termékeny felfogásáról mint
produktivitás-nyelvtanról már máshol írtam, s gondolataim kutatási program
lehetőségét adják meg Ady nyelvének tanulmányozásához is. De az alábbiak-
ban a céloom csupán — az eddigiekkel összhangban — Ady prózájának és lírá-
jának az „újításait” összemérni.

Új fogalmak nyelvi rögzítésére ma a szóösszetétel a legelterjed-
tebb szóalkotási mód, így volt már Ady idejében is. Természetesen ezúttal is a
líra nyelvi eszközei az ismertebbek: *mámor-gályák, átok-város, gondolat-
manók, homály-madarak, perc-emberkék, szürke-ország* stb. Alkotásmódjukra
nézve is újszerűbbek: *szenvedni-vágy, messzi-magyar* (ma: idegenbe szakadt
hazánkfia), *élelmi-áló, nem-csodák, sokan-nézés* stb. — Próza: (ÖPM. 10: 36):
„[Petőfi] a kicsúfolt »népköltő« rangját nyerte el Magyarországon; ebben az
operett-országban . . .” — (ÖPM. 10: 22): „sok igaz . . . érdemesebb *csak-
költő* él itt Magyarországon.” — (ÖPM. 10: 203): „kezet fogtak a cézári-örület
s a brigantis *mindenrekaphatóság*.” — (ÖPM. 10: 209): „nagy öröm minden,
ami szép, . . . s bárhogyan *késve-kéletesen* jön.” — A következő szövegben az
összetétel megismétlése is mutatja, ami általában ismétlés nélkül is áll Ady
összetételeire, hogy az alkalmi produktumban egy fogalmi egység frappánsan
megfogalmazott kifejezésére talált: (ÖPM. 10: 62): „A módszer: paródiás
kritika, bolondos utánzás; de mindig *haragos-irigy* grimácsolással. Ez a *haragos-
irigy* grimácsolás olyan szükséges ehhez a »műfaj«-hoz, mint a kicsúfolandónál
az egyéniség.” A teljesen lazának minősíthető kapcsolatokat is összetétellel
dolgozhatja az író, s erre feljogosítja a funkcionális megkülönböztetés és
különbözőség realitása: (ÖPM. 10: 361): „És kénytelen volt sok fölöslegest,
ügy-is-tudottat és túl-szubjektívet beleszőni.” — (ÖPM. 10: 108): „*se-ide-se-oda*
társadalom.” — Érdekes distinkció: (ÖPM. 3: 22): „új méltóságokat kreálunk
henye *fajmagyarok* számára, de a *vérmagyar* székelységet veszni hágyjuk . . .”
— (ÖPM. 1: 365): „akik csak tartunk valamit az agyvelőnk függetlenségéről,
felháborodva láttuk az *iroda-gavallérság* pöffeszkedését.” Ady még a szám-
nevek összetételével is ki tud fejezni valamit, ami több a mondatrészhalmazos-
nál: A *sok, rengeteg* szemléletesebb egyenértékese: (ÖPM. 10: 178): „egy Cso-
konai fölött *két-tíz-húsz-száz* hadilábas ellennyelvéssel.” Megfelelő módszer
a lírában a *néhány* helyett (Mi urunk a Pénz): „S ha megjönnek a gyér ara-
nyak: Szabad megint Istennek lenni, Két-három-négy napig szabad.”
A fogalomalkotásban részt vesznek az egy szónál terjedelmesebb lexi-

kai egységek is: a lírában ilyenek például a *bús csodáknak ligete* vagy a *szürkék hegedőse*. A prózában már ilyen volt a *haragos-irigj grimaszolás* vagy a *se-ide-se-oda társadalom*. Tulajdonnév helyett is állhat egy állandó jelzős kapcsolat: a *Jókai embere* = Apponyi; a *tarisznnyás ember* = Tisza Kálmán. Egyéb példák: (ÖPM. 8: 252): „Ugyanilyen előrelépettebb országokban hirdethetik azt is, hogy a szocializmus ma már elég hadsereg a sötétség ellen.” — Az ismétlés, az állandósuló nyelvi forma egy alkalmi kapcsolatot már-már fogalmasít, a következő esetben a szarkazmus eszközeként: (ÖPM. 8: 43): „Párizsba szakadt művésziünk nem szerencsétlen ember, . . . Párizsba szakadt művésziünk . . . elegáns estélyeket is ad. . . . Lassan, de biztosan előkelő művész lesz Budapesten e Párizsba szakadt művésziünk.” (A címmel együtt hatszór fordul elő 14 sorban e szókapcsolat:) Az állandósulni kezdő jelzők a következő esetben is az előbbihez hasonló szerepűek: (ÖPM. 6: 124): „volt egyszer egy rongyos, falurangú Pest város; s mikor ezt a rongyos, falurangú várost elborította a Duna . . . Milyen nagy volt ez az ember [Wesselényi], aki érezte, megérezte, hogy ez a rongyos, falurangú város miye az országnak.” Persze, ismétlődés nélkül is válhatna egy szemléletes jelzős szerkezet fogalomjelölővé, vagy legalábbis a prózaibb fogalomjelölés szemléletesebb szinonimájává: a *korlátolt* helyett: ÖPM. 6: 204: „A haza nevében *bedugaszolt lelkű* embereket adnak a szegény hazának.” Vagy: a *hatalmas, nagy* helyett (ÖPM. 9: 343): „Egy sok *lóerejű* gőg a lelkünkben jelzi ma már csupán azt, hogy több ügyességgel ma mi is dinasztikiak lehetnénk.”

Térjünk át a szóképzésre. Ady versbeli bravúrai sokszor meglepőek, de többnyire valami nyelvbeli minta, analógia alapján születtek meg: *mosti, sokított, tördöz, birtomban* (lásd *éltemben*), *dölyföl, bámtott* (lásd *bámult*, mint *fordított: fordult*), *fájat, leteperetlen, barátság és barátság* (distinkció céljából; lásd *nemzetség és nemzetiség*); igeekötők: *kidacolt* romantika, *kihálom* a testem, *levirradt* élet stb. Külön figyelemre méltók az -s képzős melléknevek, szokatlanságuk és gyakoriságuk miatt: *tengeres* táj, *embersűrűs*, *gigászi* vadon, *halottasak* az esték, *forradalmas, kinságos* ma, *boldogságos, tarkaságos* (a -ságos, -séges gyakorisága középkorias régiség is lehet), *epokkás, életos* stb. Gyakori az -odik/-edik képzős ige is: *parancsolódott, testlódott*. Az -l denominális ige-képzőnek a szabályostól eltérő, tehát újszerű használata (A kényszerűség fája): „Szőlő-termő tövis, | *Fügelő* bojtortján . . . Virágzik, *gyümölcslík* | Szegény, szelíd fejem.” — Próza: (ÖPM. 10: 87): „Pillanatig sem iparkodik azzal tisztába jönni, hogy jól fog-e esni a *petőfinéség* testi konzekvenciája . . .” — (ÖPM. 6: 170): „Ha a *petőfisták* nem Petőfi gigászi bércein véreznek el, de Csokonaihoz járnak tanulni, ma sokkal gazdagabb a magyar líra.” — (ÖPM. 4: 44): „Hogy jó lett volna, édesapám, központi szolgabíróvá *választódní* Zilahon . . .” — (ÖPM. 4: 46): „*korrigálódik* az élet . . .” — (ÖPM. 6: 205): „*öldöklődnek* végre már nálunk is a százados babonák.” — (ÖPM. 6: 267): „*Elárasztódik* idegenekkel Budapest . . .” — (ÖPM. 1: 327): „felénk fújt egy novemberies, hideg szél s *összedideregtünk*.” — (ÖPM. 9: 313): „s olyan végtelenségeket *tárit föl* akaratlan vagy nagyon akart szimbólumaival . . .” — (ÖPM. 10: 87): „az öreg Szendrey okosan *zordoskodott* . . .” — (ÖPM. 10: 81): „Petőfi legnagyobb *petőfisége*, hogy . . .” S végül az -s képzős melléknevek. Bármilyen sok van belőlük, egyelőre, a korabeli nyelvhasználat pontosabb ismerete nélkül nem tudom megállapítani, hogy itt — megintcsak a versekkel megegyezően — stílussajátságról, vagy nyelvi újításról (is) van-e szó. A mai nyelvérzékem szerint szokatlan előfordulásokból néhány: (ÖPM. 3: 126):

„más volna, sokkal reményesebb Debrecen, ha sok Zoltai Lajos volna.” — (ÖPM. 8: 145): „Egy kilencvenéves honáruló, akiért letarolják januáros télben az összes üvegházak cserép-virágágyait.” — (ÖPM. 9: 147): „Vörösmarty szobros költő lett, mihelyt a veje nagyúr lett.” — (ÖPM. 9: 363): „A »Nyugat« biztosan jobban és sokaságosabban reménykedik bennem...” — (ÖPM. 8: 181): „Tóth Béláék egy új urambátyám-féle generációért dolgoznak. Betyáro-rosabbért, betűszonyosabbért, vadabbért, mint a régi volt.” További példáinkat csak rövidebben közöljük: *múltas* és rendezett társadalom (ÖPM. 10: 78): komolyan s *kötelességesen* beszél (Uo. 83); *vágyas* ember (Uo. 84); *far-sangos* és megélt élet (Uo. 213); *kultúrás* szerep, ember (Uo. 63, 160); *városos* Magyarország (Uo. 121); *undoros* unalom (Uo. 134); *gyarmatos, papos* és *mág-násos* ország (Uo. 138); *babéros* Léva József (Uo. 160); *serleges* Magyarország (Uo. 175); *butaságos* magyar parlag (Uo. 190); *terroros*, gyáva idők (Uo. 198); lankadt és *lentes* milliók (Uo. 204); kipróbálják rajta a legsűrűbben és *leg-sokaságosabban* (Uo. 62). Világos, hogy határozott stílusjeggyel állunk szemben, itt is, mint a lírában.

A r a g o z á s területéről csak azért említek példát, hogy a kép teljesebb legyen (Halál a síneken): „S jön rám-zúdultan | Magtalan álmok bús raja.” — (ÖPM. 8: 328): „Saját lábúlag rúgják egymást.”

Végül pillantsunk bele az igék használatába, az igék jelentés-t a n á b a. Itt felfigyelhetünk a szokatlan kapcsolatokra, amelyekben az igének valamilyen átvitt jelentése teszi vizuálisan vagy akusztikailag érzékletesebbé a tartalmat: Lelkek a pányván: „Kipányválták a lelkemet”. — Csolnak a Holt-tengeren: „beevezett | Lelkembe újból az az asszony, | Akit én Lédának nevezek.” — Halál a síneken: „S dért sirt reám mindig az égbolt.” — Próza: (ÖPM. 10: 76): „Hogy érthetnék a mai Hiadorok, hogy valakinek egyszerre nyolcvanezer súlyos és semmi, nagy és kicsi érzésből harsogjon ki a lelke.” — (ÖPM. 10: 22): „énáltalam hörgött föl manapság legnyugtalanítóbban a magyar társadalmat kínozó nyugtalanság.” — (ÖPM. 9: 343): „amikor már, mint önkép-zőköri tag, sok verssel bélyegeztem meg a nevemet.” (ÖPM. 3: 20): „Az aszfaltot telehullámozták a tömeg,” — (ÖPM. 3: 21): „A márciusi nagy nap minden ered-ményét egy rövid félszázad lecáfolta.” — (ÖPM. 3: 100): „A margittai esetben szinte kristályozódva csillog ki a Széll Kálmán államférfiúsága s a dicső új rendszer.”

Olykor az igék egyszerűsége a meglepő, amellyel bonyolultabb tartal-makat fejez ki a költő vagy író; több egyszerű s nem ritkán egyszótagú ige pótol ilyenkor egy bonyolultabb jelentésűt: A magyar Ugaron: „A gaz lehúz, altat, befed.” — Próza: (ÖPM. 10: 14): „Nincs megállás, nincs habozás, vezet, csal, dob bennünket a vágyak vágya s a szomjúságok szomjassága.” — (ÖPM. 9: 344): „S ha az ellensegeim, akiknek legtöbbet köszönhetek, mert *daccal, göggel* szinte emberfölötti erővel ők láttak el...”

A meglepő, a szokatlan nemegyszer a mellérendelt igék egymás közti jelentésviszonyának a heterogén jellegéből adódik. Ha azt olvassuk, hogy „Robogva jár, kel, fut az Élet” (Az ős Kaján), vagy azt, hogy „Sopánkodtunk, sirtunk, dühöngtünk” (Az undor óráiban), akkor a régi, szokott mellérendeléses kapcsolat, a rokon értelmű vagy egy szemantikai zónába tartozó szavak halmozása nem okoz meglepetést. De egészen más hatásúak az ilyen sorok: „Add nekem a te szemeidet, | Amelyek ölnék, égnek, vágnak (Add nekem a szemeidet)”, vagy: „Irágyellek, szánlak, utállak” (Csak jönne más). Próza: (ÖPM. 10: 91): „[Petőfi] úgy haragudott, utazott s mart, mint Heine.” (ÖPM.

10: 202): „[Nagyvárad] idegesen *nőtt, haladt, forrott*”. — (ÖPM. 8: 122): „[Gauguin] *Bujkál, kínlódik, fejlődik és dolgozik*.” — (ÖPM. 9: 362): „És ekkor azt látja, hogy észreveszik, pláne Magyarországon példátlanul *útik, kiabálják, simogatják, látják*.” — (ÖPM. 9: 344): „s azóta *írok, vívok, elalélok s újrakezdem: vagyok*.” — (ÖPM. 8: 226): „*Idézi, kérdezi, üti, áldja* a Halált, minden költőnek és filozófusnak kenyeres pajtását, gyűlölt, ős cimboráját.” — (ÖPM. 8: 243): „Erre rögtön *jön, rohan, szalad, érkezik* zsák-számra.” (Itt az utolsó mellérendelő tag „lóg ki” a sorból, bár tárgyilag logikusan zárja azt.)

Az igehasználát említett sajátságai, kiegészítve még az igeképzés korábban felsorolt jellegzetességeivel (Pl. ÖPM. 10: 91: „Ami ragyogás lehetséges volt ezen a poros, szomorú levegőjű tájon, *kidélbábozta magát*, elragyogott ...”), meghatározó jelentőségűek a magyar esszéstílus további fejlődésére.

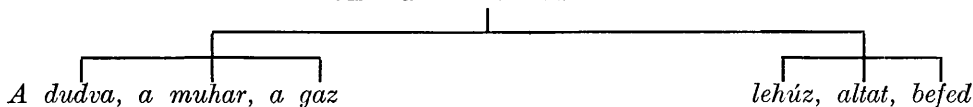
III. Ady prózájának és lírájának az összehasonlításakor nem mellőzhetünk még két olyan fontos szövegmeghatározó tényezőt, mint 1. a mondat-szerkesztés és 2. a beszélt nyelvi sajátságok. Ezeket egészítjük ki még az Adyra oly jellemző névmások szerepének az összevetésével. De ebben az írásunkban meg kell elégednünk a mondat-szerkesztés néhány sajátságának a bemutatásával.

I. Ady m o n d a t s z e r k e s z t é s i eljárása, beidegzettsége, szokásai lényegében ugyanazok, akár versről, akár prózáról van szó. E sajátságokat így lehetne röviden jellemezni: az összetett mondatokban a mellérendelés kedvelése; az egyszerű mondat és a tagmondat egyszerű, tehát nem bonyolult szerkezete (azaz a mondat faágszerű, az alárendelések lépcsőszerű bonyolításának kerülése), ezzel szemben a halmozott mondatrészek gyakorisága: a nominális, különösen a főnévi állítmányos mondatok aránylag nagy száma; a beszélt nyelvi formák kedvelése; a rövid mondatok túlsúlya.

A mondat terjedelmének a növelése két úton halad. Az egyik a mondat szerkezetének a l á r e n d e l é s e s bővítése, a másik a h a l m o z á s, az azonos mondatrészek mellérendelése. Ady mondatait döntően a halmozás jellemzi, s az alárendeléses mondatbővítésnek csak a feltétlenül szükséges eszközeit veszi igénybe. A halmozásról már beszéltünk, itt most csak a mondatstruktúra építésében való szerepét emeljük ki. S egyúttal felhívjuk a figyelmet arra, hogy az Ady verscímeit (és prózacímeit is) jellemző három szó a halmozásban is előkelő helyet foglal el. A példák tömegét talán leginkább „A magya Ugaron” következő részlete reprezentálhatja:

*A dudva, a muhar
A gaz lehűz, altat, befed*

A struktúra szokásos ábrázolásával

Persze, a mellérendelés, a halmozás, noha a mondat faágszerű struktúráját nem bonyolítja, ugyanakkor maga egész mondatstruktúrákat s ű r í t egybe. A fenti mondat például tulajdonképpen kilenc mondatot: *A dudva lehűz; A muhar lehűz; A gaz lehűz; A dudva altat; A muhar altat; stb.* Az egy mondatos

szerkesztés tulajdonképpen a több vagy sok mondatosnak stiláris változata, de az utóbbi ritkán realizálódik. De olykor igen: „És ott van a férj is, | És ott vagyok én is” (Gálás, vasárnapi nép); „Valaki, valaki most emleget, | Valaki szán” (Valaki, valaki emleget). Két prózai példa is: (ÖPM. 10: 67): „Ő korán érett, korán szomorú —, korán poéta”; (ÖPM. 6: 219): „Meghalt a derék János. Az öreg János, A vidám János.”

A versek halmozásaiból több százra rúgnak az idézhető három szavas példák száma, de csak néhányat említünk. Igék (igenevek): „Tudok hinni, várni, csálni” (A legjobb ember). — „Irigyellek, szánlak, utállak (Csak jönne más)”. — „Sároztá, verte, zúztá (Korán jöttem ide)”. — „Ne igézz, ne bánts, ne itass (Az ős Kaján)”. Főnevek: „Fejem zúgása, szemem könnye | Tornázó vágyaim tóra” (A fekete zongora) — „Sok volt a bűn, az éj, a vágy” (Az ős Kaján). — „Szemed, szíved, gerincéd béna? (A nagy pénztárnok)”. — Melléknevek: „Muzsikás, halk, szomorú este” (Este a Bois-ban) — „Sejtő, beteg és finom a dalod (Menekülj, menekülj innen)”. — „Csipkésen, forróan, illatosan (A Gare de l’Esten)”. — És itt csak egy mondattal utalunk arra, hogy Ady versalkotó műhelyében milyen fontos szerepük van az ilyen halmozások tömböknek, mint másfajta mondattani egységeknek is. De nézzünk néhány prózai példát is. Az igékre már láttunk korábban példákat (. . . 1.). Főnevek: (ÖPM. 10: 92): „Petőfi elviszi [feleségét] . . . férfiak, győzelmek, lehetőségek közé.” — (ÖPM. 8: 123): „Talán, talán, csupa talán ennek az embernek az élete . . . Túlzó erő, túlzó valaki, túlzó egyéniség.” — (ÖPM. 8: 121): „Ám örületüket és zsenijüket egy vidékről, egy verben, egy átokkal hozták.” — Melléknevek: (ÖPM. 3: 66): „Mint a gyötrelmes, erős, szűz vihar végigsöpört ott mindent.” — (ÖPM. 6: 136): „Nem maradt hármuktól egy igaz, meleg ép szó.” — (ÖPM. 10: 93): „hihetetlenül nagy, széles, szép elhelyezkedése miatt”. Meg kell jegyezni, hogy a halmozásban a hármas szám gyakorisága nemcsak Adyra jellemző. Itt a mondat szerkesztésnek egy sajátos, egyetemesebb stiláris sajátosságával van dolgunk. Erre azonban nem térhetek ki bővebben.

Egy másik közös versbeli és prózai sajátosság a főnévi állítványok kedvelése. A versben az ilyen tömör mondatok szintén többnyire sort alkotó tömbök; „Korcs hegyi-beszéd minden dalom | S a hitem: egy pogány hatalom | Álmom az Ige, az Údv, az Út (Páp vagyok én)”. — „Apa, fiú: egy Igen s egy Nem (Krisztus-kereszt az erdőn)”. — „Batyum: a legsúlyosabb Nincsen, Utam: a nagy Nihil, a Semmi, | A sorsom: menni, menni, menni | S az álmom: az Isten (Álmom: az Isten).” — „Mi vagyunk: Jövő és Igazság, | Engesztelés és nagy Ítélet, | És mi vagyunk, csak mi vagyunk | Jó Sors, ha kell, s ha nem kell: Végzet (A Hadak útja).” — „Kintről: felénk tátott föld-szakadékok, | Bent: a régi sötétség, fürtelem (Véres panorámák tavaszán)”. — Hogy az ilyen tömör nominális mondatok verssor végi csattanójukkal, melyet csak előkészít az alany mint téma utáni szünet, mennyire szerves elemei az Ady versnek, azt nem is kell hangsúlyoznom. De prózája is bővelkedik a főnévi állítványokban. Csak néhány illusztráló példa: (ÖPM. 4: 45): „És akkor csupa hit a világ, csupa szerelmes lángra érdemesség az élet.” — (ÖPM. 4: 144): „Ez az ijesztő valóság: valóság.” — (ÖPM. 10: 253): „ezek a versek az érzés drámái, a belső rettenetek új jajai”.

A versekben a rövid mondat nem különlegesség, bár nem is kötelező, sőt hosszú mondatos versdivatok is vannak. Az Ady-vers ritmusa a rövid mondatoknak kedvez. De már meglepőbb, hogy Ady prózája is mennyire kedveli a rövid, sőt nemegyszer a style coupé-ra jellemző kurta mondatokat. Elég, ha

csak három cikkére utalunk, az ÖPM. 6. kötetéből. A Wesselényi című cikk első bekezdése 10 sorból és 15 mondatból, Az árvízi hajós 26 sorból és 33 mondatból, a Hazafi Veray 32 sorból és 48 mondatból áll. Az első cikkből vett idézetünk a rövid mondatokkal együtt járó úgynevezett önállósított, tehát szokásosan nem különszakított mondatok használatát is bemutatja: „Egyébként is Wesselényi árnya nem szokott hozzá a tömjénhez. Fadrusz érezte, hogy ki volt. És néhányan talán még. Fadrusz előtt és Fadrusz után. De kevesen mindig. Mert nem volt ő Krisztus. Csak a kinszenvedésben. A megfeszíttetés sikerében nem. Ő János volt, a keresztelő.”

Ady mondatszerkesztéséről beszélve nem mellőzhetők a szerkesztés „ragasztó eszközei”, a kö t ő s z ó k. Persze elsősorban a mellérendelő: a kapcsolatos és, az ellentétes mégis, de, ám, a választó vagy, s az alárendelő, de a mellérendeléssel sok rokonságot mutató mert. Hogy egy kötőszócska, egy jámbor nyelvi eszköz hogyan válhat a világnézet, az életérzés, az életprogram szimbólumszerű kifejezőjévé, azt senki szebben és lelkesebben be nem mutatta még, mint Király István az ő monumentális Ady-könyvében, s legújabbán a bukaresti A Hét 1977. január 21-i számában. Király egy egész etikai magatartást nevez el jellemző kötőszaváról, a mégis-ről: „Előítélet, múlt ostobaság keresztelte a Magyar Jakobinus dalának Duna-völgyi álmát, az elképzelt jövőt? Mégis és mégis továbbvitte ez a költészet az internacionalizmus szép emberi hitét... Tudta Ady Endre, hogy akadnak mindig mégis-emberek, akadnak őrzők... A veszélyeztetettséggel szemben helytállott folyvást a mégis-morálja.” Versekből nem idézünk, de a prózából valamit: ÖPM. 10: 66: „S csakugyan olyan volt már Verlaine élete vége felé, mint egy keresztre feszített, aki már lehúnyta szemét, s zokogni is csak befelé zokog. És mégis találkoznuk kellett, és mégis olyan természetes, hogy a Maternité, az Anyaság fanatikusan festője megtalálta, meglátta Verlainet.” — ÖPM. 10: 209: „Tudom, hogy szerénységében bántom meg, ha Dickens nevét írom ide, de ő mégis egy szentségesen primitív, de magyar, de új Dickens, vagy legalább bölcs derűjében hozzá hasonló.” Mint eddig annyiszor láttuk, hogy a verseket a próza közelebb hozza, érteti, magyarázza, most is bizalommal fordulhatunk hozzá. Mert honnan is ered a mégis-morál, a dacköltészet? Kiknek köszönhető? Az ellenségeinek, akik ellen harcolt, akik nyomták, gátolták, ölték, de ezzel ösztönözték is. De szóljon maga Ady erről. 1909-ben írt önéletrajzi írását így fejezi be. „Egyelőre szeretnék az élettől még két-három-négy túrható esztendő kizsarolni s szeretném, ha aludni tudnék, egy-két olyan dolgot megírni, amit csak én írhatok meg... S ha az ellenségeim, akiknek legtöbbet köszönhetek, mert *daccal*, göggel, szinte emberfölötti erővel ők láttak el, ezután is ösztönöz-nének.”

A mégis persze csak szimbólum, bár méltán az, de a *de*, az *ám* ugyancsak teletűzdeli verseit és prózáját, akárcsak a *vagy*. Mert mindegyikben az ellentétek és ellentmondások tükröződnek, amelyekről A kontraszt című szakaszban már beszéltünk. De Ady a tudatosság, a filozofikus gondolkodás költője és írója is volt, s itt is emlékeztetnünk kell arra, amit már fentebb mondtunk, s ezért nem csoda, ha Ady a *mert*-ek (és *miért?*-ek) költője is lehetett. A *miért*-eket a kor vetette fel, a problémás *miért?*-eket éppúgy, mint a lemondó, passzimista *miért*-eket. („Négy-öt magyar összehajol, | Miért is, miért is, miért is?”) S az előbbiekre válaszolni kellett, már csak a dac miatt is: „Akarom, *mert* ez bús merészség, | Akarom, *mert* világ csodája”. — A megokolásban is van dac, kemény ellenállás: ÖPM. 9: 282: „Sohase akartam más lenni, s ez

se sikerült, mint egy új, igaz ember, Ady Endre. Kívánom Juhász Gyula úrnak, hogy neki jobban, tisztábban sikerüljön ez az egész művészi szándék. *Mert művészi volt, s ami benne nem volt művészi, nem lehetett, az a magyarságomon múlt, a kutya-fáját.*"

Az ellentét, választó és oki viszonyt kifejező kötőszavak grammatikája és stilisztikája szép fejezettel gazdagíthatja majd a magyar nyelvtörténetet és stílustörténetet Ady kellő figyelembevételével.

2. Már csak egy másik dolgozat témája marad, hogy milyen *b e s z é l t n y e l v i s a j á t s á g o k* jellemzik Ady prózáját és líráját. Ez a tárgykör a következő résztémákat öleli fel: az ismétlés, a megszólítás, a kérdés, a felkiáltás, az indulatszó és a familiáris nyelv szókincsbeli eszközei.

3. Ugyancsak el kell hagynom most Ady prózájának és verseinek a *n é v m á s o k* használatában mutatkozó egybehangoltságát, az ezt bizonyító példanyagot s ennek elemzését. Úgy látom, ezen a területen ismét a gondolkodó, filozófáló, az életet felülről nézni tudó Adyhoz jutunk közelebb.

IV. Írásomnak egyetlen fő célja volt: lehetőleg sokoldalúan bizonyítani hogy Ady prózája és lírája nyelvben és stílusban egységes. A két műfaj között természetesen és szükségszerűen különbözőségek is vannak, de ezek elsősorban a verset megkülönböztető ritmikából adódnak. Ugyancsak mind a két műfajra egyformán érvényes az a feltevés, hogy Ady nyelvében és stílusában a legkevésbé lehet kimutatni a magyar írott nyelv egész hazai történetére jellemző latin és/vagy német hatást. Hogy erre törekedett is, azt őtöle magától tudjuk. Adynál például a körmondatosság, akár klasszikus, akár barokk, akár pedig romantikus formájában szinte egyáltalán nem észlelhető.

Mellékcélom az volt, hogy az Ady lírájához képest viszonylag elhanyagolt prózájának a jelentőségére felhívjam a figyelmet. Könnyen tudnám az Adyról szóló szakirodalom alapján bizonyítani, hogy erre szükség van. Mind Ady, mind az Ady-költészet, mind pedig a magyar társadalmi és politikai történet jobb megismerése érdekében. Ady prózájában közvetlenebbül fedezhetők fel a ma számára sem jelentéktelen tanulságok. Hála mindazoknak, akik tudományos és szervező munkájukkal lehetővé tették, hogy Ady Összes Prózai Művei megjelenhessenek és a szélesebb olvasóközönség, így az iskolák számára is hozzáférhetővé váljanak.

Károly Sándor

Ady és a nevek

Virágot nyílá ba,
Valóba a tervet,
Nevekbe a titkot
Örök csoda kerget.

(Ady: Játék, játék, játék)

Írók nyelvművészetének általában jellemző „mutatója” a nevek iránti érzékenységük, műveikben követett névadási eljárásuk. Ez természetesen regényírókra, novellistákra és színpadi szerzőkre áll elsősorban. Jellemző példaként Krúdyt és Kosztolányit említhetjük, bár az utóbbi főként lírai

költőként él a köztudatban. Még furcsább talán, hogy Adyról, a lírikus prototípusáról szólunk ilyen szempontból. Ne feledjük azonban, hogy mintegy 340 novellát írt, tehát az elbeszélő prózát is művelte, és sok olyan megnyilatkozása van, amely „névérzékenységét” mutatja.

1. Talán nem tévedünk föltevésünkben, hogy ezt saját neve keltette föl benne. Nemcsak családja származásának tudata folytán, hanem a név érdekessége, ritkasága miatt is. Nemesi előnevük *diósadi* (ezt a költő gyakran kiegészíti vagy váltogatja a *hadadi*, *lelei* és *menyősi* prédikátummal is, ha családja nagy múltjára akar hivatkozni), s ez arra utal, hogy a Szilágy megyei Diósd volt egyik ősi fészük, származási helyük. (Történelmi összefoglalást l. Kovalovszky: Emlékezések Ady Endréről 1:49.) A család szétvándorlásával és jelentőségének letűnésével az *Ady* név még a Szilágyságban sem volt gyakori és közismert. Nem csodálkozhatunk hát, hogy amikor a kurta-furcsa *Ady* név egyre sűrűbben s mind nagyobb visszhangot keltve jelenik meg az irodalomban, sokan kezdek találgatni, hogy valóságos, eredeti vagy fölvetett név-e. Voltak, akik célzatosan híresztelték, hogy a költő *Ady* egy *Adler* nevű zilahi rabbi fia. Az érdeklődésre jellemző, hogy 1912–16 közt valóságos vita kerekedett a kérdésről a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben (l. MNy. 8: 287, 466, ill. Nyr. 41: 428, 43: 231, 44: 446, 45: 144). Azzal az állítással szemben, hogy az *Ady* csinált név, mert *Ad* nevű helység nincs az országban (pedig Petri monográfiája szerint két *Ad* is van Szilágyban: *Had-ad* és *Diós-ad*), vagy hogy az ismert, Bács megyei *Ada* község (ma Jugoszláviában) nevéből ered, Simonyi Zsigmond mutatott rá helyesen, hogy bár az *Ad* helynév magában akkor már nem élt, *Diósd* neve őrzi a költő nevének alapját. Ez azonos lehet az *odú* szóval, mint a családnév régi alakjai, *Odi*, *Ódi* is mutatják. Ady azonban sajátos költői etimológiával, beszélő névként az *ad* igéhez kapcsolja az *Ady* nevet, és rá építi költészetének *adás*-motívumát. Ezt tükröző versek: Beszélgetés egy szekfűvel, Akiknek dajkája vagyok, Magyar fa sorsa, Vén diák üdvözlője, Az én bűnöm, Mert másokért csatáztam, Elbocsátó, szép üzenet, Megmaradok virágos mezőkön, Bujdosó kuruc rigmusa, Szeress engem, Istenem, Sötét vizek partján, Jóság síró vágya, Én fáradtam el, Obsitot se kapok, Akkor sincsen vége, Biztató a szerelemhez, A szerelmetlenség istenéhez, Alázatosság langy esője, Könyörgés víg halásért. E motívum és a név feltűnő kapcsolatát az élelapok aztán a maguk módján visszajára fordították: a Borszem Jankó „Hoczy Bandi dalaiból” címmel közölt Ady-paródiákat.

Öccsének naív „finnugor” etimologizálása (*Ad—Od—Ond*) viszont az *Ond vezér* unokája c. verset sugallta (vö. Kovalovszky: Az író és a nevek. Névtudományi előadások. NyttudÉrt. 70. sz. 168; Ady Lajos: Ady Endre 96; Ady-Múz. 1: 13).

Költőnk keresztnévéről is megemlítettünk egy kevésbé ismert érdekességet. Eredetileg, hagyományos szokás szerint a születésnapjához közeli *András* nevet kapta; szülei ezt később falusiasnak, parasztosnak érezhették, és valószínűleg fiúk iskolába íratásakor az urasabb *Endré*-re módosították az anyakönyvben (l. Ady Lajos i.m. 15; egyébként öccsének is volt egy második, „uras” keresztnéve: *Elemér*, de nem használta). Nyilván Ady születési anyakönyvi kivonatából került be polgári házasságának jegyzőkönyvébe az *András vagy Endre* névmegjelölés (l. Esti Hírlap 1957. dec. 25.).

Ady büszke volt nevére, annak ritka, egyéni, érdekes voltára; amikor nyomtatásban is megjelent, nyilván maga is fölfedezte a név nagybetűs alak-

jának (ADY) szimmetriáját, amely valóságos grafikai lelemény, s tömör egységében szinte szoboralapzatra kívánczik. De jellemző sajátyságot is érzett benne, s hárombetűs neve mintájára verseinek címét is három szóból, ill. tagból alkotta meg az Új versektől kezdve, kötetei szerkesztésekor pedig ilyenné alakította át az eredetileg egy- vagy kétszavas címeket is. Eljárása tehát tudatos, s vele mintegy mesterbélyegét üti verseire (l. Kovalovszky: Egy Ady-vers világa. MNyTK. 111. sz., 14.; Földessy: Ady-tanulmányok 17.; uő.: Ady minden titkai 333).

Ady egyéniségtudatát mutatja az a meglehetősen szokatlan költői ötlete is, hogy neve, személyiségének jelképi foglalatla többször élénk bukkan verseiben, l.: Óh furcsa élet, Becéző, simogató kezed, Piros gyász-ünnepén, Margita élni akar I.

Nevét azonban nem tartotta tabunak: játékos fantáziája, az álcázás ösztöne vagy szüksége, ill. az újságírói tevékenység arra készteti, hogy — betűjelein kívül — írói álneveket alkosson ill. válasszon magának: *Múzsafy, Ida* (diákkorában); *Yda, Adieu. (Bandi), Diband(i), Dyb, Bandi, Erdne Yda, Mindszenty Endre* (fiatal újságíróként); *Diósadi, Lellei (András), Ód(i), Pont, Brown* (pesti lapokban) stb.

2. Ismeretes Ady tréfás vagy csipkelődő kedve is, ahogy környezetét, barátait „elkeresztelte”. Váradi újságíró korában Bíró Lajos az *Izidor*, Szűts Dezső a *Dávid* nevet kapta; Párizsban Bölöni György *Samu* lett (nagyapja nevééről); a baráti körükhöz tartozó, Japánban is járt írónt, Bölöni későbbi feleségét pedig — az *Ottília* név becéző rövidítésének (*Oti*) megfordításával — *Itókának* nevezte el, keleti útjára; az akkori neves japán államféfira, *Ito* hercegre és vidám borozó kedvükre asszociálva (l. Ady Lajos i. m. 104; Bölöni: Az igazi Ady 77; Révész: Ady Endre életéről 110—1; Dénes Zsófia: Élet helyett órák 51. 1976). Ő viszont gonoszkodó hajlamáért a *Belzebub* nevet kapta tőle. Horváth Jánost Ady azzal csipkedte, hogy ő lesz a jövő Beöthy Zsoltja, s így szólította leveleiben: „Kedves Zsolt!” A viszonzás nem maradt el, „Kedves József!” alakjában, Adynak Kiss József-örökébe való lépésére célozva.

Ady első párizsi tartózkodásakor születethett meg Diósyné Brüll *Adél* keresztnévének megfordításával a mitológiai varázst árasztó *Léda*. (Adynak ilyen irányú hajlamát és érzékét már a saját nevével való ifjúkori játék mutatja (*Ady—Yda—Ida*; l. Hetey Zoltán: Ady Bandi — Ady Endre 65).

A *Léda* név a Találkozás Gina költőjével c. versben jelenik meg először (1905. febr. 19.). Bár — mint Bölöni írja — bizalmas körben ők is így szólították az asszonyt, Ady maga nem profanizálta a nevet hétköznapi használattal: megtartotta a költészet szférájában. Hasonlóképpen volt a *Csinszka* névvel is: jegyességük idején hozzá írt leveleiben ugyan többször ez a megszólítás, s így említi másoknak is (l. Vál. lev. 480—506), de később már *Bertukának* nevezi, s így is szólítja mindig. A *Csinszka* név csak néhány vers ajánlásában jelenik meg az olvasók nyilvánossága előtt: És mégis megvártalak, Minden nagy megújhodottságom. A Jelen muzsikája, Nagy furdalására lelkennek.

A név Ady és Boneza Berta évődő játékából pattant ki, keletkezésének történetéről különféle változatokat ismerünk. A lényeg az lehet, hogy a háború kitörésétől kezdve Csucsán sokat időző Ady tréfás röstelkedéssel azt mondhatta hogy úgy él ott, mint egy lengyel (célzás a nemesi kúriákban megszokottan vendégeskedő lengyel menekültekre; l. Jókai: A mi lengyelünk). „Csacsi”

— felelhetette erre Bertuka, majd szellemes ötlettel mindjárt ajánlott is neki egy alkalmas „lengyel” nevet: *Csacsinszky*. A tréfás névadásban nagy mester Ady viszont rögtön megalkotta nőnemű párját: *Csacsinszka*. Ezek rövidültek-szelidültek azután *Csinszky*-re és *Csinszka*-ra. A keletkezés útját mutatja az Ady 1914. augusztus 12-i levelében olvasható *Csa-Csinszka* alak (Vál.lev. 495). Hogy pedig a név ötlete Bertukáé, igazolják Ady szavai: „A . . . leveleket átírtam . . . a tőled kapott nevemmel” (Révész: Ady tragédiája 1: 70). Az irodalomtörténetivé vált *Csinszka* nevet egyébként Boncza Berta később is használta bizalmas érintkezésben, sőt verseskönyvét is ezen a néven adta ki 1931-ben, s gyászjelentése is ezzel a névvel jelent meg a lapokban (vö. Ady Lajos i.m. 205; Révész: Ady tragédiája 1: 63; Bölöni i.m. 290).

A *Csinszka* név megszületésében, ill. a *Csacsinszky*—*Csacsinszka* névpár ötletében talán szerepe volt egy Heine-versnek is. Heinének van ugyanis egy Két lovag c. satírikus költeménye Párizsban nyomorgó-tengődő lengyel emigránsokról. Egyikük: *Eselinsky*. A gúnyos német—lengyel beszélő nevet (*Szamárszky*, *Szamárfi*) Vargha Gyula enyhítő eufemizmussal *Csacsinszky*-nak fordította. Az így nálunk ismertté vált tréfás név adhatott ötletet a helyzethez illő névadásra Adyéknek (l. Kunszery Gyula: Heine és a magyarok. MNemzet 1972. dec. 13.).

3. A *Léda* és a *Csinszka* név átvezet be nnünket a versek névadásához Régi, szinte klasszikus hagyománya van annak, hogy a költők — természetes tapintatból és a régebbi korok diktálta illendőségből — álcázó fantázianévvel szólítják vagy említik szerelmüket, műzsájukat (pl. Balassi: *Júlia*, *Coelia*; Berzsenyi: *Lolli*; Csokonai: *Lilla*; Vajda: *Gina*; Komjáthy: *Éloa*). E hagyományt követi Ady is, legföljebb az a feltűnő nála, hogy a tízes évek elején, Léda utáni szenvedélyes párkereső vágyának csapongásában, sűrűn váltják egymást a rejtő álarc-nevek. Ezek azonban inkább csak a mai átlagolvasó előtt rejtik viselőiket; Ady kortársai rendszerint jól tudták, ki van mögöttük.

Az első a sorban: *Ada*: Bisztriczky Józsefné Csutak Médi (Mária). Ady 1912-ben, Városmajor Szanatórium-beli tartózkodásakor írja hozzá első versét, s benne szól a titok-őrző névadásról is:

Hadd nevezlek téged Adának,
Nevem olvasztván és neved,
E titkos drága asszony-névvel
Ne tudják
Soha, hogy én kit keresztelek.

(Hűség aranyos kora)

Hasonló névvegyítés ötlete fölmerül egy novellájában is (Hajók a zátonyon).

Az *Ady* és a *Mária* névből egybeolvasztott *Ada* ismétlődik a következő versekben: Az ismeretlen Ada, »Adának«, Margita élni akar (Mikor Párizsból hazajöttünk).

Az utóbbi verses regényét is ebben az évben írja. Hősnőjének modellje Vészi Margit (Molnár Ferenc volt felesége), Ady egykori főszerkesztőjének, Vészi Józsefnek a leánya, akihez a költő sokáig „majdnem-szerelemre váltan” vonzódott, fölkeltve Léda heves féltékenységét is. Nevét Ady csupán egy a betűvel toldotta meg, s a költemény egyébként is annyira személyes jellegű

és kulcsregényszerű volt, hogy fölkaparta az egész irodalmi közvéleményt. Ady mellett másik két férfi szereplője is van: *György* úr, a jogász és *Ottokár*, a piktor. Az elsőben nyíltan Bölöni Györgyöt személyesíti meg, *Ottokár* személye azonban bonyolultabb: jórészt Párizsban megismert magyar festő barátainak alakjából gyúrta, olvasztotta egybe Ady képzelete, valóságos szimbólumalakká. Szokatlan, idegenszerű neve (főként a *György* mellett) szintén ezt a különösséget érezteti. A névválasztás indítékát talán két név rejtett hangasszociációiban kell keresnünk: *Kersntok* Károly és *Molnár* Ferenc. E nevek hangjainak, ill. hangcsoportjainak egymásutánja ugyanis nagyjában, de eléggé feltűnően megegyezik az *Ottokár* hangalakjával. A Margitáért rajongó festő szerepébe Ady belejátszatja Molnár, a volt férj okozta házassági bonyodalmat, de egyébként ott tüzel benne a maga fojtott érzelmi vallomása is.

1912–13-ban a felszabadult Ady verseiben egymást váltják a tartósabb komolyabb szerelmek, műzsák. A „kis női csukák” között külön nevet kap egy diáklány, *Arany* (Böhm *Aranka*), keresztnevének csekély alakításával (l. Hát imigyen sírok, Csupán magamtól búcsúszom, A vállad, a vállad).

A Maria Grün-i szanatóriumban három mélyebb kapcsolata is szövődik Adynak ott kúrázó magyar asszonyokkal. Machlup Henrikné Zwack Mici (Mária) van Adyra legerősebb hatással, hozzá szól egész sor verse a Ki látott engem? kötet Őszi piros virágok ciklusában (Keserű imádságok Mylittához, Életbérem sírva panaszlom, Óh furcsa élet, Eltemetem szemem látottjait, Nagyon közelbe kerültünk, Őszülő erdők rettegése stb.) A versekben, ill. az ajánlásokban megjelenő *Mylitta* név nyilván a túlságosan hétköznapi, profánnak, költőietlennek érzett *Mici* becenévnek sejtelmesen poétikussá való mitologizálása, azonos kezdőhangokkal. Az asszonynak 1977-ben magnóra vett emlékezése szerint Ady sohasem szólította őt *Mici*-nek; hanem többnyire, félig tréfásan, *Kis Senkim*-nek, főleg, ha bosszús volt valamiért; itt-ott azonban a *Mylitta* megszólítást is használta (a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára).

Egy arcképét is így dedikálta neki Ady: „*Kis Senkimnek* küldöm”; ebből *Mylitta* azt következteti, hogy hozzá szólnak az ilyen ajánlású versek is: Új tavasz ez, A legfőbb várta. Ez lehetséges ugyan, de nem bizonyos. Ady gyakran úgy írja meg vagy úgy tünteti föl egy-egy szerelmes versét, hogy azt több nő is a magáénak hitte vagy vélhette; a „*Senki*” megnevezést is elég sűrűn s már jóval a *Mylitta*-szerelem előtt is használta, pl.: „*Lelkem, Senkim*” (Az anyaloknál becsületesebben). 1913 végéről való ugyan az *Eltemetem szemem látottjait* és az *Aki magának él*, amelyekben szintén ilyen megszólításokat találunk: „*Óh, kis senki, semmi,*” „*kis Senkim, Semmim*”, de Ady az egyedített általános névmást az ősi rejtő-óvó nevekhez hasonlóan használja. Részben a nőnek ismeretlenségben tartására, részben pedig a maga fölényérzésének kifejezésére. De nyelvi, sőt nyelvtani jelzéseként annak a gyötrő képzetének is, amely csupa negatívumot, nem-valóságot, hiányt, beteljesületlen vágyat, elérhetetlen célt lát az életben (l. Kovalovszky: ItK. 1977).

A „*kis Senki*” vonatkozhat tehát egy másik Maria Grün-i asszonyra, a temesvári Weisz Ferencnére is, akihez Ady a *Kis, kék dereglye* c. verset írta. Az elnevezés alapja az volt, hogy a kék szemű nő cipőjétől a kalapjáig mindig világoskékbe öltözött. A *dereglye* szó és a vers képsora pedig Ady jellegzetes *hajó*-motívumának egyik változata.

A harmadik Maria Grün-i asszony, Sándor Lászlóné, nem került ugyan versbe, de Ady neki is adott nevet, keresztnevétől (*Bella*) függetlenül: *Nyanyuci*, s leveleiben is így szólítja (l. Vál. lev. 428, 469–70, 478–9, 482,

489, 492, 498). Anyáskodó természetével érdemelte ki ezt a nevet; a szanatórium után is sokat voltak együtt, s igyekezett Adyt nyugodt, kiegyensúlyozott életre szoktatni. Ady ragaszkodott hozzá, mert — mint mondta — nincs nála jobb ápolónő.

1913 végén Ady a költő házasságot tervez az akkor megismert Dénes Zsófiával. A fiatal özvegyasszony beceneve: *Zsuka*, ahogy Ady lelveleiben is nevezi. Egyik szemrehányó levelében azonban félig tréfásan így ír neki Párizsba: „Édes, bolondos *Aszpázia-Genovévám*”. Másutt pedig: „Rosszam, Tétovám, *Semmim*” (Dénes i. m. 153, 200; Vál. lev. 443, 466).

Emellett azonban külön vers-nevet is kap a költőtől: *Andrea*. Vagyis Ady a maga keresztnévének nőnemű alakját ruházza rá, mintegy érzelmi azonosulásuk jelképeként (l. az *Ada* név keletkezését). Dénes Zsófia így mondja el emlékezéseiben az „elkeresztelés” történetét: A születésnap vacsora utáni találkozáskor Ady dedikált arcképet ad neki: „*Andrea-Zsukanak* — Ady Endre — 1913, a legszebb novemberi napon.”

„Az *Andrea* elnevezést még előző éjszaka kaptam — írja Dénes Zsófia. — Bölöni Gyurka szerint ugyanis Bandi volt a legnagyobb elkeresztelő.

— *Andreának* foglak nevezni — jelentette ki Ady —, néha, nem mindig, mert ez az Endre név női változata. Te nem vagy idegen, hozzád nem illik más elnevezés, mint az én nevem.

Andreának adta tehát a képet . . . ” (i. m. 57).

Dénes Zsófiához írt első verse, a *Becéző*, simogató kezed ezzel az ajánlással jelent meg: „*Andrea* asszonynak küldöm”. A címzett büszkén vállalta és viselte a nevet, s valószínűleg így írta alá Adyhoz küldött leveleit, mint az egyik fennmaradt levél mutatja (l. Vál. lev. 467; Dénes i. m. 201).

A *Léda*, *Ada*, *Margita*, *Myliitta*, *Andrea*, *Csinszka* név „képzésmódjában” közös sajátság, hogy a nőnemet jelző latinos -a végződés van bennük.

4. Bár nem ritka, hogy a költők tárgyukhoz kapcsolódó, belőlük asszociálódó neveket iktatnak verseikbe — helyi, történelmi, életrajzi, hangulati stb. utalásként — feltűnő, hogy Ady milyen sűrűn él nevek idézésével; néha valósággal torlódnak, halmozódnak verseiben (Hunn, új legenda, Margita élni akar, A Hágár oltára stb.). Kb. 500 tulajdonnév található bennük, tehát átlagosan minden másodikra jut egy. Használatuk nagy aránya nemcsak Ady műveltségének széles körére és belőle eredő képzettársításának eleven-ségére mutat, hanem jelzi azt is, hogy a költő érzi és fölhasználja a nevek sűrítő szerepét, szimbólumértékét, gazdag tartalmuk utaló erejét. Egyéniségére, érdeklődési körére, műveltségére és szemléleti világára jellemző természetesen az is, hogy milyen tulajdonneveket idéz föl, mely fogalmi körökből veszi őket (vö.: Földessy: Ady minden titkai 120). Az Ady-versek névtömegéből a bőség miatt csak néhány típuspéldát idézünk irányjelzőül. Antikvitás, mitológia: *Baál*, *Mammon*, *Dárius*, *Midász*, *Thaisz*, *Apolló*, *Herkules*, *Ulisses*, *Niobé*, *Ahasvér*; biblia: *Jézus*, *Mária*, *Magdolna*, *Veronika*, *Ruth*, *Delila*, *Dávid*, *Góliát*, *Lázár*, *Jób*, *Judás*, *Pilátus*; mese: *Argyilus*, *Tündér Ilona*, *Tökmag Jankó*, *Paprika Jancsi*; történelem: *Attila*, *Árpád*, *Tuhutum*, *Ond*, *Koppány*, *Mátyás*, *Dózsa*, *Werbczi*, *Rákóczi*, *Esze Tamás*, *Kossuth*, *Táncsics*; irodalom: *Hafiz*, *Sapphó*, *Catullus*, *Csokonai*, *Arany*, *Petőfi*, *Vajda*, *Bródy*, *Móricz*, *Babits*; művelődéstörténet: *Leibnitz*, *Kant*, *Spencer*, *Bolyai*, *Apáczai Csere*, *Kálvin*, *Luther*; kortársak, politika: *Szilágyi Dezső*, *Tisza István*, *Justh Gyula*, *Rákosi Jenő*, *Jászi Oszkár*, *Jaurès*; életrajzi vonatkozások: *Barla diák*, *Gizella*, *Heléna*,

Zsóka; helynevek: *Hellász, Gangesz, Helikon, Sion, Názaret, Golgota, Bécs, Párizs, Róma, Menton, Debrecen, Várad, Zilah, Terbete, Bakony, Hortobágy, Ér, Majtény, Nyulak szigete* stb.

5. Költészetében a szoros értelemben vett írói névadásnak csekély szerep jut a valóságos nevek mellett. Néhány sanzonszerű versének nőalakjai ilyen neveket kapnak: *Kató, Ilka, Lóri, Zozó*; egyéb költött nevek: *Dús lovag, Ezorász király*; gúnyos „beszélő” nevek: *Kártevő* (Károlyi Sándor), *Költőcske Mihály* (Szabolcska); latinositott helynevek: *Hunnia, Szittyia* (= Magyarország), *Szilvánia* (= Szilágyság).

Voltaképpen ide tartoznak azok a maga alkotta nevek, ill. pontosabban: elnevezések is, amelyek művészi ötlettel és fantáziával formált kifejezésként jelképes sűrítéssel emelik ki egy-egy fogalom, költői képzet lényegét, hangulatát. Ilyen szimbólum-nevek: *Átok-város, Napfény-ország, Csíny-ország, Haláltó, Halál-virág, Hővár-bécek, Csók-palota, Csók-kisasszony, Siker-asszony, Disznófejű Nagyúr, Ős Kaján, Csönd-herceg, Muszáj Herkules, Ártás és Téboły* stb. Találó voltukat, megjelenítő és hangulatkeltő erejüket mutatja, hogy sok közülük szállóigészerű kifejezés lett.

Bizonyos tekintetben ide tartoznak azok a megnevezések, amelyekkel Ady egyik különös, lírai vallomások prózájának, a *Levelek Madame Prétéríte*-höz c. sorozatnak címzettjét szólítja. Maga a címbeli idegen megnevezése is majdnem olyan talányos első olvasásra, mint *A magyar Pimodán*. A latin nyelvtani terminusnak, a *praeteritum*-nak franciás változatából alkotott név, a *Madame Prétéríte* (*Múlt* asszonyság, a *Múlt* asszonya) szintén jelképes értelmű: beléje sűríti azoknak a nőknek az emlékképét, akikhez addigi élete során mély érzelmi kapcsolat fűzte. Az 1913-ban a Nyugatban kezdett fiktív levél-sorozat nem köthető meghatározott személyhez, bár több utalásán átsüt Léda emléke. Egy saját lelkéből támasztott levelezőtársra utalnak Ady mondatai is: „Drága volt-barátnóm, aki folyton változik alakjával bennem . . .”; „Minden nőimnek még tegnap legvalószínűlegbe, ma már Képzeltséged az egyetlen, kit meg tud testíteni menekülő lelkem” (Vallomások és tanulmányok 123, 127). Ehhez, az „elmúlt” nőket egy személyben megtestesítő képzeletbeli nőalak-hoz írja lírai szépségű és őszinteségű vallomását Ady: önmagáról, életéről, nőkről, szerelemről, vágyakról és emlékekről, Párizsról, magyarságról és emberségről, irodalomról, politikáról s a háború fojtott és fojtó gyötrelméről. A tág időközökben megjelent öt részletből álló írásnak szinte minden szakaszában új névvel szólítja meg Madame Prétéríte-et, egyre új és új vonását villantva meg, s más és más oldalról tárva föl érzelmi kapcsolatuknak, ill. hozzá, egy nő-eszményhez való viszonyának. Ilyen furcsa, egyéni szóötletek sorjázna egymás után megszólításként: *Múltságod, Óhajtottságod, Elnézéséged, Pompásságod, Hanyagoltságod, Mindenséged, Félreértettséged, Ragaszkodóságod, Örökséged, Kíváncsiságod, Csókolandóságod, Képzeltséged, Egyetlenséged*. A képzéstípusról, ill. a *-ság, -ség* képzőnek Ady egyéni szóalkotásaiban való jelentős szerepéről l.: Kovalovszky: Egy Ady-vers világa. MNyTK. 111. sz. 56–61; uő.: Tanulmányok Ady Endréről . . . ; uő.: MNy. 73 (1977), 3. sz.

6. Ady írói névadását azonban elsősorban novellái mutatják be. Beszédes adat, hogy a novellák felének címében nevet vagy neveket találunk (pl. *A boldogtalan Ákos, A Dorbayak testamentuma, Balajthy Kamill naplójából, Anitta, a jósnő, Matild, Elza, Mary, Az Eszter Balogja, Beer Sándor, Kis-Gál Már-*

ton, Tamás és Tilda, Julcsa, sőt Juliette). Akár a névvel jelölt szereplőre építi Ady a novellát, akár utólag vetíti ki a nevet a címbe, jelentőséget tulajdonít neki az alakhoz való kötöttségében.

Ady novelláinak irodalomtörténeti és esztétikai értékelésével még jórészt adósak vagyunk, de azt mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy ezek a—gyakran csak pénzkeresetből, a „Tíz forint vőlegénye”-ként írt — novellák elválaszthatatlanok Ady költészetétől: verseinek témái, indítékai, élményi háttere, egyénisége és élete világosodik meg belőlük (l. Sára Péter: Versmotívumok Ady novelláiban. Petőfi Irod. Múz. Évkve 1962. 95; a novellák ábrázoló művészetéről, társadalomképeinek gazdagságáról, alakjainak sokrétű jellemrajzáról l. még: Schöpflin: Ady Endre 190—3; Bustya Endre: Ady Endre novellái. A. E. Novellák 1: 15—33; Varga József: Ady Endre 396; Vezér Erzsébet: Ady Endre 313; Király István: Ady Endre 1: 100—3, 2: 515—6).

Így is történhetik c. novelláskötetének (1910.) előszavában ezt írja Ady: „Néha nemcsak durva muszályból vagy szükséges pénzért történt meg, hogy a verseim elégedetlenkedtek, kikívánczoltak a líra fegyházából... Egészen más formájú versekkel állok azok elé, akik olvasnak... Így vált fontossá, enyémé és szerelmesemmé e könyv, melyben annyi Ady-dal temetődött el... Akik a versíró Adyt becsülik, szeretettel nézzék az ilyen Ady-verseket is kissé ködszerű történés-kosztümeikben” (5—6; ÖPM 10: 106).

Írójuknak költő volta nemcsak a novellák őszinte hangjában, szubjektivitásában, lírai szépségű részleteiben és stiláris érdekességeiben nyilvánul meg; cselekményükben, alakjaikban hangulatukban mindig ott rejlik vagy sejlik az élményi valóság vagy emléke.

Ennek jele, hogy a novellák nevei közt igen sok olyat találunk, amely ismerős már Ady életrajzából, szülőföldjének és ifjúságának környezetéből. Ilyen családnevek pl.: *Simai* (anyai dédanyjának neve), *Molnár* (érmindszenti birtokos család), *Bréhm* (nagykárolyi diáktársa), *Boross* (zilahi osztálytársa), *Kerekes* (két zilahi tanára is viselte e nevet), *Virágh* (zilahi orvos), *Bérczi* (nagyváradi színészbarátja) stb. Keresztnevek: *Endre*, *Lala* (öccse), *Lőrinc*, *Tímót* (Rozmanits T., nagykárolyi tanára); *Lilla*, *Julianka* (apai nagynénje, Ady Julianna) *Ida* (Hetey Ida, nagykárolyi osztálytársának húga), *Otilia* és *Bella* (Plank nagykárolyi tanítónak, Ady szállásadójának leányai), *Zsóka* (zilahi diákszerelme, Friedmann Erzsike), *Blanka*, *Bianka*, *Blanche* (zilahi ideálja, Zeitler Blanka), *Boriska*, *Biri* (Kovács Boriska, diákkori szerelme), *Gizella*, *Giza* (gyermekkori pajtása, Kaufmann Gizella, Virág Gizi zilahi kislány és Locsarekné Némethy Gizella, debreceni komika), *Trude* (Schweitzer T., párizsi bakfis), *Irma* (Kovács Irma és Szendrey Irma, nagykárolyi kislányok, ill. Szabó Irma debreceni és Bércziné Horváth Irma váradi színésznő); *Iréнке* (Bilkey I., Várad), *Flóra* (Fáy F., Debrecen), *Olga* (Szép O. és Szohner O., Várad), *Zseni* (Rubosné Serfőzy Zs., Debrecen) stb.

Személyes ismerőseinek nevét gyakran némi módosítással használja föl. Pl., *Pák* Erzsi (Pápay Róza, gyermekkori játszótársa), *Reich* (Reichenburg érmindszenti kocsmáros), *Gyelley Farkas* (Pele F., érmindszenti földbirtokos), *Tamássy* (Balássy, mindszeri földbirtokos), *Úrváry* (Ungváry, szomszéd család) *Dorbay* (Dobai, zilahi tanár) *Buray* (Bura, neves váradi cigányprímás) stb.

Szülőföldjének erős vonzása és hozzá kapcsolódó emlékei magyarázzák, hogy sok családnevet a szilágysági, ill. Érmindszent környéki helynevekből alkot. Pl.: *Szilágyi*, *Csögi*, *Giroltán* (Érgirolt), *Gencs*, *Szodorai* (Érszodoró),

Ákossy (Ákos), *Goroszlóy* (Goroszló), *Mocsolyai* (Mocsolya), *Sármás* (zilahi szőlőhegy; vagy *Sarmaság* helység nevéből?), *Terby* (a Zilah fölötti *Terbete* hegycsúcs nevéből rövidítve?) stb.

A novellatémák, ill. az alakok gyakran hétköznapi, sablonnevek használatát kívánják (*Szolnoky*, *Barcsi*, *Takács*, *Szabó*, *Enyingi*, *Bondor*, *Klein*, *Knecht* stb.). Bár szerepük jellemző, névesztetika szempontból érdektelenek, közömbösek. Jelentősebb a novellák keresztnévállománya, mert a látszólag jellegtelen, sablonos tucat-nevek is a kor névdivatját tükrözhetik. Ilyen pl.: *Izabella*, *Matild* (*Tilda*), *Lidia* (*Lidi*), *Sarolta*, *Melánia*, *Eszter*, *Stefi*, *Hedvig*, *Dóra*, *Ella*, *Johanna*, *Flóra*, *Gizella*, *Blanka*, *Irma*, *Ottília*, *Vilma*, *Valéria*, *Lenke*, *Amália*, *Kamilla*, *Józsa*, *Eliz*. Hasonlóképpen korjellemző férfinévek: *Ottó*, *Rudolf*, *Ákos*, *Ábris*, *Vince*, *Lőrinc*, *Kázmér*, *Viktor*, *Gáspár*. Számuk és jellemző voltuk is jóval elmarad a női nevek mögött; egyrészt az utóbbiak vannak többségben a nőalakoknak Ady „tematikus” érdeklődését is mutató sokasága folytán, másrészt pedig a divat változásai, áramlatai sokkal gyorsabban és feltűnőbben hatnak a női nevek körében.

A névdivatnak az irodalmi névadásban is megnyilvánuló hatására és típusjelző szerepére utal a fiatal, még az „idealista” irodalom eszményét valló Adynak egy cikke (Szilágy, 1898. ápr. 3.). A modernségről vitatkozik benne egy barátjával: „A 30 év előtti novellák hősnőjüket legalábbis *Margitnak* nevezték; a hős ellenben a *Tihamér* nevet *Aladár*ra nagyon nehezen engedte le. A név mellékes. A régi *Margit* és *Tihamér*-féle históriákban — ha igazság kevés is — meglehetősen idealizmus volt... Ma már a novellákat helyettesíti a tárcá. Egy új ízlés és irányzat képviselője vagy csak azt bitorló?... A hősnő nem *Margit*, mondjuk, hogy *Jolán*; a hős egy közönséges *János*. — A modern tárcák hősei közönségesek névre és jellemre... Én inkább hiszem azt, hogy önök, hölgyeim, hófehér *Margitok*, lovagjaik idealista *Elemérek*, *Tihamérok* tudnának még lenni... *Jolán* kisasszonyhoz és *János* úrhoz pedig semmi közöm” ÖPM 1: 18—21).

7. Az írói névadás szempontjából elsősorban azokat a neveket kell s érdemes vizsgálunk, amelyeken érezzük, hogy megválasztásukban vagy megalkotásukban tudatos, mérlegelő szerepe van az író alakábrázoló, környezetfestő, jellemző, hangulatébresztő szándékának. Ady novelláinak névanyagában sok ilyet találunk. Nézzünk néhány jellegzetes példát, ill. típust:

A nevek többnyire a szereplők társadalmi rétegére, osztályhelyzetére, foglalkozására utalnak. Pl.: *Lajos Szalvátor* nagyherceg, gróf *Zboróy Dénesné Szodorói* és *apafalvi Szodoróy Amanda*, *Waldestern-Grün Camilla-Georgina* grófné, *Kunossy báró*, *Ódengelegi Dengeleghy Lidia-Márta*, *Unghy Sándor*, *Ákossy Imre* földbirtokosok; *Lecsky Tóni* letört dzsentrí, *Vértes hadnagy*, *Waldstein főhadnagy*, *Boroczky Tibor főhadnagy*; *Füredy Nándor* író, *Balajthy Kamill* képviselőjelölt, *Korb Arnold* újságíró, *Sternsohn* bankár, *nyíri Gutberger Zsolt* milliomos, *Kleopátra*, a leánya, *Fejes Izidor* gazdag pénzember, *Morgenihal Samu*, *Schwartz Zoltán*, *jenőhelyi Berger Izidor* földbirtokosok, bérlők; *Kónya úr* asztalos, építési vállalkozó, *Bende Ambrus* kovács, *Tálas Boldizsár* fűszeres; *Amanda*, *Vanda*, *Kun Marcella*, *Titi*: színésznők; *Csögi Tóni* paraszt, *Botos* nagygazda, *Lukács-Vén János* jobbágy, *Vén-Balázs István* botosispán fia, *Kis-Gál Márton*, *Kis Vince Sándor*, béresgazdák (jellemző a kettős népi nevek használata), *Bera Mózes*, székely fuvaroslegény, *Istók*, harangozó, *Lomby Máriskó* erdélyi lány (a keresztnév alakja jellegzetes); *Szabó Hilárius*

szerzetes, *Tóth Irén Alajos* piarista igazgató, *Vigh Kalazanti József* paptanár, *Sebes Ev. János* főtisztelendő, *Alajos* páter, *Norbert, Timót* papok; *Pollák Szeréna* varrónő, *Udvarnoki Singó Berci* cigányprímás, *Lingó, Pitu* falusi cigányok, *Petyka* cigánylány, *Náncsi* sváb cselédlánny; *Leonóra*, színésznő, *Diána*, költőnő.

Néhány történelmi novella tárgyához illőn a nevekkal is korhangulatot igyekszik kelteni Ady: *Vad Opos*, törökverő vitéz, *Benedek* lantos, *Lápossy Ruben* hajdúkapitány, *Harcos Andorás, Bejcz* keresztes vitézek.

Történetei gyakran játszódnak szülőföldjén vagy Erdélyben, és így sűrűn használ e kevert lakosságú vidékre jellemző román neveket: *Krec Von, Kerekes Juon, Puskás Traján, Colteán Simon, Szelezsán Rákhel, Jepura Toma, Dániu Romulus, Ciotea Liviusz, Popu Gyorgye; Giroltán Mária, Benesán Mária, Irina, Flóri, Veturia.*

A novellák alakjainak társadalma egyébként meglehetősen nemzetközi összetételű, s Ady természetesen megfelelő névvel is jelzi nemzetiségüket.

Érdekes, hogy korai novelláinak szereplői gyakran bolgárok — nyilván a Szófiában élt Leda elbeszéléseinek hatására. Ezt jelzik a nevek is: *Dojcseff* őrnagy, *Bolidov* kapitány, *Gisapov Péter* író, *Sabaseff* diák, *Bogodics Heléna*, menyasszonya.

Párizsi tartózkodásai és utazásai is olyan novellatémákat adtak vagy sugalltak Adynak, amelyek különféle nemzetiségű személyekhez kapcsolódnak. Legtöbb köztük a francia: *Madame Martelle, Adèle Colin, Adam Porte* költő, *Marie Deblanc, Madame d' Alta* jósnő, *Vieuxpepin* fogadós, *Pierre Bertrand* vonatfűtő, *Louis Cottely* újságíró, *Louis Neaully* író; *Susanne* francia nevelőnő, *Cécile, Léonie, Thérèse, Raymonde, Henri, Casimir, Jules* pincér.

Akkori viszonyaink folytán természetesen sok a német név is a novellákban. Pl.: *Ottokár von Löwenthál* főhadnagy, *Zedvitz-Hoch* herceg, *Wolfenstein Luitpold* báró, *Hochberg* ügyvéd, *Dorfer Egon* orvos, *Altstein Péter* tudós, *Weisz* úr gépész, *Vájsz* úr, falusi kortes. (E névalakok gyakran csináltak, helyesírásuk sem mindig szabatos. A kor polgárosodásának légkörére jellemző, hogy a nem igazi "úriemberek": iparosok, kereskedők, a polgársághoz tartozó kisemberek nevéhez is — nyilván a kor szokása szerint — hozzáteszi Ady az "úr" szót.)

Néhány találóan megválasztott idegen név egyéb nemzetiséget jelöl: *Brakovszki* lengyel származású mulatós legény, *Ragazzi* olasz festő, *Gialloni* tenorista, *Settimio, Lorenzo* olasz szerzetesek, *Bajashi* japán diák, dr. *Suoho* finn tudós, *Hendrick van Krüjter* transvaali búr gazda, *Jim* és *Bimbura* néger fiúk, *Bimbi* néger asszony, *Carmen y Barra* spanyol énekesnő, *Regensen Hilda* dán írónő, *Szokolov Szonja* orosz forradalmárlány, *Dozeris* bánáti görög milliomos.

8. A novellák neveinek tömegében aránylag kevés olyan van, amelyet Ady maga alkotott volna jellemző, ill. hangulatfestő szándékkal, vagy amelyek különös, egyedi volta megragadja figyelmünket és képzeletünket.

Az első csoportba ilyenek tartozhatnak: *Romágh, Vadághy, Hadaffy*: régi családok nevei. A *Vadághy* név keletkezésére talán a novella következő mondatai világítanak rá: „Jöttek... a *Vág* mellől... A vérük mintha *vad* nomádok vére volna. Lázong, nyugtalankodik, zavarog... Valami konok, esztelen düh hajtja a *Vadághyakat* minden ellen, ami hatalom” (A *Vadághyak* átká). A *Hadaffy* pedig két név, ill. szó keveredéséből alakulhatott: *hadfi* és *hazafi*.

Beszélőnévszerű névalakot alig használ Ady. Ilyen lehet azonban *Emberdy* tanár úr neve egy diákkori témájú novellában (A hatodik osztály). Az *ember* szóból alkotott „rangjelző” névvel Ady elsősorban Kincs Gyulát, legkedvesebb és legnagyobbra becsült tanárát illethette (a novellában is görög-tanárrol van szó), de ha a névvel közvetve őt idézi is, maga a novellabeli tanár alakja és története nem rá, hanem Both Istvánra emlékeztet. (A név ötletét segíthette, hogy debreceni jogász korában Ady *Ember* Istvánnál lakott).

Bonyolultabb a *János-Néró* név magyarázata: egy vidéki újságíró, aki meddő dicsőségvágyában és félreismeret nagyságának hitében cézári döllyfel gyűlöli Budapestet. Jellemzők a következő mondatok: „Meg nem írott verseket és drámákat szavalunk a fölgújtott Róma, a saját beteg lángú szívünk fényénél. S... gyűjtogatunk, kegyetlenkedünk” (János-Nérók).

Egy vidéki művészetrajongó asszony, aki sportszerű, hiú szenvedéllyel hajszolja és gyűjti híres írók ismeretségét, egyik magyar írókegyeltjéről ezt a nevet kapja: *Panteon-asszony*. „Az az ambíciója, hogy a szívébe raktározza megfélekezett óráikban azokat, akik esetleg haláluk után egy márvány-Panteonban is összekerülhetnének... Igazán *Panteon-asszony* volt, aki nagyszerűen megválogatta, kivel áll szóba” (A *Panteon-asszony* vonata).

Világos indítékú a *Nyápic* gúnynév, ahogyan egy kis, gyöngye, sápadt arcú fiút hívnak osztálytársai. Az ilyen, közszói névvel való megjelölés azonban egészen ritka Adynál.

A különös, ötletszerű fantázianevek közül említsük a következőket: *Zenobia* erdélyi parasztlány; e szokatlan, előkelő, szinte fejedelemsnői név jobban illik a Tíz forint vőlegénye képzelte regényhősnőjére; *Stella Morbida* Párizsban élő gazdag, görög—bolgár származású nő; *Testőr Ella* vidéki primadonna; *Alma* kisasszony, egy kasznár lánya; *Héla* szertelen vidéki úri-leány (a *Heléná*-ból?); *Mella* öreg párizsi kokott, *Anitta de Futtonik*, arab vérű párizsi jósnő; *Lélia* olasz tenorista felesége; *Muskétás* tanár úr. Mint a példákból látjuk, szinte csupa női névről van szó; Ady képzeletét főként nőalakjainak elnevezése lendítette meg.

9. Az irodalmi helynévadás tárgyköréhez Ady alig szolgáltat jelentősebb, érdekes anyagot. Novelláiban és verseiben sok magyar és külföldi földrajzi nevet használ (*Párizs, Milánó, Port-Arthur, Torda, Enyed, Bácska, Balaton, Karszt, Riviéra* stb.), köztük valóságos, gyakran szilágysági faluneveket is: *Szakácsi, Zsibó, Kótó* (mindszenti határrész; 1. Seta bölcső-helyem körül), *Ötvös* (Somogy m.), *Tamási* (Tolna m.), *Karánd* (Nógrád m.). Többnyire azonban csak általában jelöli meg a helyszínt, s ritkán alkot költött helynevet. (Pl.: *Akácós, Magyarkeve, Verend, Rinyec* (román falu), *Halomköz* (táj neve), *Rézalja* (hegyvidék, talán a bihari *Réz-hegység* nevéhez kapcsolódik). Néhány csinált, mesterkelt is akad köztük: *Fényfüred* (fürdőhely), *Németvár, Véralom, Kék-ország* (= Riviéra; másutt, cikkben, versben: *Napfény-ország, Azur-ország*).

A történetek helymegjelölésében Ady gyakran él a titkolózó névadással. Mintha elbeszélésének valóságát, hitelét akarná ezzel az írói fogással erősíteni, egyúttal közvetlenséget adva előadásának, kapcsolatot teremtve az olvasóval-hallgatóval. Pl.: Volt egyszer egy városka, talán Nagykárolynak hívták...” (Ottília és Bella); „Genua és Nizza között, valahol, nem árulom el, hol...” (Glória asszony hotele); „Jött egy drágabundás úr, Bécsből vagy talán még messzebből...” (A Farkas-hát legendája); „Párizsban, úgy emlék-

szem, Párizsban, ragyogó, pazar asztalú vendéglői különszobában ül Róth Terka . . .” (A Terka számlája); „Budapesten történt ez, a Csikágóban, talán az Elemér utcában . . .” (Mária és Gáspár); „Kata és Sára hajadonok voltak a dombos Szilágyság egy falujában. Ha agyonütnének, se tudnám most megmondani, hogy melyikben” (Négy szerelmes ember).

10. Drámai kísérleteinek névadását csak teljesség kedvéért említjük meg végül, mert egyébként nincs semmi jellemző értéke, nem ad semmi többet az eddigiekhez.

A műhelyben c. színeképe alakjainak nincs is nevük, csak típusmegjelölésük: *A tűzoltó*, *A csizmás ember*, *A kövér asszony*, *A szedőgyerek* stb. Ez a névtelenség abból is következik, hogy a két főszereplőben: *A szerkesztő* és *A barát* önmagát és Bíró Lajost személyesíti meg Ady. Ez pedig a közönség előtt is oly nyilvánvaló volt, hogy furcsa lett volna névvel álcázni őket; s az ő névtelenségük hozta magával a többi szereplőt is, a célzatosság esetleges gyanújának elkerülése végett is.

Urak — fölperzselt várban címmel tervezett történelmi drámájából (1914.) csak egy részlet készült el (l. Révész: Ady tragédiája 2: 104; Ady Endre Novelák 2: 349). A darab tárgyát nyilván a Dózsa-fölkelés adta, bár Ady azt mondja bevezetőjében, hogy a lázadás, a forradalom drámáját akarja megírni, de cselekménye nincs sem határozott korhoz, sem valóságos személyekhez kötve; „Még a nevek is szándékosan alig magyarok benne” (i.h.).

Az elkészült jelenet szereplői: *Bondur* gróf, *Tar* iszán, *Kóvár* kapitánya, három nemes úr, *Guna* anyó, *Szilvia*, *Demeter* pap húga, *Bondur* szerelmi vágyának áldozata. Csak névül említik a következőket: *Demeter* pap (mintája nyilván Mészáros Lőrinc), *Julesz Ditmár*, a császári csapatok hadnagya, *Dedek* család, *Ricsa* fölkelővezér (Dózsa mása). Helynevek: *Bond-síkság*, *Vészfalva*, *Székhalom*. — Valóban, jórészt furcsa, valószínűtlen nevek, mesterkéltek; nincs igazi történelmi jellegük, sem olyan jellemző erejük, mint a novella-belieknek, amelyek többnyire találók, odaillők, vagy éppen képzelet szülte különösségükkel keltenek sajátos hangulatot.

Érdekes, hogy egy korai (1905.) novellájának író hőse is a *Bond* nevet viseli (Bond és a vénség-pók). *OND* vezér nevének hatására gondolnánk talán, de *OND* vezér unokája c. verse csak 1908-ból való. Hasonló neveket találunk még a következőkben: *Bonda* néni két menyje, *Bondor* Sándor és a halál (a *Bondur* mintája?; a keresztnévvel játékosan rímeli.)

11. Végül, Ady névérzekének és -érzékenységének szemléltetésére idézünk nevekről való megjegyzéseiből:

Leggyakoribb — akárcsak a mindennapi életben — a nevek esztétikai hatására, hangulatára való rövid utalás, vélemény. Pl.: — Ni, *Ervinkém!* . . . Ejnye, de pompás neved van! (Simeon és egy úr); Tóth Gaszton: „előkelő keresztnévű” (Tóth Gaszton rúg); „Büszke névre hallgatott a szegény, szép fiú: *Abd-El-Kadernek* hívták” (*Abd-El-Kader*); [A hajó] „kapitánya, *Lodovico Barbarigo* egy részeges bölcs az ő rímes nevével” (Gyermek a Mária-hajón); „Ma kacagok, ha eszembe jut, hogy valamikor így hívták, ez ostoba névvel, a Tavaszt: *Testőr Ella*. Ugye, hogy nem is lehetett más, mint kóbor primadonna? . . . *Testőr Ella*, ilyen név, úgy kellett volna hahotáznom, amikor először meghallottam, mint akinek fel van peckelve a szája” (*Testőr Ella*); „*Juhankának* hívták, s ördög tudja, micsoda kalendáriumi névből csinálták, rontották

el ezt a nevet” (A gróf visszatér); „A nagybátyja . . . nem Szonjának szólította, hanem *Círlének*. Azt mondják, ez régi zsidó név, szép is, *Círlé, Círlé*, mintha hárfáról pengene le” (A Círlé szemei); „Párizsban már névjegyei voltak, formás nevet szedett magára” (Anitta, a jósnő); „*Eszterkuthy Éva*: az én nagyanyám volt, . . . tiszteletesné asszony, de csak mindig így citálták: *Eszterkuthy Éva*. Nekem idegenül hangzott mindig ez a név (Eszterkuthy Éva húga); „A gyermek elveszti azt a gyönyörű nevet, azt a *Hadaffyt*, ezt az úri nevet” (A Hadaffy-lyányok lyányai); „A legkisebb . . . leány . . . erre a majdnem pogány névre hallgatott: *Tekla* (Tekla és néne). Nem ilyen vulgáris, mindennapi vélekedés, hanem a misztikus áhitat szólal meg egyik istenes versében:

S már-már jajomból kihagyom
Neved, mely szebb minden neveknél.

(Istenhez hanyatló árnyék)

Úgy véli, hogy az Isten-titok, amellyel annyit viaskodott, talán ott rejlik a névben, amelyet ő, a szavak lelkét föltáró művész-mágus sem tud intuíciójával megfejtani:

Neved sem értem, Istenem . . .

(Az Isten-kereső lárma)

A név varázsáról, jellemző voltáról, egyéniségmeghatározó erejéről is találunk néhány megjegyzést a novellákban:

„István pap plébániát kapott, s gazdaasszonyt keresett . . . Mikor *Gizellával* találkozott, így beszélt:

Minden szobámban Mária-kép van, *Gizella*. Én nem vagyok a szabados papok közül való. Én téged *Máriának* foglak nevezni, *Gizella*.

És István pap *Máriának* nevezte *Gizellát*, és így hívta őt mindig szerelemre is . . .

A púpos harangozó pletykázott először. Bár ő nem is sejtette, hogy *Gizella:Gizella* . . .

Gizella-Mária pedig élt-élt a plébánián . . . István pap minden istentelenség után böjtölt és vezekelve imádkozott . . . Látomásai . . . kérdezgeték Istvánt, hogy mit keres itt *Gizella-Mária* . . .

— Én bizony ez asszony üdvösségét akartam megmenteni . . . Ez a *Gizella* már nem is *Gizella* . . . *Mária*, ki *Gizella* volt, minden szent misére eljön . . .” (Vad Mária).

A névben sűrítve érzi Ady a nemzeti jelleget is: „Mintha Turgenyev álmodta volna valamikor életre . . . *Szonjának* hívták, de *Tatjánának* is hívták volna, mert olyan orosz volt, amilyen csak zsidó leány tud lenni” (A Círlé szemei).

Helyzetek és egyéniségek hasonlóságát is a nevek típus-azonosságával fejezi ki: „Élt valamikor, és nagyon utálta egymást két asszony, akiket Magyarországon általában rossz asszonyoknak illik nevezni. Lehetséges, hogy *Szabónénak* hívták az egyiket, mely esetben a másik asszonynak föltétlenül *Kovácsné* volt a neve” (Szabóné és Kovácsné).

A novellák néha a más-más hangulatú nevek szembeállításával is ábrázolnak ellentétes jellemeket:

Egy riviérai fogadósné két leánya: a barna szemű, fekete hajú, komoly-szomorú *Glória* és a kék szemű, vidám, kacagó *Beáta* (Glória asszony hotele); a szelíd, vágytalan Eszterkuthy *Éva* és az idős korára is féktelen, kikapós „menyecske”, *Sára* szintén testvérek voltak.

Az ún. „kontraszt-nevek” viszont önmagukban is kiemelik a jelölt személynek vagy dolognak olyan vonását, amely éppen a névnek és viselőjének össze nem illésétől válik harsánnyá, feltűnővé.

Két fiútestvér: „az ősi, magyar és harcias nevű *Tuhutum* hatéves lesz, ... és *Zsoli*, aki *Zsolt* lesz, ha emberibb kort ér. Valószínű, hogy Zsoliból, aki négyesztendő múlt, lesz *Zsolt*, *Zsolt* lesz, — mert a kölyök csontos, piros arcú, pompás, verekedő természetű, erős. Ellenben szegény, félelmes nevű *Tuhutum* nagyon gyáva, félénk, nyavalyás gyermek” (Három szegény kisfiú).

Ilyen ellentmondást érez Ady falujának nevében is:

Mindszentnek hívják hasztalan,
Mert minden gonosz rajta-van,
S itt, jaj, átkos, fojtó az élet.

(Séta bölcső-helyem körül)

A nemcsak művészi ösztönből, hanem szinte „szakmai” érdeklődéssel nyelvészkedő Adyt foglalkoztatja a nevek kialakulása, jelentésük eredete, tartalma. Egyik novellahősről mondja: „*Fekete* úr igazán *fekete* volt” (Fekete Sándor levelei). Egy török tárgyú novellájában pedig arra utal, hogy „a Sztambulba hurcolt rab *Török* Bálint is török lehetett. Nálunk ez különösen igaz, és így van: ha a *Károlyi* grófok valóban *Károlyiak*, a *Németh* is *német*, a *Tóth* is *tót*, a *Török* is *török*” (A szultán vacsorája). A családnév keletkezésének konkrét esetét is említi: „A mi különös vidékünkön vagy egy sajátságos oláh-póri arisztokrácia. *Puskás* Traján például azért *Puskás*, mert őseit gyakran állították ki háborúban maguk helyett vitézlő, magyar, nemes birtokosok. Ebből végül is nemesség lett ...” (A Puskásné Krisztusa). A büszkén viselt családnévvel szemben áll az olyan, sokszor értelmetlen kényszer-név, amilyen-nel II. József idejében a zsidókat felruházták. Egyikük így panaszodik-méltatlankodik: „Én *Ábrahám* vagyok, négy *Ábrahám* igaz utódja vagyok. Nézze, se a hajam, se az arcom, se az eszem, se a ruhám nem *zöld*. *Grün* vagyok két év óta, mert manapság valaminek neveztetni muszáj. Vörös kabátom sárga feltjánál sárgább legyek, ha büszke vagyok a nevemre” (Judit és Holofernesz). Mint a cím jelképes nevei is mutatják, a történet a Bibliára utal, bár nincs benne közvetlen hasonlóság, és a novellában csak *Judit* szerepel.

12. Végül néhány idézetpélda, amelyben Ady utal hőse nevének megválasztására, a névadás indítékára.

Óvatos szerzőkhöz hasonlóan, akik bevezetőben rögtön elhárítják a gondolatot, hogy a történet és alakjaik mögött talán valóságot kereshetünk, Ady is hivatkozik a nevek álcázó szerepére: „A szép *Romágh Sarolta*. Nem is így hívták legigazibb nevén. De az írásokban régi szokásunk megváltoztatni a neveket. A magyar írogatók legdicsőségesebbje, Jókai Mór is így tette ezt mindig. Ő is ír ... *Romágh Saroltáról*, s ő sem a legvalóságosabb nevén nevezi meg” (Végtelen történet). Hasonló bizonytalan bemutató gesztusok: „Nevez-zük itt e nagyságos és méltóságos családot *Hadaffy* néven” (A Hadaffy-lányok lányai); „*Benedek* lantosról az sem bizonyos, hogy *Benedeknek*

hívták. Néhány helyütt így ismerték” (Benedek lantos); „Lehetséges, hogy *Szabónénak* hívták” (Szabóné és Kovácsné). Másutt külön hangsúlyozza is név szerepének jelentéktelenségét: „*Annának* hívták, ami talán mellékes is” (János-Nérók).

Találunk azonban határozott, világos megokolást is a névadásra, mint pl. a *Panteon-asszony* esetében. Egy párizsi ifjú hölgyről pedig ezt írja Ady: „Az első emeleten . . . lakott *Eper-kisasszony*. Nem is tudta már senki, hogy ki és mikor nevezte el *Eper-kisasszonynak*. De a kedvesen duzzadt, piros arcú, fiatalos, jóízűnek tetsző kisasszony a házban határozott népszerűségnek örvendett” (*Eper-kisasszony*).

Egy vidéki újságírónak, Kovács Ervinnek — akiben önmagát jellemzi Ady — különös zárkózottsága és büszke megközelíthetlensége miatt ezt a nevet adja környezetének: *Simeon*; az őskeresztény aszkéta remetéről, aki negyven évig élt egy oszlop tetején. „Olyan vagyok — mondja —, mint az a *Simeon*, aki oszlopon lakott. Nekem minden egyforma! . . . Én, én hidegen nézem a világot. Bolondság minden. És mind nyomorultak, hitványak vagyunk. Egyformák!” (*Simeon és egy úr*).

Legérdekesebb az, amit egy Krúdyra emlékeztető, pedig korai (1905.) novellájának nőalakjáról mond: „Szűzen és parfümösen csakugyan eljött értem *Rezeda* leányasszony. Evvel a bolond névvel álmodtam én őt meg. Talán azért, hogy örökkön-örökké megmaradjon gyönyörű *Semminek*. Hol is élhetne *Rezeda* nevű úrikisasszony? De ő fogta magát, és él. Úgy is kell lennie, hogy *Semmi* nincsen a világon. Amit kigondolunk, az van. Az megvan már valahol. Vigyázzatok, emberek, a gondolataitokra. Én kigondoltam egy *Rezeda* nevű nőt, mire *Rezeda* leányasszony hirtelenül csak megjelent” (Kocsi-kálvária).

E szemelvény az írói képzelet alakteremtő erejét és a művészi varázslatban való hitét érzékelteti, kiemelve azt a szoros, szinte valóságerejű, sokszor elszakíthatatlan kapcsolatot is, amely az író teremtményei és rendszerint velük együtt születő nevük között feszül (l. Kovalovszky: Az irodalmi névadás. MNyTK. 34. sz. 5—8, 31).

A részlet másik érdekes utalása a versek *Senkim*, *Semmim* megszólításai-val, ill. megnevezéseivel teremt párhuzamot. Az ott mondottakhoz a novellabeli *Semmi* hozzátesz egy jelentéstöbbletet, egy újabb, kiegészítő árnyalatot: azt, hogy a képzelet, a költői álom szülte női vágyképalakban Ady az el-nem-értséget és az el-nem-érhetőséget, a keresett és vágyott, de a valóságban nem található eszményt jelöli e negatív névvel. Ez pedig ismét az Ady-életmű jelzésrendszerének egységére, vers és próza egymást átható és megvilágító összefüggésére utalhat.

A teremtő képzelet elhíttető és éltető varázsát, a névvel életre támasztott alak valóságerejét tükrözi Adynak éppen a novellaírás kényszeréről szóló novellája, a Tíz forint vőlegénye: „*Zenóbia* pedig régen született. Semmi sem volt, csak egy mesehősnő . . . Erről az asszonyról írni fog. *Zenóbia* lesz a neve. Regényt fog róla írni . . . Abban a szomorú világban, ahol az emberek írnak, néha több lesz az eleven Asszonynál és Életnél egy ilyen *Zenóbia*. De ennél a *Zenóbiánál* nem volt elevenebb egy sem . . . És megmaradt éveken át. Egyre szebbült, pompásodott. Ó, micsoda regény lesz belőle egyszer . . . Valami olyan történet, mely több az Életnél.”

13. Miután — ha vázlatosan is — sorra vettük témánk főbb vonatkozásait, összegezeként meg kell állapítanunk, hogy Ady névalkotó fantáziája

nem olyan termékeny, mint Krúdyé, akinek óriási életművében a legkülönösebb nevek tömegét találjuk. Ady aránylag kevés eredeti, egyéni névalakot teremtett, s a szürke, kevésbé jellegzetes vagy nem világos indítékú, mesterkéltnek ható nevek mellett nem túlságosan nagy azoknak a száma sem, amelyeket igazán jellemző erejűnek, találónak érziünk. A nevek hangulatáról, megjelenítő értékéről és névadó eljárásának tudatosságáról sincsenek olyan közvetlen, elmélyült megnyilatkozásai, érdekes vallomásai, mint például Kosztolányinak. E negatívumok ellenére sem mondhatjuk azonban, hogy Adynak a nevekkel való kapcsolata érdektelen, vagy hogy nem érdemel különösebb figyelmet.

Aki olyan mély ösztönösséggel, de művészi tudatossággal is tud bánni a nyelvvel, s úgy ismeri a szavak lelkét, mint Ady — s ezt nemcsak költészete, de nyilatkozatai is bizonyítják —, az nem lehet közömbös a nyelvnek jelképes erejű, sokarcú elemei, a nevek iránt sem. Ezt mutatja a saját nevének tulajdonított különös jelentőség és bizalmas emberi kapcsolataiban megnyilvánuló tréfás vagy komoly „elkeresztelő” hajlama. A verseiben előforduló több száz — mitológiai, történelmi, irodalmi, földrajzi, kortársi vagy személyes vonatkozású — név is beszédes jele annak, milyen tudatosan él Ady a nevekben sűrített és sűríthető gazdag utalásrendszerrel. Novelláinak névtömege pedig — s különösen a címekbe való kiemelésük — közvetlenül is bizonyítja, mennyire érzi és igyekszik tudatosan fölhasználni a bennük rejlő bonyolult „jelentéstartalmat”: a társadalmi, lélektani, esztétikai és hangulati tényezőket, a nevek megtestesítő, egyénítő és jellemző szerepét, név és személy szerves összetartozásának, egységének szuggesztív kisugárzását s a nevek varázsát. Mindez — úgy véljük — súlyt ad elemzésünknek: Ady és a nevek kapcsolatának vizsgálata hozzátartozik a költő nyelvének és nyelvművészetének tanulmányozásához. Kissé paradoxonnak hat, de talán úgy summázhatjuk Adynak a nevekhez való viszonyát, hogy megválasztásukat és használatukat illetően inkább az életben volt a képzelet játékosságával alkotó költő, az irodalomban pedig a valósághól építő realista.

Kovalovszky Miklós

Az Ady-vers

1. Amióta Ady Endre költészete, az elindulás viszonylagos szokványa után, az Új versek össze nem téveszthető egyediségében mutatkozott meg, a „mondanivaló”: téma, gondolat, életlátás, szenvedély, képalkotás újsága mellett azonnyomban feltűnt (mert fel kellett tűnnie) a megszólalás hangja, a hangzó megnyilatkozás másvolta. A versbeszéd újsága, szokványos formakeretben is szokatlan lüktetése — egy új idióma. És amint az Ady-vallomást, a „mondanivalót” egyfelől riadt elutasítás, másfelől elragadtatás fogadta, gyűlölködés és lelkesedés szélsőséges ellentéte, — az Ady-hang, a kor hangvilágából disszonánsan kiütköző, viszolygást, vagy éles ellentétül, valósággal érzéki gyönyörűséget keltett. A jelenség újsága kétségtelen volt.

Az Ady-életmű, mint minden klasszikus érték, mindig is gazdag tárgya marad az elemző, felmérő, értékelő kutatásnak. Az „Ady-vers”, az Ady-hang v i t a t é m a, ütköző nézetek küzdőtere.

Ami itt következik, az Ady-centenárium ünnepi légkörében, nem vita-írás. A magyar verssel való foglalkozásom során a felvetett kérdések, rész-

problémák megvilágítására gyakran fordultam Ady-versekhez; az Ady-vers külön problematikája kívül maradt munkatervemen. Megkísérlem összefogni az írásaimban¹ lappangó fényforrásokat, — szétszórt világításukban talán kialakul valami összkép.

2. Egy kétségen kívül jambusi verssel találom elsőül szemben magamat:² Májusi zápor után.

Nagymessziről **köd**olt a **Bü**kk,
Gőzolt a **sík**, **ár**adt az **É**r . . .
Zengett a **fén**y, **tü**zelt a **Nap**,
Szökkent a **lomb**, **vir**ult a **Föld**,
Táncolt a **Föld**, **tánc**olt az **É**g . . .

„... szinte végigzáporoz a költeményen a dallamemelkedők hullámverése” — olvasom az idézett helyen. (Vastag betűkkel jeleztem ezeket az emelkedőket.)

Ám milyen vershelyeken tűnnek fel ezek a dallamemelkedők? A versláb (ehelyütt a jambus) küszöbén, g y e n g e helyén — és ezen a metrikailag s ú l y t a l a n helyen a fenti sorokban nyelvi-értelmi hangsúlyok szólnak, a nyelvi és tartalmi, egyben a költői közlés gócai (**gő**zolt, **ár**adt, **zen**gett, **tü**zelt, **szö**kkent . . .). A magyar vers, fokozott mértékben az időmértékes vers különleges képessége, hogy ezeken az érzékeny vershelyeken (itt a jambus kezdő szótagán) a h a n g l e j t é s g y e n g é d e m e l k e d é s é v e l érvényesül a költői közlés, és pedig fokozott érzelmi, hangulati hatásfokon, mondhatnám: valami atmoszférikus kifejező többlettel, akár a természet, a táj, a fény tünevényei villannak elénk (**köd**olt, **ár**adt, **tü**zelt, **vir**ult), akár az érzelmi élet jelenségei lépnek előtérbe (**gyű**jtott a **vér** . . . **cső**kolt minden . . . **áld**d meg ezt a **cső**kos mezőt . . .). Ritmus és dallam gyönyörű szimbiozisa ez. A négyes jambikus sorok többségükben szimmetrikusan tagolódnak, a félsorok két-két jambusa ellentétes „zenei” rendjével, dialektikus egységével; az első jambust „melodikus”, a másodikat „dinamikus” hanglegjtésűnek minősíteném: az utóbbiban a dinamikus, értelmi hangsúly emeli ki a hangszíntet. Érdemes teljességében megszólaltatni ezt a szinte megszakítatlan sorozatot:

ködolt a *Bü*kk,
gőzolt a *sík*,
áradt az *É*r,
gyűjtott a *vér*,
zengett a *fén*y,
tüzelt a *Nap*,
szökkent a *lomb*,
virult a *föld*,
táncolt a *Föld*,
táncolt az *É*g . . .

(Csak éppen utalnék a hangzó kifejezés árnyalati eltéréseire — aszerint, hogy „természeténél fogva” hosszú szótagot emel a dallam (**gő**zolt, **ár**adt, **tánc**olt,

¹ Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódiaja. Zeneműkiadó, 1961. A rím varázsa. Akadémiai kiadó, 1972.

² Ritmus és dallam, 101.

csókolt), vagy „helyzeténél fogva” hosszút (zengett, **szökkent**), vagy éppen rövid szillabát szökkent magasabbra (**ködölt, tűzelt, virult**). A nyelvi anyag legapróbb tényezői kifejező értékének gazdag változatosságával kápráztat el a varázslatos vers. (Szívesen hivatkozom itt Király István meggyőző elemzésére.³ De itt olvasunk „a jobbára felező nyolcasokként is ütemezhető . . . jambikus sorok”-ról — és nyilván elsősorban a fent megszólaltatott, zenei hatású mondatok (villanó fények) nyomán. Igen! — de éppen ezeknek a szemléletességben, fényben, színben, mozgásban, légkörben szinte teljes szenzualitásban magunkévá érzékelhető, megkapó soroknak, vagy inkább félsoroknak veszne el az érzéki valósága, életteljessége, zeneisége, mihelyt a „magyaros” formák éldobbantó dinamikus ritmikáját erőltetnők rájuk: a jambusok gyenge pozícióiban inkább csak felsejlő dallamemelkedők helyett a dinamikus hangsúly nyersebb lüktetőit.)

De vajon csak ilyen sorai vannak a költeménynek? Néhány sora alig különbözik szabályos, „példás” jambusi soroktól:

S fáradt testemben hirtelen . . .
S a lábuk térdig meztelen.

Egymással némi hasonlóságot mutatnak az első három strófa ismétlődő záró sorai: első félsoruk hangsúlyindításukkal és záró rövid szótagukkal trochai-zálva olvasható (vagy éppen beilleszthető a „felező nyolcas” keretébe is), de folytatásuk, a második félsor már szabályosan jambikus.

Piros dalra | gyűjtött a vér . . .
S csókolt minden | az Ég alatt . . .
Áldd meg ezt a | csókos mezőt . . .
Itt is, ott is | asszonycsapat . . .

Más „szabálytörések” példái:

Káprázó városi szemem
Behunyom ennyi csók előtt . . .
Ott, a záporverte mezőn . . .
Rebegőn és nyugtalanul . . .

Egy általánosabb jelenség, a metrikai-ritmikai „lazulás” jelenséghöz utalhatnók ezeket a tüneteket. A metrika szigorával szembeni berzenkedés, a törvény (a szabály) merevségének hátat fordító „lazulás” sűrűbb felmerülését Petőfi fellépése óta észlelhetjük. Figyelemre méltó Horváth János megállapítása:⁴ „A legtöbben (Babits kivételével) kezdeményezőt látnak Kiss Józsefben: Adynak kevésbé következetes, de példaadó előfutárát a szabadabb verselés útján.” Ő maga némileg kételkedik ebben a „kezdeményező” szerepben: rég megindult folyamat folytatóját látja benne.

„A költők kezdtek nem hinni a jambusokban” — írja Komlós Aladár⁵. Ennek a „hitetlenkedésnek” Kiss Józseffel kapcsolatos pozitív hatását

³ Király István: Ady Endre. Magvető kiadó, 1970. 2: 342—46.

⁴ Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Akadémiai kiadó, 1951. 156.

⁵ Komlós Aladár: A pongyolaság művészete (1922). A „Költészet és bírálat” c. kötetben. Gondolat, 1973. 283.

ugyancsak Komlós Aladár fogalmazza meg pontosan:⁶ „Példát mutat a nyugatosoknak is a természetes és mégis lágy és muzikális beszédre, főképp a jambikus verselés megmagyarosításával tört utat számukra.” „Muzikális” tehát: szinte vezérmotívumként merül fel újra meg újra a „zeneiség” Kiss József értékelésében — Csiky Gergely korai kritikája óta.

A jelenségek változatos sorából, amelyek a „lazulás” (nem mindig zeneiségre vezető) folyamatának összetevői, vessünk egy pillantást a jambusból trocheusra átváltásra. Talán a legismertebb példa (Kiss József):

Ó mért oly későn, levelek hullása,
Daru távozása idején?

(Beljebbkezdéssel jelezném a trocheusra átváltó sorokat.) Adynál sűrű jelenséggé gazdagodik ez az alakváltás.

Ékes magyarnak soha szebbet
Száz menny és pokol sem adhatott:
Ember az embertelenségben,
Magyar az űzött magyarságban,
Újból-élő és makacs halott.

(Ember az embertelenségben)

„Átváltás” — igazában zenei egységteremtés.

Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknék új dalaival?

(Góg és Magóg)

Ez az utolsó nászunk nekünk:
Egymás húsába beletépünk
S lehullunk az őszi avaron.

(Héja-nász az avaron)

Ez a formai folyamatosság, látszólagos összesimulás a hangsúlytalan sorvég és a sornyitó trocheus-hangsúly közt, mélyebb húrokat is felzenget: az erős indítású trocheus-sor ilyenkor többnyire határozott nyomatékkal kimond, lezár, szinte kinyilatkoztat valamit, valami döntőt, drámai súllyal.

Új időknék új dalaival . . .

Vagy:

Csak egyszer meggyógyulnék,
Csak egyszer szabadulnék,
De sok arcról tépek le mosolyt.

(Itt a bozótban)

A látszólagos formai „lazítás” a költői kifejezés nyomatékos tényezőjévé válik, egyszerre szerkezeti, dramaturgiai és intenzív lírai erővé.

3. Talán túlságosan tágra szabom a formai „lazulás” jelenségeinek összefogó keretét, mikor az ismertetett sorváltás eseteit is idesorolom: inkább az

⁶ Komlós Aladár: A századvég költői (1955). A „Tegnap és ma” c. kötetben. Szépirodalmi Kk. 1956. 168.

analógia kedvéért teszem. A legkülönbébb metrikai formák keverése a görög klasszikusoktól a mi klasszikus költőinkig bőven példázható. De különböző lélegzetű ellentétes formák (mint jambus és trocheus) ilyen szélesebb egységekben való egymás mellé vagy szembeállítás megvilágíthatja azokat a formailazító módozatokat, amelyekkel most egy soron belül nézünk szembe.

Szabolcsi Bence világította meg sokoldalúan azt a vonzó jelenséget, melyet *gagliarda* néven foglalt egybe valószínű ősalakja, vagy sugalmazója, a régi olasz táncforma után.⁷ „Ünnepélyesen ringó, hintázó képlet” — írja Szabolcsi. Önálló formája a régi magyar költészet szép népi énekében jelenik meg tisztán és egyben változatosan:

Kis kacsza fürdik | fekete tóba . . .

vagy Kecskeméti Vég Mihály zsoldtárában:

Mikoron Dávid | nagy búsultában . . .

Ha időmértékbe szorítanók kezdő ütemeit, minden változat példára lelne:

˘ ˘ ˘ ˘ — / ˘ ˘ ˘ ˘ ˘
˘ ˘ — ˘ — / ˘ — — — ˘ ˘

és így tovább. Így jelenik meg Kiss Józsefnél is:

Valahol messze,
Valaha régen
Találtak egy sírt
Temetőszélen . . .

Így Adynál:

Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.

Valamikor így próbáltam megközelíteni ezt a formát⁸ „valahol középen jár az időmérték és a magyar ritmuselv között” — majd: „valami táncos lebegés, rugalmas ütembe-simulás, ami fegyelemben kevesebb, mint az időmértékes rendszerek ütemen belül is szigorú időviszonyítása és több, mint nemzeti versünk ütemen belüli szabad *rubatója*.”⁹

Az idézett példákban önálló, „tisztá” formájában jelentkezik ez a vonzó, kétütemű alakzat. Igen sűrűn találkozunk azonban (Szabolcsi Bence szavai szerint) „más alakzatokkal való összjátékszátásával” is, elsősorban sorkezdeten.

⁷ Szabolcsi Bence: József Attila „dallamai” (1955). A „Vers és dallam” c. kötetben. Akadémiai k., 1959. Az idézet a 200. oldalon.

⁸ Ritmus és dallam. 114.

⁹ Hadd jegyzem ide Molnár Antal meghatározását: „... állandóan kisebb-nagyobb ingadozásokkal folyó, hullámzó tempónak *Tempo rubato* („meglopott” időmérték) a neve...” (*Zenei Lexikon*. Szerkesztették Szabolcsi Bence és Tóth Aladár. 1931. II. 602.)

Ki minket üldöz, szívét vágja ki,

ó —

Ki minket *nem ért*, önmagát gyalázza . . .

Máskor a rendezavaró rövid szótag lendületére újabb rövid szótagok futama ered el.

ó ó ó — —

Volt nálamnál már *haragosabb Élet*?

ó ó — ó ó   ó — —

S *haragudtam-e* vagy csak *hiitem tévedt*?

Szívem vajjon nem szent harag verője?

ó —   ó ó — ó

Vagyok csakugyan *dühök keverője*?

(Ki látott engem? — nyitó vers)

A rövid szótagok nekifutója után szinte megduzzadnak a hosszúak, nem is annyira időhuzamban, mint inkább energiában. Szinte görcsökben vagy apró robbanásokban viharzanak a sorok. Ha sorozatos rövid szótagok futnak elébe a kimért metrikai időnek, izgalmas, feszült szünet pótolja ki az időnyerést. Folytassuk a fenti idézetet:

—   ó ó —   —   ó ó —   ó — —

Mit *mutatok* (—) s mit *kutató* szemeknek?

—   ó ó   ó ó —   —   ó — —

Nem *csalom-e azokat*, (—) kik szeretnek?

Az időelosztásban tehát erősen eltér Ady a klasszikus költők mértéktartásától: erős, energikus rubato! Heves rángásokban tolulnak egymáshoz, vagy szakadnak el egymástól a szavak. Végeredményben kiadják, kitöltik a jambikus sor összsidőtartamát, — összenergiáját pedig bőven fel-dúsítják. (Vonatkozik ez bizonyos mértékben a „lazulás” tüneteivel, lehetőségeivel élő némely más újabb költőkre (a legjelentősebb mértékben József Attilára), de nem azzal a robbanó intenzitással, mint Adynál: itt nemcsak az idő más megoszlásáról van szó, hanem a szótartalmat belülről feszítő erőről is . . . A Chladni-lemezen, melyet Arany emleget szívesen és szellemesen, Ady „indulat által rezgésbe jött” költői beszédében erősebb mozgalom indul az ő vehemens intonációjára, sűrűsödésben és ritkulásban nagyobb kilengések támadnak, mint bárhol másutt.)

. . . Két adalékkal zárnám ezt a „lazulás”-fejezetet. Az egyik: Ady valamennyi lezárt verslábú (négyes, hármas, ötös) jambussora tiszta jambussal végződik (igazolva a „Babits-törvényt” . . .). Ezzel szemben a töredék verslábbal záró (negyedfeles, ötöd-, hatodfeles) jambussorok spondeusszal zárnak — igen magas arányban. Önmagában keveset mondó (mert szűkkörű) statisztikai illusztrációul csupán eddig idézett példáimra hivatkozom: a páratlan szótagszámú jambussorok végén (összesen 20 eset) 8 tiszta jambus, 12 spondeus. A páros szótagú sorok mindegyike tiszta jambussal cseng ki. Egy-egy teljes költeményre mutatnék: a Májusi zápor után valamennyi sora tiszta jambusra fut ki; az Új, tavaszi sereg-szemle 26 páros szótagú sora tiszta jambuson végződik, páratlan szótagú

soraiból 17 utolsó jambusa tiszta, 9-ben ez a versláb spondeusszá merevedik. Úgy vélem, a korábban bemutatott élő vershelyek némi magyarázattal is szolgálnak.

A másik adalék: a ritmikai jelenségek („lazult”, normaellenes vershelyek) távolról sem teljes során túl még csak egy, szélső-szélsőséges változat kíván említést: az, ahol a gondolat vagy a szenvedély súlya, kényszere, feszítő ereje hatására úgyszólván megdermed, megbénul a ritmus zeneileg differenciáló, mozgó és mozgató potenciája, mázsás súllyal feszülnek egymásnak-egymás ellen a szavak, megszűnik a mozgás, sziklatömbökként merednek a „parancs” kőtáblái. Más költőknél is akadnak idevágó példák. Vörösmarty:

— — — — — — — — — —
Áldjon vagy verjen sors keze:

— — — — — — — — — —
Itt élned, halnod kell.

Petőfi:

Legyek kőszirt, mit a hegyről a völgybe

— — — — — — — — — — — — — — — —
Eget-földet rázó mennydörgés dönt le . . .

Nagyobb számban példázza a ritka jelenséget Ady költészete. Egyetlen fontos vers, az Elbocsátó, szép üzenet négy megközelítő példája (a záró versláb szabálytartó):

— — — — — — — — — — — — — — — —
Törjön százegyszer százszor-tört varázs . . .

— — — — — — — — — — — — — — — —
Ámító kegyből, szépek szépiért

— — — — — — — — — — — — — — — —
Forrott és küldött ékes Léda-zsoltár . . .

— — — — — — — — — — — — — — — —
Hisz rajtad van krőzusságom nyoma . . .

— (itt még feloldódik a kicsengő, le z á r t jambusban a dermedés). És két, mindvégig súlyos szótagvonulat. Az első:

— — — — — — — — — — — — — — — —
Szóval már téged, csak téged sajnállak.

— és a megsemmisítő „végítélet”:

— — — — — — — — — — — — — — — —
S régen nem vagy, mert már régen nem látlak.

S még itt is, minden „szabálytörés” ellenére, a szinte megdermedt jambus fagyos lélegzetét érezzük.

4. Nem kívánom ehelyütt megismételni Kodály Zoltán Ady-dalainak tanulságait, csak Ritmus és dallam című könyvem idevágó fejezetére utalnék.¹⁰ Néhány sorát mégis idejegyzem.

¹⁰ A kötet 120 kk. lapjain.

„A *lazulás* szó a *f e s z e s* eredetre utal. . . . Ady kiindulása feltétlenül a jambus volt, azt módosította, annak feszességét rugalmasította, monotonitását bontotta többhangúvá, többszólamúvá — de az *er d e t i f o r m a e l v* keretén belül, nem heterogén elvek keverésével.” Azt tenném hozzá: szinte a zenei „ellenpont” költészeti analógiájával állunk szemben: ritmikai „kontrapunkt” fülnek-léleknek szóló izgalmi. A kodályi dallamok kottapéldái szinte vizuálisan is érzékeltetik a tárgyalt tüneményeket.

5. Ha a hanglejtéssel párosuló ritmusvilág, az „Ady-hang”, nemcsak összhangban mutatkozik meg az Ady-költészet vallomásvilágával, de színezi, felerősíti, gazdagítja is azt, törvényszerű, hogy a költői megszólalás más elemei is „vallanak” a költőről. A betűrím, az alliteráció mondanivalóját közelíteném meg — mint e kísérlet egészében, itt is csak néhány jelzéssel. Egyetlen példa:

Oh, bolond, bús balság,
Keserű magyarság,
Oh, bolond, vad vélés,
Híres Buda vára,
És ti, régi babonák,
Be megcsúfoltátok
A legigazabbat,
Legmagyarabb katonát.

(Az utolsó kuruc)

Hadd ismételjek néhány sort korábbi elemzésemből:¹¹ „Szinte egyeduralomra tör a *b*-hang. Ha Ady versszaka mellé állítjuk Babits sokat idézett alliterációs bravúráját:

.....
barangoló borongó,
ki bamba bűn borong . . .

világossá válik, mennyire nem egyértelmű egy-egy hang szemantikája, mennyire a környezet hangja, légköre, mondanivalója ruházza fel a hangot egy-szeri, sajátlagos, helyi energiájú „jelentéssel”. . . . Ady versében a „bolond, bús, balság, babonás” baljósan e g y g o n d o l a t- és hangulatkörbe vágó tartalma szuggesztív tónushatás hordozójává teszi az alliteráló hangot. Babits versében ugyanaz a hang jórészt artisztikus játék kelléke. I t t az alliteráció cél, o t t (Adynál) eszköz. De egy élményvilág eszköze, ezért élményhatású.”

De ez a hangtényező rejtettebben is érvényesülhet. Hatvany Lajos írja Az ő s K a j á n kapcsán, egy versszakát idézve:¹² „ . . . a vers titka a hangokban, a betűkben rejlik. Elbújtatott alliterációknak és hangzati képeknek jól alkalmazott egymásutánjában. Ady alliterációi ugyanis nem mechanikusak, nem az első kezdőbetű játéka. De azért rugalmas *p*-ken pattan a strófa, vitorla *v*-k viszik, viszik sorról sorra tovább-tovább . . . a versnek táltosi röptét.”

Hatvany szemléltetett terminusa („elbújtatott alliterációk”) nyomán járok. Ő t „ő s K a j á n”-idézetében —

¹¹ A rím varázsa, 46 kk.

¹² Hatvany Lajos: Ady világa. A szerelem könyve, I. 52.

S már látom, mint kap paripára,
Vállamra üt, nagyot nevet
S viszik tovább a táltosával
Pogány dalok, víg hajnalok,
Boszorkányos, forró szelek —

rejtőző *p-k*, *v-k*, egy középrim inspirálják pompás megfigyelésekre; nekem egy-egy *r*-hang szítja fel a figyelmemet, de nem egymagában: *o*-vokálisok bonganak körülöttük (*boszorkányos*, *forró* szelek). Részben a *r í m* jelensége irányítja érdeklődésemet — de akárcsak Hatvany az alliterációkat, nem törvényes lelőhelyein találkozom vele, egyetlen eset kivételével:

Az ős Kaján vállán *bibor* ...
S az asztalon ömlik *a bor*.

Am ez a „főtemát” megközelítő rím már az introdukcióban felhangzik (itt is „elbújtatva” szinte):

Bibor-palástban jött Keletről
A rímek ősi hajnalán.
Jött *boros* kedvvel, paripásan,
Zeneszerszámmal, dalosan
És mellém ült le ős Kaján.

A rímstrófa pedig (a „törvényes” rím lelőhelye) immár dramaturgiai (és *zenei*) teljességben bontja ki a megütött témát.

Én *rossz* zsaketben bóbiskálok,
Az ős Kaján vállán *bibor*.
Feszület, két gyertya, *komorság*.
Nagy *torna* ez, bús végtelen
S az asztalon ömlik *a bor*.

Minden sorban egy fontos szó: *rossz*, *bibor*, *komorság*, *torna*, *bor* — „elbújtatott” (vagy inkább elbúvó) rímek sora, a költemény atmoszférájával bonyolultan rokon érzéki, szellemi, látomásos, misztikus világból. A rokon *h a n g z á s o k a t* még hosszan mustrálhatnók: *r í m s z e r ű e n* — *bibor*, *komor*, *mámor*, *bor*, *vidor*; *s z ó k e z d e t e n* — *torna*, *korhely*, *korcsma*, *sorban*, *forró*, *oroszlán*; *s z ó k ö z é p e n* — *boszorkány*, *cimborám*; *a l l i t e r á c i ó s a n* — *rossz*, *rogyásig*, *robogva*, *romlás*, *rímek*, *részegen*, *rögöm* ... És újabb gazdag termés takarítható be a statisztikus számára, ha az *r*-re végződő szokat az angol „párhuzamos rím” (pararhyme) értelmében csoportosítja: *császár*, *pohár*, *mocsár*, *jár*, *vár*, *immár*, *pár*; *magyar*, *akar*, *cudar*; *vér*, *ér*, *miért*; *csömör* — (de a szó más területeire is kiterjesztve) *törött*, *öröm*, *köröm*, *fortelem*; *piros*, *hírnév*, *irtózás*, *birkózik*; *szerszám*, *gyertya*, *erőm*, *szezelem*, *derekam*, *dermedt*; *paripám*, *harcol*, *arcú*; és végül a sok ismétlésben felhangzó *Uram!* (Sok egyéb szó is megismétlődik.) Számokat nemigen idézek (hanyag statisztikus lévén...). Csak egy-két megközelítő adat: közel 100 *r*-hang, 130 *o*-ó. Néhány szép „párhuzamos” összehangzás:

Énekes, véres és boros . . .
 Mit ér bor- és véráldomás;
 Mit ér az ember, ha magyar?

Gazdag változatossága a kombinációknak, hatalmas „tema con variazioni” mind hangzó vonatkozásban, mind a nagy rokonságban, meggyőző párhuzamosságban felviharzó vallomással, látomással, lázzal. Párhuzamosság — vagy éles metszés, harmónia — és diszharmónia. Ilyesmiből születik, gyöt-rődve és véresen az Ady-vers nagy polifóniája és nagy diszharmóniája. A ki-fejezés eszközei pedig annál nyomatékosabb hatásúak, minél rejtettebben, „bújtatottabban” feszítik a vers szövetét.

(Ezt a rapszodikus szemlét szívesen zárom Király István elmemozdító elemzésére-értelmezésére való hivatkozással. A hangzó megnyilatkozás nem egy finomságára is értő utalások sora hívja fel a figyelmet.¹³)

6. Az alliteráció termékeny „bújtatása” az a jelenség is, melyet francia műszóval *consonne d'appui*-nek neveznek: a rímzó (mondhatnám: a rímre kifutó szó) nem az első összecsengő szótag v o k á l i s á v a l kezdődően válik rímmé, hanem — igen jelentős százalékban — az azt megelőző m á s s a l h a n g z ó v a l. Egyetlen példa:

Voici venir les temps où vibrant sur sa tige
 Chaque fleur s'évapore ainsi qu'un encensoir;
 Les sons et les parfums tournent dans l'air du soir,
 Valse mélancolique et langoureux vertige!

(Baudelaire: Harmonie du soir)

Ady-példák (a nagyon sok közül):

Száz alakban százképpen látlak,
 Látlak Ruthnak és Delilának.

Példája annak, milyen szinte „tisztító” hatás illúzióját kelti a rímindító e g y e z ő mássalhangzó. Megfigyelésre érdemes a rímhatás más-más intenzitá-sa és jellege — aszerint, hogy a rímválasz h o s s z a b b szó lezárásaként, úgyszólván uszályaként jelentkezik:

S mi rátesszük lábunk a magyar rögre
 És esküszünk: mozdulni fog az is

.....
 Vagy minden vész itt, ámen, mindörökre . . .

vagy ellenkezőleg, a rímválasz alliteráló hangja markáns („marcato”) szó-kezdettel üt rá a hívóra:

Látlak angyalnak és ördögnek,
 Dicső Valónak, tunya dögnek . . .

(Ruth és Delila)

(valóságos ostorcsapás!)

¹³ Király István i. m. 1: 540—56.

A História talán ránk *taposhat*,
 De mi itt bent tápláljuk a tüzet
 És égetünk mindent, mi régi, *poshadt*.
 (Véres panorámák tavaszán)

A kemény hangsúllyal dobbantó ráütés jelentősen felfokozza a rím-válasz hangzó hatását és ezzel a mondanivaló kisugárzó hatását is.

Ez a rímsugárzás megkapó példákban mutatkozik meg más változatokban is.

Bizonyos, hogy csúfolják, *félik*
 Ezeket a bűnös dalokat,
 Kik az életet *félig-élik*.

(Új könyvem fedelére)

(Az életet *félig-élők félelme* kovácsolja a rímpárt tökéletes értelmi egységgé.)

Riadt madár felhőkben *vész el*
 ...
 Öreg tornyon *vén szepegéssel*
 Forog, forog a szél-vitorla.

(Az elátkozott vitorla)

És:

Én voltam Űr, a Vers csak cifra *szolga*,
 Hulltommal hullni: ez a *szolga dolga* ...

(Hunn, új legenda)

Gazdag rímlánc:

De bőrünk alól kisüt *lobogva*
 Már vérünk, e bús, mindeddig *lomha*.
 Csönd van, mintha nem is rezzennénk
 S rohanunk a *forradalomba*.

Ha a záró sor egészét teljes hangzó-kifejező hatásában érzékeljük, az egész verssort egyetlen rímkisugárzásnak tekinthetjük Ady mély hangjainak teljes hangszerelésében. Ez a „mély regisztere” Ady vokális világának (*a-o-u*) nem maradhat említetlen az Ady-vers jelleg- és jellemrajzában.

Szólni kellene még a rím s t r u k t u r á l i s szerepéről, például a — Horváth János szavával — „átfonódó” rímről, amely versszakokat „fon” szétbonthatatlan egységgé. Az Ady-rím d r a m a t u r g i á j á r ó l, ahogy az Ady-vers ritmikája-melodikája is dramaturgiai funkciót is teljesít: lazítás és tömörítés, lázas gyorsítás és dermedtő merevítés, drámai ismétlések és drámai hatású szünetek: mindez dramaturgiai funkció.

De ez az írás nem teljességre törekvő tanulmány, inkább vallomás. Vallomás arról, hogy az Ady-vers nem „cifra szolga”, hanem büszke monumentum.

László Zsigmond

Ady alliterációi

Az ma is él és úgy él, mint más,
 Úgy csókol, úgy sír, úgy kacag.
 Új, külön Appolója nincs neki
 S úgy ír verset, ha verset ír,
 Ahogy szokás, ahogy szabad.

(A maradandóság városában)

Az idézett költeményt Az Illés szekerén című kötetben olvassuk, tehát csaknem egy évtizeddel a Debrecenben kiadott Versek után írhatta a költő. A „recherche”-nek egyik változata ez a vers: régi önmagát, a fantom kamaszt keresi vissza Debrecenben Ady, akinek ekkor már harmadik kötetében jelentkezik az ő külön Apollója, már nem úgy ír verset, ahogy szokás, és sokak szerint úgy, ahogy nem szabad. Egyetlen mondatba összefoglalva: a költő megtalálta a maga külön mondanivalóját, s mindehhez azt a sajátos formát, mely része a lényegnek. Sokan és sokat írtak erről, s most bibliográfiai felsorolás helyett csak Király István nagy monográfiájára (Király István: *Ady Endre 1—2. Magvető. Bp., 1970.*) utalok, melyben az olvasó új szempontok szerint értékelve megtalálja mindazt a „sokat”, amit mások írtak, s mindazt a rengeteget, amit önmaga hozzáad az Adyval kapcsolatban fölmerülő kérdések tisztázásához.

Most pedig szorongva térek rá a címül írt témára, Ady alliterációira. Szorongva, mert jól tudom, hogy Ady lávaként ömlő verseiben formai szempontból is minden alaki elem szétbonthatatlanul összefügg, s része annak a „belső ritmusnak”, melyet maga a költő is olyan fontosnak tart (vö. Király i.m. I: 300). Nem utolsósorban az is riaszt kissé, hogy éppen ilyen apró elemet, mint az alliteráció kell óhatatlanul leválasztanom arról a szerves egésze, mely Ady formakincse. Mégis megkísérlem elmondani megfigyeléseimet, főként azért, mert Kardos László szerint a betűírás is „viszonylag gazdagon” fordul elő Adynál (l. Király i.h.).

Megvallom, évek óta nem vettem elő Ady-kötetemet azért, hogy órákon át egyfolytában olvassam. A „nagy” verseit (s ez elég tekintélyes szám) tudom könyv nélkül, s mondogatom is őket magamban egy-egy álmatlan éjszaka sötétjében. Ám az ilyen titkos csemegézéseknek az alapján is az a benyomás maradt bennem, hogy verseiben igen sok az alliteráció, csak éppen ő más módon él vele, mint a nyugatosok általában, s főként mint a betűírás megszálottja, Babits. Roppant naivul belefogtam, hogy kicédulázsam Ady alliterációit, de hamarosan be kellett látnom, hogy olyan feladatra vállalkoztam, melyre már nem futja időmből, a munkamódszerem sem alkalmas rá, hogy ezt a munkát elvégezzem. Ez fiatal, lyukkártya-rendszerrel dolgozó kutatónak való. Így is folytattam azonban a cédulázást, arra korlátozva figyelmemet, hogy lehetőleg szétválasszam a különböző betűírás-típusokat, s minden változatra legyen elég nagyszámú adatom. Mesterem, Gombocz Zoltán mindig azt hangoztatta, hogy midőn adatgyűjtéshez kezdünk, lényegében már látnunk kell azt az eredményt, amelyet az adatok majd igazolni fognak. Eddig, ha nagy ritkán foglalkoztam egy íróval vagy irodalmi iránnyal, ez az elmélet be is vált. Mostani témámmal bajlódva megbuktam vele. Kitűnt ugyanis, hogy Ady alliterációi annyira beleolvadnak más stílussajátságaiba, hogy különválasztva föltétlenül érezzük ugyan értéküket, de csoportosításuk szinte alig lehetséges.

Mégis megkísérlem összegezni kudarcaim sorát: talán ez is ad valami eredményt.

Itt van először is Ady közismert ismétléseinek az esete. A „mindent kétszer mond” vonatkozhat strófára, verssorokra, szószervezetekre, szavakra. Természetes, hogy ezeknél elsősorban az ismétlést vesszük észre, holott az ismétlések szavai alliterálnak is, s a vers zenéjében ennek is megvan a jelentősége.

Az ismétlés egyik fajtája a *figura etymologica* is. Minthogy itt csupán a szótó ismétlődik, a járulékos elemek pedig változnak, ez nem-hogy elfedné, hanem méginkább rátereli figyelmünket a szókezdő hangok azonos voltára.

Ha valakinél, Adynál igazán érvényes az a megállapítás, melyet Túros Endre ír le A hanghalmazos Áprily Lajos verseiben című dolgozatában: „A vers akusztikája szempontjából mondhatni semmi különbség nincs a szókezdő és a szóbelseji helyzetben ismétlődő hangok között. Versbeli szerepük azonos, és legtöbbször együtt fordul elő a kétféle hangismétlődés” (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerk. Szabó Zoltán. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976. 163). Mint majd az egyes alliterációtípusok ismertetésekor látni fogjuk, ez a jelenség erős hangsúlyt kap éppen Adynál.

Mint említettem, az ismétlésekből számtalan betűrim adódik, ezek azonban kevésbé ugranak ki, mivel a költői mondanivaló szempontjából az ismétlés elsődleges jelentőségű. Ha azonban azonos vagy azonos tövű szavak (*figura etymologica*) alliterációja közé egy olyan alliteráló szó kerül, amely egészen más tőből származik, rögtön fokozott jelentőséget kap az egész szerkezet.

S végül, ami talán a legfontosabb: azok a kötetek, amelyek Ady formakincse szempontjából a legegényibbek, a *szeccesszió* virágkorában keletkeztek, s a szimbolizmus és impresszionizmus (sőt talán az expresszionizmus) mellett a szeccesszió jegyeit is magukon viselik. Mint tudjuk, ennek a stílusiránynak legjellemzőbb sajátága a díszítés kultusza képzőművészetben, zenében és irodalomban egyaránt. A díszítés formái közül most csak azt — a talán legfontosabbat — emelem ki, mely szoros kapcsolatban van Ady alliterációival (s ami ezzel gyakran egyet jelent, ismétléseivel): az *indázó szerkezetű* strófákat, versmondatokat, sőt egész verseket. Szabó Zoltán ezt írja az indázó szerkezetekről Impresszionizmus és szeccesszió a századforduló prózájában című tanulmányában: „Elsősorban Ady az igazi szeccessziós művésze a feltűnő, vonalvezetésében is dekoratív hatású, szövegszerkezeti, kompozíciós formáknak”; „Az indázó vonalú mondat- és szövegszerkezet sajátos ritmust alakít. Ennek hatását gyakran az alliteráció fokozza, és teszi feltűnővé, dekoratívvá. Rendszerint épp az elágazások legfontosabb elemeiként szereplő szóknak vannak hangeffektusai is. Ady egyik novellájában az egymást követő mondatok egyre hosszabbak, és a bennük ismétlődő új hullámot vető csóknak egészen feltűnő az akusztikai hatása: Csókolj. És Csókolj újra. És ne emlékezz az elcsókolt csókokra. Csókolj, és ne emlékezz arra, hogy szomorú voltál valaha.” (I.m. 84—5.) Íme a *csók* mint kulcsszó, egyúttal az ismétlés, illetőleg *figura etymologica* s természetesen mint ötszörös alliteráció tagja.

Ha mármost a prózai szövegben ilyen törvényszerű az említett indázás, mennyivel inkább az a versben, mely szigorúbb szerkezeti megkötöttségek alapján épül. Bár meg kell jegyezni, hogy éppen Adynál legtöbbször nagyon közel van egymáshoz a próza és a vers. Költői és prózai stílusának kapcsolatá-

hoz maga Ady adja kezünkbe a kulcsot. Így is történhetik című, 1910-ben megjelent novelláskötetének előszavában tudnillik arról ír, hogy „versei elégedetlenkedtek, kikívánczoltak a líra fegyházából, s távoli mezőket akartak látni a mások szemein át”, s hogy novellái is „Ady-versek . . . kissé ködszerű történés-kosztümeikben.” (Vö. T. Lovas Rózsa: A magyar széppróza a Nyugat stílusforradalma után. L. Stilisztikai tanulmányok. Gondolat. Bp., 1961. 195—6.) A „líra fegyházának” rácsait persze maga a költő állítja fel, s verseinek forró ömlése bármennyire is lávaszerű, különösen az indázó szerkezetekben nagyon is tudatos. Az igazi Ady-stílus kialakulásának korszakában (én ezt az időt 1906 és 1912 közé tenném) kétségtelenül érezhető a szándékos kimunkáltság. A későbbi években ez a forma valószínűleg ösztönössé lesz, bár sajnos, ekkor már néha modernak érződik. A versekből vett példáim talán majd igazolják az elmondottakat.

Mielőtt azonban példaanyagom csoportosítására térnék, még valamit meg kell jegyeznem. Fónagy Iván szép, nem csupán magyar, hanem világ-irodalmi anyagot is feldolgozó könyvében (A költői nyelv hangtanából. Irodalomtörténeti Füzetek 23. sz.) ezt olvassuk: „A hang és a hanghoz fűződő képzet között minden esetben természetes kapcsolat van. Egyes esetekben pontosan rekonstruálni tudjuk a kauzális láncot. Máskor csak sejtjük az összefüggést. Sokszor még csak nem is sejtjük” (89). Fónagy tehát arra voksol, hogy minden esetben természetes kapcsolat van a hang és a hozzá fűződő képzet között. Nem tudok ebben a sokat vitatott kérdésben véleményt mondani még Ady költészetével kapcsolatban sem. Le kell írnom azonban az Ady-versek alliterációival, hanghalmazásaival kapcsolatban azt a megfigyelésemet, hogy ezek az akkor modern francia és nyugatos magyar költészetnek megfelelően elsősorban *z e n e i* fogantatásúak, *h a n g u l a t i* hatásuk sokszor igen erős, *h í r é r t é k ü k* azonban aligha van — kivéve természetesen, ha hangutánzó vagy hangfestő szavak alliterálnak, illetőleg halmazódnak. Ezért tűnhet majd az egyes költői példák elemzése túlságosan formálisnak.

És most megkísérlem csoportosítani az Ady-versekből kiírt néhány száz adatom közül azt a pár tucatot, amely talán némi lehetőséget ad a költő alliterációinak tipizálására. (A válogatásból válogatok.)

A bevezetésben már említettem, hogy Ady számtalan ismétlése mintegy elfödi az alliterációt. Ugyanis elsősorban az ismétlés tűnik fel, noha ennek szavai alliterálnak is, s a vers zenéjében ennek is szerepe van. Csak egyetlen példán szeretném ezt bemutatni: Az utolsó mosoly első két strófáját idézem.

Óh, nagyon csúnyán éltem,
Óh, nagyon csúnyán éltem:
Milyen szép halott leszek,
Milyen szép halott leszek.

Megszépül szatír-arcom,
Megszépül szatír-arcom:
Mosoly lesz az ajkamon,
Mosoly lesz az ajkamon.

A négy teljesen azonos sorpár szavai egymással alliterálnak, de ezt az ismétlés különleges volta takarja. Hangosan mondván a verset, a vájt fülűek nyilván megérik, hogy az első versszakban a *szép* és *leszek* szavak *sz* hangja zenei

kapcsolatban van, arra pedig a kevésbé gyakorlott vershallgató is fölfigyel, hogy a (meg)szépül—szatír szavak tiszta alliterációt alkotnak. Azt azonban már jómagam is csak a látáskép alapján vettem észre, hogy a két versszak nyolc sora közül hat *m* hanggal kezdődik, tehát erős alliterációt kellene, hogy adjon — de nem ad, mert az ismétlés szuggesztív volta elvonja a figyelmünket. Persze van az ismétlésnek Adynál más, bonyolultabb formája is, melyben a hanghalmazás feltűnőbb, de erről majd az indázó szerkezeteknél lesz szó.

Más a helyzet akkor, ha csupán a szótő ismétlődik, a toldalékok pedig változnak. Ilyenkor éppen kiemelt szerepet kap az azonos szókezdő hang értelmi, hangulati vagy zenei szempontból. Ezt a stíluseszközt Ady elég gyakran, legtöbbször igen hatásosan, néha kissé már keresetten használja. Íme mutatóba néhány figura etymologicája:

Fordítsd felénk fényes, kegyetlen arcod.
Én harcolnék. Megharcolnám a harcot . . .

(Ima Baál istenhez)

Itt a tőhalmazás jelentőségét még az sem csökkenti, hogy az előző sorban szép hármass alliteráció van.

Úgy lobog, mint a fáklya csodafényben,
Ő az én lelkem lobbantó koboldja.

(Jehan Rictus strófáiból)

A figura etymologica két tagja (*lobog—lobbantó*) messze van egymástól, mégis szinte „lobog” a versben. Igaz, hogy a második tag zeneiségét két másik szó *l* hangjai is kiemelik (*lelkem, koboldja*), így azt is megengedheti magának a költő, hogy még egy alliterációt (*fáklya—[csoda]fényben*) is közbeiktat. — Ugyanennek a versnek utolsó sora tiszta tőismétlés, s egyéni értéke, hogy csupa mélyhangú szó, s a hosszú *á* kezdőhang adja meg az álomhangulatot:

Álmodj, ha még tudsz, álmok álmodója.

Nagyon igaz van Fónagynak, midőn ezt írja: „Ahogyan a zenei hangok voltaképpen csak egymással társulva keltenek zenei hatást, a verset sem egyes hangok teszik zeneivé, hanem a hangok egybecsengése. A domináns hang nem áll magában, mögötte a háttér, amelyből kiemelkedett” (i.m. 96). Így a figura etymologicák is akkor igazán szépek, ha megkapják a megszépítő szövegkörnyezetet. Hadd mutassak be néhány ilyen „szépet”.

„ . . . Szép vagyok, szegény és hazátlan,
Szeretnélek szeretni.”

S én visszanéznék a szemébe
S szólnék, mint bús beteghez:
„Leány, akaratod legyen meg,
Maradhatsz és szerethetsz.”

Itt a tőhalmazás első két tagja (*szeretnélek—szeretni*) együtt fordul elő, a harmadik azonban (*szerethetsz*) a következő versszak legvégére kerül, s hangzásu-

kat még öt más *sz* hang is támogatja. Ezenkívül két *l*, *m* s két *b* kezdetű szó alliterációja s a magánhangzók halk zenéje is hozzájárul a sorok szordinós hangzásához.

Sötét sorsok folyói folynak.

(A szerelmesek holdja)

Itt a tőismétlés önmagában alig hatna, az előző két szó *s* kezdetével, főként a mély magánhangzók monoton aláfestésével azonban az egész vers misztikus, tragikus alaphangját adja meg ez a sor.

Nincs más meleg, mint a tied.

Ki tudja nekem adni még

A te egyetlen melegséged?

(A te melegséged)

Érdekes fokozást találunk itt a tőismétléses szavakban: a *meleg* szóhoz képest a továbbképzett, testesebb *melegség* nagyobb intenzitású tulajdonságot fejez ki, s mint a vers utolsó szava, méltó tetőpontja az áradó szerelemnek. A figura etymologicán kívül még három *m* kezdetű szó alliterál, s ugyancsak három *t* kezdetű. A sorok magánhangzói pedig arra vallanak, hogy mester tollán a sok *e* hang is alkothat szép és kifejező dallamot.

Ékes magyarnak soha szebbet

Száz menny és pokol sem adhatott:

Ember az embertelenségben,

Magyar az üzött magyarságban,

Újból-élő és makacs halott.

(Ember az embertelenségben)

„A halottak élen” járó meggyötört, zilált lelkű költő (szerintem) az utolsók közül legnagyobb magyarság-versében kettős tőismétlésben mondja ki, hogy mi a küldetése az első világháborúban. Formai szempontból is remeklés ez a versszak. Noha az indázó alliterációk át- meg átfűzik, nem modoros, nem művésziesskedő, hanem keresetlenül tökéletes. De erről a formáról még majd befejezésül szó esik.

A nyugatosok betűrímei általában tömörített alliterációk, vagyis egymás után vagy közel egymás után következő szavak kezdő hangjaiból állnak össze, s így zenéjük, hangulatuk, esetleg jelentésük hangsúlyosabb, azonnal fölhívják magukra figyelmünket. (Unalmas lenne, ha közismert példákat idéznék.) Ady láthatólag egyénibben kezeli ezt a stíluseszközt: viszonylag ritkán engedi meg, hogy igazában csengjen az alliteráció. Persze azért itt-ott az ilyen szokványosabb forma is előfordul:

Csirátlan csókok csillagos rendje

(Fekete Hold éjszakáján)

Csicsijgat, csittit, csókol, altat

(Hazamegyek a falumba)

A *cs* hangnak mindkét idézetben hangutánzó funkciója van, melyet a *csók* és a gyerekeltató szavak kezdőhangja sugároz bele a hármas alliterációba.

Nem lehet céloom, írásom terjedelme sem engedi, hogy részletezzem, s idézetekkel igazoljam, mely hangokat szereti alliteráltatni Ady, noha összegyűjtött adataimból könnyű lenne egy ilyen összeállítást készíteni. Csupán megemlítem, hogy a *h, f, v, sz, m, l, b* a kedvencei, s ha keményebb csengést akar adni sorainak, főként a *k*-t ismétli. Mindezekkel a hanghalmazokkal kapcsolatban azt is ki lehetne mutatni, melyek azok a legfontosabb kulcsszók, amelyek ezeket az alliterációkat s velük együtt a nem szó elején levő azonos hangokat életre hívják. Hogy mégis ízelítőt adjak tipikus alliterációiból, egyetlen hang, a *h* alapján közlök egy kis összeállítást.

Érdekes, hogy mennyire szereti Ady a *h*-t, a legkevésbé szonáns hangot halmazni. Ez részben arra vall, hogy — mint már említettem — nem kívánja csengetni az alliterációt; részben összefügg a költő kulcsszávaival, mint a *halál, halk, hajó, hit, hold, hervadt, harag, harc*, hogy csak a legfontosabbakat említsem:

Hurráh, jön az öröm hajója
És hozza Lédát már felém.

(Léda a hajón)

Ha a magyar Helikon adta,
Hervatag a hitünk s a szekfünk

(Beszélgetés egy szekfűvel)

Dunának, Oltnak egy a hangja,
Morajos, halk, halotti hang.

(Magyar jakobinus dala)

Hangom halotti tompa,
Tegyetek a síromba.

(Gonoszak a halottak)

Hiába hideg a Hold

(Hiába hideg a Hold)

Túlszökve harag s bitang hír hinárvját...

(Köszöntő az Életre)

Mindent megkapott a Föld fia,
Szívet, fájjást, halált, hitet

(Vulkánok és szívek)

A fenti idézetek között már olyanok is akadnak, amelyekben az alliteráló szavak sorát megszakítja egy-egy más hangon kezdődő szó, s ez az a forma, mely Ady stílusára igazán jellemző. Sőt az utolsó példában feltűnik a költő betűírászerkesztésének egyik legsajátosabb változata, midőn egymást követik a más-más hanggal alliteráló szócsoportok (*m—m, f—f—f, h—h*), tehát az idézet nyolc jelentős szava közül csak egy (a *szívet*) nem tartozik bele egyetlen rímelő csoportba sem.

A továbbiakban aszerint válogatom össze idézeteimet, hogy milyen csoportosításban alkalmazza Ady a hangismétléseket, ez ugyanis jellemző formaművészetére. (Amennyire lehet, vigyázok rá, hogy az azonos betűs alliterációk egy csoportba kerüljenek.)

A legegyszerűbek természetesen az egymás után következő alliteráló szavak.

Úgy vágytam ide s most már szállnék.
Óh, én bolond, bús, beteg árnyék.

(A kék tenger partján)

Csak megjegyzem, hogy mind a három alliteráló szó kulcsszónak tekinthető Ady költészetében, s inkább a kifejező érték, mint a zeneiség szempontjából állt össze így a sor.

Békételen, bűnös, büszke, bánatos —

(A legoktalanabb szerelem)

mondja a költő népének szerelméről téve szomorú vallomást. Talán a *békételen* szó kivételével ez is csupa kulcsszót tartalmaz, így itt is a jelentés a fontosabb, mint a vers zenéje.

Bosszús, bolond, bús vagyok,
Aki bírtam annyi harcot.

(Az elrejtett arcok)

Belenézett a bukó vörös Napba,
Évezredek folytak egy pillanatba,
Lelke repült, szállt időn, téren át
S vitte zúgón a béna bárd dalát

(Jártam már délen)

Ebben az idézetben az az érdekes, hogy az alliteráló *b* hangok közé betársul zöngétlen párjuk, a *p* is. Ez a jelenség különben nem ritka Adynál: az *explozívák* (*p-b*, *k-g*, *t-d*), sőt a réshangok közül az *f-v* elég gyakran cseng össze. Hasonló *b-p*, *f-v*, *k-g* alliteráció van a következő idézetekben:

Bűneim, mint Pokol pálmái
Égverő bujasággal nőnek.

(Az Anti-Krisztus útja)

Hideg verejték veri testem,
Remegően, félve, halóan,
Az őszi fűszálnál fakóbban
Állok és már érzem a veszttem.

(Sappho szerelmes éneke)

Ha sok az álmuk, fonnyadoznak,
Hogyha kevés, kidobják őket.
Krizantém helyett pótvirágok
Gomblyukában a gazdagoknak.

(Őszi rózsák)

De nem folytatom tovább felsorolásszerűen az efféle idézeteket. Talán az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Ady is szívesen alkot egyetlen hang ismétlésével olyan alliterációs sorokat, melyeknek tagjai közvetlenül csatlakoznak egymáshoz, vagy legalább kevés más szöveg van közöttük. Most már igazán csak egy-egy példát adok a költő legkedvesebb alliteráló hangjaira. Az *f* és az *sz* már az Új versek előhangjában is alliterál:

Fülembe forró ólmot öntsetek . . .

Mégis csak száll új szárnyakon a dal
S ha elátkozza százszor Pusztaszer,
Mégis győztes, mégis új és magyar.

Az utóbbi idézetben azzal a gyakori jelenséggel is találkozunk, hogy összetett szó második szava kezdődik az alliteráló hanggal (Pusztaszer). Az *sz* hangok ismétlődése itt a szárnyalást érzékelteti, s ezt a benyomásunkat az alliterációs sorba nem tartozó *sz* hangok is erősítik.

Még adysabb a következő hanghalmozás:

Fagy és fátum fogja a számat
(Északi ember vagyok)

A gyötrődés, a kemény kín hangulatát keltik ezek a sorok:

Miénk ez a könnyes, nagy Élet.
Kórágyn és kereszt alatt . . .
(A bélyeges sereg)

Ez ölelni tud,
Örökre ölel.
(A tó nevetett)

Adynál viszonylag ritka a magánhangzós betűírm. Érdekes, hogy noha az *ölel* tő ismétlődik, két *ö* hangjával mégis az *örökre* szuggerálja a halál változhatatlanságát.

Inkább csak zenei értéke van ennek a négytagú alliterációnak:

Pompás és kicsiny palotában
Párfümos, párás, jó meleg.
(A vén csavargó)

Se szeri, se száma Ady verseiben azoknak a hanghalmozásoknak, melyekben két vagy több szót fon egybe egy bizonyos hang, azután egy másik hang alkot újabb alliterációs tömböt, s nem ritkán még egy harmadik hang is tömbösít két-három szót. Már az Új versekben is sok az ilyen alliteráció:

Ha vad viharban átkozódva állunk . . .
(Az én menyasszonyom)

(Vad vágyak vad kalandorának
Tart talán?) S térdre hulltam ott.
(Harc a Nagyúrral)

Jöjjön az édes, süket este,
Hol dal nem hallik, láng se lobban:
Aludni akarok aranyágyon . . .
(A sárga láng)

Az első idézetben két kéttagú tömb van, a másodikban két háromtagú, az utolsóban levő három tömb közül kettő két-két-, a harmadik háromtagú. Zenei szem-

pontból kétségtelenül szép ez a forma, s Ady él is vele gyakran legutolsó verséig. Az én egyéni benyomásom azonban az, hogy egyszer-egyszer nem a vers lényegének része, hanem költői modor, mint például a következő két idézetben:

Kisdéd-sírás velünk veszekszik,
A nagy Titok fejünkre fekszik.
(A karácsony férfi ünnep)

Olimpusz ledőlt, lent sír a sárban
S ti rikácsoltok bőven és bátran . . .
(Gémek az Olimpusz alatt)

Nagyon szép azonban ez a forma, ha a versnek a hangulati elemei az uralkodók:

S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.
(Párisban járt az Ősz)

Jön Dús lovag az asszonyával:
Virágosak, ványadtak, vének.
Fölbűg
Szerelmesen, búsán az ének.
(Dús lovag násza)

S a dóm némán terpedt
Őszben, ködben az ég felé:
Kicsúfolt és kikacagott
Egy bűnös, büszke, bús szerelmet.
(Milánó dómja előtt)

Egyszer-egyszer szemléletesen festi az izgatott érzékelést:

Fut, reszket a riadt mezőn
Az égő élet heve
(A grófi szérűn)

Az erős érzelmi, indulati telítettségnek gyakran forró lendületű kifejezője:

Szakadjon meg az erő,
Kezdetén nagy vívásnak
Ne legyen víg lakoma
Az élet mindig másnak.
Tűz legyen minden arany,
Minden boldog csók méreg.
(Megöltem egy pillangót)

Átok és imádság — úgy látszik — valahogy egy tőről sarjad. Az érzelmi telítettség mindegyikre jellemző, ha ellenkező előjelű is. A következő imádságrészletben persze légyabbak, sóhajtásszerűbbek az alliteráló hangok:

Add nekem azt a *holt hitet*,
 Istenem,
 Hogy magyarul is szabad nézni,
 Szabad szemekkel szabadon
 Parádézni.

(Imádság úrvacsora előtt)

És milyen keményen koppannak a *k* hangok a legkegyetlenebb magyar vers alliterációiban:

Kinek én úgy adtam az ölelést
 Hogy neki is öröme teljék benne,
 Ki előttem *kis kérdőjel* vala...

(Elbocsátó szép üzenet)

A népköltészetben nagyon is otthonos a kezdőhangok halmozása. Így Ady népi formájú verseiben szépen, természetesen hat:

Magam *kínálása*,
 Magam *kelletése*
 Két hamar-vén gyermek
 Tréfás *temetése*

(Játék, játék, játék)

Síratam a szívem sorsát,
 Mégsem fordult felém *orcád*
 Rossz csillagú *Magyarország*.

(Bujdosó kuruc rigmusa)

Az Új versek előhangjával kezdtem a tömbökbe foglalt hanghalmozások vizsgálatát, hadd fejezzem be az utolsó Ady-versből vett idézettel, annak igazolására, hogy az ismétlés és az alliteráció haláláig ott élt költészetében:

Ne *tapos*atok rajta *nagyon*,
 Ne *tipor*jatok rajta *nagyon*,
 Vér-*vesztes*, szegény *szép* szívünkön,
 Ki, íme, *szá*guldani akar.

(Üdvözlét a győzőnek)

A legnehezebb feladatot természetesen Ady zsúfolt, indázó szecessziós szövegszerkesztése jelenti. Ezen a formán belül az alliterációnak igen nagy szerepe van, bár alig lehet olyan világosan fölbontani hangismétléseit, mint az eddig tárgyalt csoportokban. S hogy Fónagy szavait ismétljem, a „kauzális lánc” csak nagy ritkán elemezhető ki, annál szembetűnőbb a hangulati, zenei szerepe. (Bár ha kauzális tényezőn nem csupán jelentésbeli mozzanatot értünk, azonnal könnyebb dolgunk lesz.)

Az Új versekben már megtaláljuk ezt a dús, bonyolult indázást:

Éhes szemben *vörös*, vadító posztó?
 Legyek *neves hős* *kis kenyércsatán*?
 Fussak *kegyért* én, született *kegyosztó*?

Eh, szebb dolog kopott kabátba szokni,
 Űri döllyfel megállni, mosolyogni,
 Míg tovább táncol kacsintva, híva
 A Siker, ez a nagy hisztérika.

(Búcsú Siker-asszonytól)

Talán a legegyszerűbb úgy kezdenem ennek a hangismétlés-dzsungelnek az elemzését, ha megemlítem, hogy az egész idézetben csak a *posztó*, *legyek*, *fussak*, *űri*, *siker* szavak kezdőhangjának nincs alliteráló párja, a többi szó-kezdő hang mind kapcsolódik valahogyan (s ezt a „valahogyan”-t kissé a tehetetlenség érzése íratta le velem). Egyes alliteráló szavak kisebb-nagyobb csoportot alkotnak: *vörös*—*vadító*, *kis*—*kenyércsatán*—*kegyért*—*kegyosztó*—*kopott*—*kabátba*, s ez utóbbi hatos csoporthoz két sorral lejjebb kapcsolódik a *kacsintva*, *megállni*—*mosolyogni*—*míg*, *tovább*—*táncol*. Láthatólag a kemény hangzású *k* a domináns hang, ez sűríti magába a költő dacos elhatározását, s valami ilyent „jelent” a *v* ismétlődése is. A többi két vagy több alliteráló szó már többé-kevésbé távol esik egymástól (valóban „indáznak”): *éhes*—*én*, *szemben*—*született*—*szebb*—*szokni*, *neves*—*nagy*, *hős*—*híva*—*hisztérika*, *dolog*—*döllyfel*. Az utóbbi csoportok szerepét meg se próbálom fölfejtteni, tudom, hogy nagyon ingatag talajon járnék, megelőgszem azzal, hogy a zenéjük keserűen szép.

Egészen más hangulata van a következő indázó versrészletnek:

Pufók felhők, dalos fuvalmak,
 Foltos fény-mezők a mezőkön,
 Kínok a szívben. Ő jön, ő jön.
 A szent Tavasz. Ideragyognak
 Messze szívek és messze faluk.
 Multból az ember s szántott kertből
 Kukacot kapar a tyuk.

(Tavasz a faluban)

A szelíd *f*, *sz*, *m* alliterációk a tavasz frissességét szuggerálják, a *k* pedig még a *kínok* szóban is az utolsó két sor játékos mondanivalójához kapcsolódik, mintha azt akarná jelezni, hogy nem is olyan keserűek a tavaszi kínok.

A változatosság kedvéért egy olyan alliterációt is szeretnék ide becsempészni, melyből hiányzik a szecesszió nagyon erős összevissza fonódása, s noha az ismétlések és alliterációk indázása megvan benne, mégis inkább a szimbolizmus bélyegét viseli:

A Hóvár-bércek alatt,
 Babona-bércek alatt,
 Zuhog le holdfényes nagy erdőn,
 Ott zuhog a szerelmi patak,
 Ott zuhog pallótlan háttal
 Egy mély vízű, hegyi patak.
 (A Hóvár-bércek alatt)

Az alliterációk itt holdfényes álomzenét sugároznak, s indázásuk vonalát könnyen követhetjük.

Végül hadd írjam ide egyik legkedvesebb Ady-versem első szakaszát! Nem csupán azért, mert az indázás nagyon dús benne, hanem mert nagyon szép:

Csókolj szájon, szép húgom: Este.
Némits el és hordd szét a hírt,
Hogy bátyád, a hangos szavú,
Dalait daccal befejezte.
S most mondja el utolszor másnak,
Milyen kevés öröme volt
Ennek a bolond dalolásnak.
Csókolj szájon, szép húgom: Este.

(Most pedig elnémulunk)

S ezzel befejezem kevéske mondanivalómat. Akik szeretik Ady verseit — s tudom, hogy igen sokan szeretik —, talán ha olvassák vagy mondogatják őket, fölfigyelnek az ilyen formai apróságokra is.

T. Lovas Rózsa

Az eltévedt lovas

Hozzászólás egy Ady-szimbólum értelmezéséhez

1. Adynak ezt a költeményét a régebbi szakirodalom sűrűn emlegette, valójában mégis elhanyagolta. Vajthó Lászlónak iskolai célra szánt, vázlatos cikkén (Köznevelés 1948. 274—5) és Keszi Imrének a *Miért szép?* kötetben (Bp., 1966. 86—96) megjelent rádióelőadásán kívül a múlt évig tudtommal egyetlen összefüggő műelemzés sem készült róla (ha az egyébként kitűnő Ady-bibliográfia — szerkesztette: Vitályos László és Orosz László. Bp., 1972. 425 l. — betűrendes versmutatóval is el lenne látva, tisztább lehetne a kutató lelkiismerete!). 1976-ban azután egyszerre három alapos elemzés is napvilágot látott: Balogh Lászlóé (Mag hó alatt. Bevezetés Ady költészetének jelkép-rendszerébe 153—63), Király Istváné (Kortárs 1812—22) és Tamás Attiláé (ItK. 345—51). Ez ösztönzött arra, hogy néhány futó megjegyzés erejéig magam is hozzászóljak Az eltévedt lovas (pontosabban: az eltévedt lovas, kis a-val) értelmezéséhez.

2. Nyilvános töprengésemet arra az iskolásnak látszó, mégis el- és megkerülhetetlen kérdésre korlátozom: kit vagy mit jelképez az eltévedt lovas, Ady versének lírai hőse, ez a ködfüggöny mögé rejtőző, misztikus figura?

A költő kortársai — Bölöninek egy ki nem fejtett megjegyzését leszámítva, melyre később még visszatérek — a m a g y a r sors, a magyar eltévedés szimbólumának tekintették a „vakon ügető” lovast (l. Földessy: Ady-tanulmányok 181; uő: Ady minden titkai 212; Benedek Marcell: Ady-breviárium 2: 284). Ez a hagyományos, „nemzeti” értelmezés töretlenül tovább élt a fel-szabadulás utáni Ady-irodalomban is. Vajthó László például, már említett, 1948-ból való cikkében így „fordítja le” a jelképet a mindennapi élet nyelvére: „A lovas vágat, vágat céltalanul; a magyarság, ha százfelé próbálkozik is,

mindig visszakényszerül induló helyére, nem ereszti magárahagyottságának bűvölete” (i. h. 274). Keszi Imre számára is „nyilvánvaló”, hogy Ady versében „a magyarságról van szó” (i. h. 88). Ugyanezt a felfogást teszi magáévá Ady-könyvében Vezér Erzsébet (Ady Endre. Élete és pályája. Bp., 1969. 427), Féja Géza pedig éppenséggel balladának, „magyar sorséneknek”, „sok százados útvesztésünk keservesének” minősíti a költeményt, mely a ködbe borult jelent az áradó, burjánzó, fojtogató múlttal ütközteti össze (Lázadó alkonyat. Bp., 1970. 28). Végül az egyik legfrissebb Ady-elemzés szerzője, Balogh László szerint a homályos szimbólum az egész magyar történelmi fejlődés megtorpanását, eltévedését fejezi ki: „A magyar múlt, történelem az eltévedt, hajdani lovas” (i. m. 157).

A versnek ez a fajta értelmezése magában hordja azt a lehetőséget, hogy az úttévesztést, eltévedést, megtorpanást stb. mint örök, megfellebbezhetetlen „magyar fátumot” fogjuk fel, s ily módon a lovas alakjában az „örök magyarság” megtestesülését lássuk. Ez a torzító, misztifikáló okfejtés már a húszas évek végén hangot kap Makkai Sándornak egyébként nem érdektelen, a maga idejében tárgyilagosnak számító Ady-könyvében, a Magyar fa sorsában: „a Keletről elszakadt magyar önmagától szakadt el, utat vesztve tévedt a népek és érdekek ütközőpontjába, visszafelé elzáródott az útja, a Nyugattal szemben idegen maradt, se keleti, se nyugati felemás lelke elnyomorodott” (i. m. 1: 129). Makkai fejtegetései az „utat tévesztett” és „elnyomorodott” magyarságról, e magát nem találó, elvarázsolt „napkeleti királyfiról”, mely nyomokat hagytak a két világháború közti időszak Ady-képén (természetesen főleg az ún. „keresztény középosztályra”, illetőleg ennek irodalmi tudatára gondolunk, de hatásuk alól pl. egy Szerb Antal sem tudta teljesen kivonni magát: l. Magyar irodalomtörténetének Ady-fejezetét). A Makkai-féle koncepció utórezgéseivel még a hatvanas évek elején is találkozhatunk az Amerikában élő Vatai Lászlónak Az Isten szörnyetege című, a Makkaiénál egyébként jóval gyengébbben megírt könyvében (Washington, 1963. 355 kk.). Vatai Ady magyarság-verseit abból az axiómaszerű állításhól vezeti le, hogy „A keleti magyar sohse [!] tudott igazán nyugativá válni” (i. m. 357). Az eltévedt lovas figurája ebben a megközelítésben egyre gyanúsabban kezd hasonlítani a Beöthy Zsolt-féle „volgai lovashoz”, a pusztai nomád lelki alkat eszményített képviselőjéhez (vö. A magyar irodalom kis-tükre. Bp., 1896. 1—7; a párhuzamra Vajthó: i. h. 274, sőt — óvatosabban — Keszi Imre: i. h. 92 is utal), amitől már nincs is olyan messze a „tragikus magyarság”, a „turáni átok”, az „egyedül vagyunk” stb. szólamokkal jellemezhető, bús-magyarkodó múltidézés, a hamis aktualizálás, torzítás.

3. Talán ebben a negatív lehetőségben rejlik a magyarázata annak a heveségnek, mellyel Király István a Kortárs tavaly novemberi számában elveti az Ady-versnek mindenféle „magyar” értelmezését, s az „esetleges”, „provinciális”, „leszűkítő” és „szemellenzős” interpretációkat félrelökve magával az e m b e r i s é g g e l, a nagybetűs Emberrel azonosítja az eltévedt lovast. „A történelmi ember eltévedéséről szolt a költemény” — állapítja meg Király (i. h. 1817), s felfogásának ősképeként Bölöni Györgynek a Világ 1918. szeptember 8-i számában megjelent cikkére — A halottak élénről írott méltatásra — hivatkozik, melyben Bölöni Az eltévedt lovast a háborúba behajszolt modern ember allegóriájaként elemzi. Király István értelmezésében ez az Ady-vers a huszadik századi ember tragédiáját, a nihilbe veszés döbbenetét

jeleníti meg (i. h. 1820), azt az életérzést, mely már A Nincsen himnuszában és A ködbe-fúlt hajókban („Szeretek a Semmibe szállni”) is hírt adott magáról.

4. Királynak ezt az interpretációját újszerűségében is meggyőzőnek, tudományosan megalapozottnak tartom. Eszem ágában sincs tehát kétségbe vonni. Abban azonban már nem vagyok ilyen biztos, hogy lehet-e — vagy inkább: érdemes-e — ezt a felfogást olyan kizárólagossággal felruházni, ahogy ezt Király István teszi. Véleményem szerint Az eltévedt lovas „összemberi” értelmezése egyáltalán nem mond ellent a régebbi kommentárok állításainak, pusztán arról van szó, hogy Király a versnek egy újabb — mélyebb, elvontabb — jelentésrétegét tárta fel. Ez azonban még nem ok arra, hogy egyszer s mindenkorra kiiktassunk minden szemantikai és asszociatív kapcsolatot a lírai hős: a „hajdani lovas” és a magyar sors, a magyar történelem között. Nyomós érvek szólnak ugyanis amellett, hogy Az eltévedt lovas magyarság-vers is (és itt az *is* köztűzóra erős hangsúlyt kell tennünk!). Nézzük csak meg például a kötetben elfoglalt helyét: A halottak élénnek abban a ciklusában, melynek Az eltévedt lovas a címadó verse, túlnyomórészt olyan költeményeket találunk, melyek a magyar nép sorskérdéseit, történelmi rendeltetését feszegetik (A fajtám sorsa, Fáradtan biztatjuk egymást, A mesebeli János, A harcok kényszerültje, Kétkedő, magyar lellem, Két kuruc beszélget I—III.), míg az „emberiség-versek”, a háború rettenetét az általános emberi szintjén megfogalmazó látomások inkább az első (Ember az embertelenségben) és a második (Mag hó alatt) ciklusban kaptak helyet. Köztudomású, hogy Adynál az egyes verseknek ciklusokba rendezése egyfajta alkotói önértelmezést jelent, és messzemenően tudatos meggondolásokon alapul (vö. Lukács György: Magyar irodalom — magyar kultúra 174).

S ami a legfontosabb: azzal, hogy az eltévedt lovast az eltévedt, utat vesztett, „istentől és embertől elhagyott” magyarság jelképének (is) tekintjük, korántsem mossuk el a vers politikumát, hiszen Ady a „magyar eltévedést” nem kortól és októl elvonatkoztatott, misztikus sorsszerűségnek fogta fel, hanem igencsak konkrét történelmi és társadalmi körülményekből eredeztette (az már más lapra tartozik, hogy magyarság-verseinek ezt a világos intencióját jobboldali és középutas nacionalista kommentátorai igyekeztek minél jobban elködösíteni). Amikor Ady azt mondja: „Valahol utat vesztettünk” (Fáradtan biztatjuk egymást), nem „örök magyar fátumot” ért ezen, hanem olyan útvesztést, melynek tényleges okai és néven nevezhető felelősei vannak (miért választotta volna különben éppen ezt az Ady-sort Szekfű Gyula 1942/43-as, Magyar Nemzet-beli cikksorozatának címéül?). Hadd idézzük meg itt koronatanúként magát Bölöni Györgyöt, az „általános emberi” magyarázat első felvillantóját, aki 1934-ben így tiltakozott Ady nemzeti problematikájú költeményeinek kisajátítása és eltorzítása ellen: „Le kell már számolni azzal, mintha Ady azt hirdette volna, hogy ez a komp-országos magyar sors, a magyar bánat, a magyar átok azért volna, mintha valami különös magyar végzet, külön magyar rendeltetés ülne a magyarság nyakán. Ady ... a magyar tragikumot abban látta, hogy a grófokkal, papokkal, urakkal, vagyis az egész feudális és klerikális uralommal szemben az elszolgaiasodott, eltespedt és vezetőiben elbúsult magyarság nem tudja kivívni ... a felszabadulást ... Ady szerint nem abban van a magyar tragikum, hogy a magyarság a Duna—Tisza közé került, hanem abban, hogy itt nem tudott magának európai s nyugati államot alakítani” (Az igazi Ady 358—62). Hosszan idéztünk, mert Bölöninek ez a

gondolatmenete kitüntetetten fontos Az eltévedt lovas elemzése szempontjából. Perdöntő tanúvallomás ez amellett, hogy itt n e m valamiféle időtlen és megfellebbezhetetlen vakvégzetről, a „volgai lovas” vagy a „turáni faj” misztikus magárahagyatottságáról van szó, hanem a magyar és az európai politikában bekövetkezett kedvezőtlen fordulatról: a világháború kitöréséről, az átmentett feudalizmusról, az ekkor elvetéltnek látszó demokratikus forradalomról stb. E z é r t látja Ady eltévedt lovasnak a magyarságot! A versnek ez az értelmezése nem szűkít le, hanem éppen ellenkezőleg: rámutat a műnek az egyetemes-összembari szint „alatti” (vagy „feletti”?), specifikusan magyar vonatkozásaira.

5. Az „általános emberi” és a „magyar” értelmezésen kívül fel-felbukkan a szakirodalomban az a nézet is, hogy az eltévedt lovas alakjában a költő s a j á t m a g á t rajzolta meg, azaz a vers lírai hőse, „címszereplője” nem más, mint Ady Endre. Vajthó László még csak a „hajdani, eltévedt utas” kifejezésről állítja, hogy ez maga az új lírával jelentkező Ady, aki „a megnemértők ködvitézeivel hadakozik” (i. h. 274). Őszerinte ugyanis a 7. versszakbeli „utas” nem azonos az első és az utolsó szakasz „lovásával” (Vajthó ezzel a véleményével egyedül áll az elemzők között, akik az „utast” általában a „lovas” szinonimájának tekintik, vö. pl. Király: i. h. 1816; Tamás A.: i. h. 349; ez valószínűleg így is van, ezért is említettük itt meg Vajthó észrevételét mint az eltévedt lovas a költővel azonosító felfogás korai példáját). Keszey Imre viszont már expressis verbis kimondja: „a költő s z e m é l y s z e r i n t i s a z o n o s az eltévedt lovassal, népével” (i. h. 89; én emeltem ki K. G.). Megtalálhatjuk ezt a gondolatot Vatai Lászlónál is (i. m. 362), azzal a különbséggel, hogy ő a magyar fajtság és népszellem reprezentatív megnyilatkozását látja Adyban, olyan költőt és váteszt, aki szubjektíve azonosult a magyarsággal — „a magyarság egy atomjaként a népe sorsát éli” (uo.) —, s ezáltal mintegy lelkében hordozza népe egész múltját. A jungi „kollektív tudatalatti” — egyetlen emberben összesűrűsödve? Kalandos elképzelés, bár Ady maga is leírt ilyesmit: „Most építem vulkánokra a fészkem, | De fajtámra is mostan figyelek | S most hiszem el, hogy elhinni szabad, | Hogy milliókért élhet egy-néhány” (Az Ősz dicsérete III.), csakhogy ezt nem egészen így kell érteni. . . Közvetve Vezér Erzsébet is Adyval helyettesíti be az eltévedt lovas, amikor egy helyütt „magyar messiásnak” nevezi (i. m. 428). Én legfeljebb addig mennék el ebben a képzettársításban, ameddig Barta János, aki szerint „a költő az alkotás, a teremtés állapotában maga is valóban újraéli a mítoszok világát” (Khiméra asszony serege. Magyar Századok. Bp., 1948. 283).

Ezeknél az elszórt szakirodalmi nyomoknál, ötleteknél jóval fontosabbak azok a verspárhuzamok, melyek szintén lehetővé teszik — sőt sugallják! — a „hajdani, eltévedt lovasnak” a költővel való azonosítását. A legnagyobb érték az a korábbi „lovas” versek szolgáltatják, melyekben Ady egyes szám 1. személyben beszél, nem hagyva kétséget afelől, hogy önmagát fejezi ki a lovas alakjában (Futás a Gond elől, Ezüst patkós paripáinkon, A menekülő lovas, A ló kérdez, Új s új lovat). Az eltévedt lovas után még egy ilyen típusú költemény került ki Ady műhelyéből, a Bóbiskolván lehajtott kardomon (1915.). A párhuzamba állítás ellen szól viszont az a körülmény, hogy a mi rejtélyes eltévedt lovasunk nemcsak hogy meg nem szólal a versben, de még látszani sem igen látszik. — A „lovas” verseken kívül is van azonban Adynak néhány olyan régebbi költeménye, pl. A rég-halottak pusztáján, Az elsüllyedt

utak, a Séta bölcső-helyem körül vagy Az őszi láрма, melyeknek motivikus anyaga, „díszletezése” (köd, bozót, pusztá, eltévedés stb.) feltűnő rokonságot mutat Az eltévedt lovasával. S ami a legérdekesebb: ezek a művek is rendre az e g y é n i sors tragédiáját jelenítik meg (vö. Király: i. h. 1815). Különösen tanulságos ebben a tekintetben Az eltévedt lovasnak Az őszi lármával való egybevetése: az őszi éjszakából baljósan, kísértetiesen kihallatszó lármának — nyöszörgésnek, dobbanásnak, kopogásnak — éppúgy nem látjuk, csak sejtjük a forrását, mint ahogy az eltévedt lovas is csak akusztikus elemként, „vak ügetésével” van jelen a versben. S Az őszi láрма kétségkívül én-vers, az „élő-halottság” motívumának egyik első megfogalmazása, melyben Ady — Földessy Gyula szavaival — „visszajáró-magára gondol” (Ady minden titkai 46).

A harmadik — és talán a leginkább figyelemreméltó — szempont, mely arra ösztönöz, hogy az eltévedt lovasban magát a költőt lássuk, az előbbivel ellentétben nem „külsőleges” (l. Wellek—Warren: Az irodalom elmélete 103 kk.), hanem a mű struktúrájában rejlik. Arra a sajátságos kompozicionális megoldásra gondolok, hogy a „beszélőnek” (a lírai megnyilatkozás alanyának) és a „szereplőnek” (a lovasnak) a viszonya némiképpen mindvégig tisztázatlan marad. A lovas vizuális értelemben „kívül van” a versen, csak az első és az utolsó szakaszban hangzik fel „a színfalak mögött” tompa ügetése. A befogadóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés: valójában kinek a benyomásait, érzéseit tolmácsolja a 2—8. versszak? A „hajdani lovasait”? A költőit? Alighanem mindkettőt, s ezáltal a „szereplő” és a „beszélő” fokozatosan egybeemosódik, alakjuk egymásba olvad. — Felfigyeltek erre az összefonódásra a költeménynek régebbi és újabb elemzői is. A költő és a lovas közötti bensőséges viszony megsejtéséről tanúskodik már Makkai Sándornak az a metaforikus-esszéisztikus fordulata is, hogy Ady „a szíve dobogásában” hallja meg az eltévedt, hajdani lovasnak rémektől üldözött, vak ügetését (i. m. 1: 125). Keszli Imre eljut odáig, hogy feltegye a minket érdeklő kérdést: „De hát nem azonos-e a hang forrása, és az, aki hallja?” (i. h. 89), ám a válasszal tulajdonképpen adósunk marad. A legalaposabban Tamás Attila vizsgálja meg a „beszélő” és a „szereplő” kapcsolatát, illetőleg ennek nyelvi jegyeit, s arra az elfogadhatónak látszó végkövetkeztetésre jut, hogy ha nem azonosak is egymással, több helyütt a z o n o s u l n a k. Az író a versben szemlélője is, átélője is az általa megjelenített lovas sorsának (Tamás A.: i. h. 349). — Ady és az eltévedt lovas, a műnek ez a két mágneses erővonala olykor szinte teljesen egybeesik, például a 6. versszak kétségbeesett felkiáltásában (vagy fájdalmas panaszában?): „Csupa vérzés, csupa titok, | Csupa nyomások, csupa ősök, | Csupa erdők és nádasok, | Csupa hajdani eszelősök.” Az elidegenült és ellenséges valóságba belevetett heideggeri ember kiáltozását halljuk itt, jó tíz évvel Heidegger főműve előtt (a „Geworfenheit” fogalmára l. Márkus György—Tordai Zádor: Irányzatok a mai polgári filozófiában. Bp., 1964. 53). Dehát a költő szükségképpen előtte jár a filozófusnak: Ady már a kilencszázas évek közepétől versbe élte ezt a válsághangulatot (Jó Csönd-herceg előtt, 1906.; Kocsi-út az éjszakában, 1909.). — Olykor viszont kissé szétválik ez a két vonal, a költő mintegy „kívülről nézi magát” az eltévedt lovas alakjában. E nézőpontváltás vagy hangváltozás jeleként a 7. szakaszban az addigi lovas megjelölést az *utas* váltja fel: „Hajdani, eltévedt utas | Vág neki új hinárú utnak” stb. — E vibráló, oscilláló viszonyt: a kettősség egységét és az egység kettősségét a legjobban az első és az utolsó versszakban érezzük, ahol az 1. sor

végén levő, állítmányi szerepű főnévi igenév („Vak ügetését *hallani*”) jelentheti azt is, hogy a „beszélő” hallja a lódobogást, de nem zárja ki azt az értelmezési lehetőséget sem, hogy ő az, akit hallani lehet (vö. Tamás A.: i. h. 349). A költemény esztétikai feszültsége, stílushatása épp a kívülállás és az azonosulás, a leírás és az önkifejezés ellentétéből s ezeknek az ellentéteknek a mű egészében megvalósuló dialektikus egységéből fakad.

6. Mit jelképez tehát az eltévedt lovas? Az emberiséget? a magyarságot? a költőt saját magát? Láthattuk, hogy mindhárom értelmezés mellett lehet érveket felhozni. Nekem az a véleményem, hogy a háromféle magyarázat nem zárja ki, sőt kiegészíti egymást. A szimbólumokra általában — s köztük természetesen Ady szimbólumaira is — jellemző, hogy nemcsak egyfajta „jelentésük” van, hiszen a költő éppen azért folyamodik a szimbolikus kifejezőmódhoz, mert egyetlen képpel többféle — és fogalmi nyelvre rendszerint le sem fordítható — tartalmat próbál közvetíteni. A korszerű stilisztika nem zárkózik el a „többszörös olvasat” lehetőségétől, s ahelyett hogy a szimbolikus kép kulcsát, „megfejtését” erőszakolná, inkább arra törekszik, hogy minél pontosabban, érzékenyebben tárja fel a szimbólumnak egymásra épülő, egymást ellenpontoszó jelentésrétegeit. Ilyen „polivalens” (sokértékű, sokértelmű) jelkép Ady eltévedt lovasa is. Egyaránt kifejezője ez a kép a régi eszményeit fel nem adó, a háborús tömegpszichózissal szembehelyezkedő „tegnapi ember” elmagányosodásának („egyéni” szint), a háborúba belesodródott és abban a valóságos érdekei ellen küzdő magyar nép tragédiájának („nemzeti” szint), végül az önmagával meghasonlott, „nembeli” értékeitől és céljaitól elidegenedett emberiség úttévesztésének („összemberi” szint). A műnek ez a három jelentésrétege az e g y e d i, a k ü l ö n ö s és a z á l t a l á n o s viszonyában van egymással. A három „olvasat”: az én-vers, a magyar sorskérdés-vers és az elidegenedés drámájának verse nem semmisíti meg egymást, hanem éppen ellenkezőleg: szerves egységben van, egymást erősíti. Aminthogy szerves egységben van ez a három magában a költőben is: „Adyban nincs külön-külön Ady-sors és külön nemzet-sors, Adyban együtt van az egyéni és nemzeti, az emberi és az osztálytragikum” (Böloni György: Az igazi Ady 358). Hogyan is jellemezte ő magamagát egy másik, csaknem két évvel Az eltévedt lovas után írott nagy versében:

Ember az embertelenségben,
Magyar az űzött magyarságban,
Újból-élő és makacs halott.

Kemény Gábor

Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1840 nyarán

1. 1837 májusában Kossuthot politikai tevékenysége miatt letartóztatták és Budán börtönbe zárták. Öt nap híján három évig raboskodott, de nemzeti mértékű tenni akarását a börtön nem törte meg.

Miután 1840. május 1-én kiszabadult fogságából, egészsége nem a legjobb lábón állt, ezért az orvosok „szabad dombközi léget, jó vizet, mozgást és gondtalan életet” javasoltak neki. Hamarosan el is utazott Parádra. Harmincnyolc éves ekkor. Nevét az Országgyűlési Tudósítások és a Törvényhatósági Tudósítások révén, amelyeket korábban éveken át maga írt, már ismeri az ország. A parádfürdői tartózkodás két szempontból is döntő jelentőségű Kossuth életében: 1. most dől el véglegesen, hogy a hosszú börtönélet és egészségének helyreállítása után nem a „gondtalan életet”, hanem a korábbinál is határozottabb politikai harcokat választja, 2. itt Parádon találkozik Meszlényi Teréziával, akit néhány hónappal később — egy héttel a Pesti Hírlap megindítása után — feleségül vesz.

Ebből az időből került a kezembe Kossuthnak az a levele, amelyet Parádról 1840. „nyárhó” (= július) 13-án írt egy jó barátjának, Szemere Miklósnak. Egy négyoldalas levélpapírnak mind a négy oldalát sűrűn teleírta. (A kézirat egy-egy oldalának mérete 21×13 cm. Kossuth jellegzetes betűi mindvégig jól olvashatók.) Jó ismerősöm volt az 1976 szeptemberében nyolcvannyolc éves korában elhunyt Lacsny Árpádné Becske Anna: Kazinczy Ferenc, az író és nyelvújító dédunokája, Kazinczy legfiatalabb leányának, Anna-Ifigéniának az unokája. Amikor 1975 őszén meglátogattam, szóba került, hogy családi emléktárgyai között egy eredeti Kossuth-levelet is őrizget. Kérésre mindjárt előkereste. Elmondta, hogy ez testvérbátyjának, Becske Kálmánnak a halála után, 1952-ben került hozzá, a bátyja pedig valamikor régen a Szemere családdal való kapcsolatai révén örökölte. Miután végig felolvastam Annus néninek Kossuth érdekes levelét, szívesen hozzájárult, hogy az egészret lemásoljam, lefényképeztessem, s azután publikálhassam valamelyik folyóiratban.

Kossuthnak a Pesti Hírlap megindítása (1841) előtti életszakaszából aránylag kevés levele maradt fenn, jóval kevesebb, mint az 1841—1849 közötti időből és életének emigrációs évtizedeiből. Ez az 1840-ben Szemere Miklóshoz írt levele több szempontból is megérdemli a figyelmünket: igen szemléletesen mutatja, milyen volt a harmincnyolc éves Kossuth Lajos emberi és politikusi egyénisége, másrészt pedig ez a levélkézirat a fogságából éppen kiszabadult Kossuth nyelvének, stílusának és helyesírási sajátosságainak vizsgálatára is módot nyújt.

A levél címzettje, Szemere Miklós (1802—1881) ellenzéki politikus, föld-

[illegible]

éivalgással fogadja a nyers leányokat
szobrára. Itten a Bja. jót jegyzetben
frappé telek: fire vilátsz is, ha jó magon
nem is, valami más Logograph: bar,
ha szépség helyett még hűdönt is Tem
plomban. - En répienről nekem lelak
jelen. a Klorig Algyia a Jotennő Algyia
vagy kegyet, mint a nők álmodában,
kiknek lejjebb is még vékony lemm,
han sem díszesetem.

Meglepett, aha a vitéz Kemere Pál.
vol, 3. fejelet meggyi bejötténél is. meg
1) mivel megnevezhetem, miként tele
lett a profi. Az iránt hűdönt
eggyenit hűdöntésénél, hűdöntben hűdönt
leg belsőleg andaktelenfőge mellese egyenit
Kántia Algyia; meg 2) mivel (hi
Kántia semmi esetre nem mellese vagy
Kántia mivel egy csok ugyen Cántia
szegényen lón; is mivel en ártalmi en
felettségis volhat inkább ösmern,
mire sem kgy magamat vagy falaklan
mal hinne, vagy tanulni rószelle
nek, mivel korábbi Kemere Pál
ha bár felettségis nem ismern is, elég
gy megmúltam kiskelni becsültm,
hogy kiskelni becsültm kiskelni: nem
tagadom tagadám kiskelni meg
lón; is ha a hűdöntis, mellese vol
hűdöntis hűdönt. - elég kántia kgy
a hűdöntis vol kántia, magon önméde.
vol. - Csupán egyenit jegyzet meg Algyia.
En Kemere Pál mine kiskelt, is felettségis
Kántia: egyenit egyenit kiskelni, de
vagy ő nem élte mellese polik:ai kiskelt,
vagy is kántia kántia a kiskelt, mellese
polik:ai

egy elkenyestetett prima donnához, egy sze-
relyes heterához; egy - kopóhoz is alig al-
nak. - No, ki gondombáshozon magamat
egy a? hiában, mondan hogy koragorom.
koragorom pedig az is nevül, hogy meg költ-
sege is vesselek, mert itt ha nem sok is
az, a vendég, de már minden próbát elővél
foglalt, az előfoglalt pedig fiatal nővel
vessénni; és helyesen is, mert egy hallom
sok illy ember akad, ki próbát rendel, de
maga sola sem jö. Nagy nehezen tudtam
kiszótolni őt onnan, nem hisz a minis por-
földön hanem csak egy próbát kapai; és fű-
tem rá, őt ennére jóinsot. - Ezzel akai
adónom vagdász miklósom. Kélek alára
szar szövegűt nevében miklósom
Lányajánost, hogy hasznosalan is sem a,
kanna jöni, tudósított, és megfűszere vele,
nagy nehezen kishant kis próbát kishant,
- kaphosalanul - kaphat időre; - mert ha
hatalma senjadna, és rendelés is nem van,
allatmaslanságomra is vállasnak mivel
is csak egy, anny, több magot alahymizet
am bankjaggyel, a mennyire gondolam,
hogy is szűfőgem lef.

- De hallom a Keresztényi plebanosról -
hogy a szűfőalorsis Aug. szűfő van rendel-
ve; - igaz e? - Okejtanom egy inésszem
egyszerűgem állapogás, hogy kishantakéntek sa-
közassolban, kishant nem egy is minis egy flü-
gelmann, a szűfőusok sorabol; legalább
historicus kishant, mint Donquixot, kis nagy-
nak csifoltok a mytilanai Theophanes
kishant polgárjoggal megfűszerezték, szűfő's
alaggyal

Paxád. Nyankó. 13-d. 840.

Edas Miklooom.

Mielőtt szitkozódni kezdene'ik legyen szabad
kéz nem, skólitstok egymást bántók, a
bántóvá; szavával, és hagyjuk a hamed-
ik személyt azoknak, kiknél hiányzik
a bántószóval ama fogalom, mely bánt.
unkat becsüldik személynél nem hagyja
sekincesniük. - Így a presens, és con-
vonsu, a dolozza:

Haragorom, s. még egyenes harag.
rom, s. szel punctionum. —

[illegible]

2

birtokos és költő egyidős volt Kossuthtal. Tanulmányait Sárospatakon végezte. 1836-tól haláláig többnyire Zemplén megyei, lasztóci birtokán élt. „Pályája első szakaszán írt versei szinte kizárólag a jókedv, a derű, az életöröm érzéseit szövegezték meg” — mondja a Magyar Irodalmi Lexikon. 1840 nyarán, amikor Kossuth ezt a levelet küldi neki, Szemere Miklós már nős és két kisleány atyja.

Kossuthnak ez a levele hetvenegy évvel ezelőtt megjelent az „Adalékok Zemplén vármegye történetéhez” című, kis példányszámú sátoraljaújhelyi kiadványban, de — ahogy az eredetivel való összehasonlításból látom — modernizált helyesírással s azonfelül huszonnyolc kisebb-nagyobb szöveg-hibával. Dongó Gyárfás Géza közlése csak magából a levélszövegből és néhány rövid lapalji megjegyzésből állt. Legérdekesebb tévedése az volt, hogy Kossuthnak ezeket a szavait: *a nyers harcznokok' tábora* (a levél 3. oldalának 1—2. sorában) — ő „a nyers hermionokok tábora” szavakkal adta közre, sőt a lap alján még a következő tudóskodó megjegyzést fűzte a csak általa odaképzelt *hermionokok*-hoz: „Germán néptörzs neve.” Így Kossuth levelének mostani, betűhív és elemző újraközlésével egy régi adósságot törlesztünk (Kossuth Lajos születésének százhetvenötödik évfordulója alkalmából).

Az alábbiakban a levelet betű szerinti pontossággal közlöm, mindenütt megtartva Kossuth szövegének helyesírási sajátosságait, még a gyakran alkalmazott hiányjeleit (föül tett vesszőit) is. Az itt-ott elmaradt közönséges *v e s s z ó k e t* csak ott pótoltam (szögletes zárójelben), ahol ezek híján nehéz pontosan megérteni a szöveget. A szövegeközlésben elhelyezett jelzőszámokkal a levél jobb megértését célzó jegyzeteimre utalok. Következzék hát először Kossuth levele (melynek borítékja a címmel — sajnos — nem maradt fenn), azután a levél nyelvi sajátosságainak vizsgálata!

Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz:

Parád. Nyárhó' 13-d. 840.

Édes Miklósom!

Mielőtt szitkozódni kezdenék legyen szabad kérem, szólítsuk egymást, barátok, a barátság' szavával, 's hagyjuk a harmadik személyt¹ azoknak, kiknél hiányzik a barátságról ama fogalom, melly barátunkat harmadik személynek nem hagyja tekintenünk. — 'S így „e praesumpto consensu,”² a dologra:

Haragszom, 's még egyszer haragszom,³ és ezzel punctum. —

Illyenek vagytok ti Zemplényiek ha mondám: nincs bennetök akarat, nincs kitérés,⁴ nincs hajthatlan szilárd ragaszkodás a fölvetett szándékhoz; és ha mondám: nem annyira Sz-Iványi,⁵ mint ez az eszméletlenség a föltételben,

¹ A harmadik személyt: az önözést.

² E praesumpto consensu: előzetes (föltételezett) egyetértéssel, remélt beleegyezéssel.

³ Kossuth levelének előzményeit — sajnos — nem ismerjük.

⁴ Kitérés: kitartás.

⁵ Szentiványi Vincéről (1811—1868) van szó, aki — mint Kossuth — Zemplén megyében született, de konzervatív, a reformokat ellenző politikus volt. 1835—1845 között a budai helytartótanács titkára. Dongó Gyárfás Géza szerint „a zempléni aulikus érzelműeknek egyik kolompója”.

ez az ájultság az akaratban [,] ez az ingatagság márol honapra [!], igazott benneteket egy gyalázatos járomba;⁶ nem hajtottatok szavamra, 's elméleti hányavetőnek mondottatok; pedig igazam volt, betűről betűre. — Még illy aprólékosságokban is olly kevéssé szilárdak, miként lennétek nagyokban soha nem ernyedve hajthatatlanok. — 8-ikán veszem disznóságosan genialis soraidat; és férfias ígéretedet hogy 10-kén „*okvetlen*” itt termendetek; 's én örülök mint a bolond az eszének; három nappal későbbben,⁷ jó a másik,⁸ 's benne a hír hogy már nem jöttök. — Illy ingatagság egy elkényeztetett Prima donnához, egy szeszélyes hetaerához;⁹ egy — kopóhoz¹⁰ is alig illenék. — No, ki gorombás-kodtam magamat ugy e? hiában, mondtam hogy haragszom. Haragomat pedig az is neveli, hogy még költségbe is vertetek, mert itt ha nem sok is még a vendég, de már minden szoba elő volt foglalva; az előfoglalás pedig pénznel szokott történni; — és helyesen is, mert ugy hallom¹¹ sok illy ember akad, ki szobát rendel, de maga soha sem jó. Nagy nehezen tudtam kettőtök' számára nem két (: a mint parancsolád:) hanem csak egy szobát kapni; 's fizettem reá öt ezüst forintot. — Evvel tehát adósom vagy édes Miklósom; — kérlek alázatosan szolitsd [!] föl nevemben mihamarébb Lónyay Gábrist;¹² hogy ha netalán ő sem akarna jőni, tudósítson, 's ne fizetesse velem nagy nehezen kicsikart két szobája bérét; — haszontalanul — hosszabb időre; — mert ha hetekre terjedne, 's rendelését nem venném [,] alkalmatlanságomra is válhatnék [,] mivel én csak épen annyi, tökmagot alchymizáltam bankjegyekké: a mennyire gondolám, hogy itt szükségem lesz. —¹³

— Itt hallom a Keresztúri¹⁴ Plébánostól — hogy a tisztválasztás Aug 4-kére van rendelve; — igaz e? — Ohajtanám ugy intézhetni egészségem állapotját; hogy kísérhetnélek táborozásokban,¹⁵ habár nem ugy is mint egy flügelmann,¹⁶ a triariusok¹⁷ sorából; legalább historicusként, mint Pompejust,¹⁸

⁶ Kossuthnak ezt a mondatát érdemes összevetnünk Kölcsey nem sokkal előbb írt *Rebellis* versének következő soraival: „Párizs ígért szabadságot, | Ti nem fogadtátok, — | Járom rátok, gyáva népek, | S maradéktól átok.”

⁷ *Későbbben*: Kossuth kézírásában az *i—i, ó—ő, ü—ű* betűk rövid és hosszú alakja nem mindig különül el világosan. Néha igen nehéz eldönteni, hogy rövid vagy hosszú magánhangzót akart-e írni.

⁸ Szemere Miklósnak ez a két levele — tudomásom szerint — nem maradt meg.

⁹ *Hetéra* (itt): félvilági nő, utcai nő.

¹⁰ E szó itteni jelentése valószínűleg: 'a rendőrség nyomozója, ügynöke; rendőrkopó'.

¹¹ E két szót: *ugy hallom* — a kéziratban összekapcsolja Kossuth tollvonása, de ez nem jelent nála egybeírási szándékot. Egyik érdekes sajátossága az ő kézírásának, hogy két szomszédos szó között gyakran nem emeli föl a tollát, s így egyik szavához mintegy hozzáírja a következőt, bár hosszabb tollvonással, mint a szavakon belüli betűk kapcsolásakor.

¹² *Lónyay Gábor* (1805—1885): földbirtokos, reformpolitikus, mezőgazdasági író. 1832-től 1875-ig országgyűlési követ, illetve képviselő. Kossuthnak nagy segítségére volt az Országgyűlési Tudósítások kiadásában.

¹³ Kossuth csak annyi pénzt hozott magával, amennyiből saját kiadásait fedezheti.

¹⁴ *Keresztúri*: bodrogkeresztúri.

¹⁵ *Táborozás* (itt): a megyei tisztviselők — az új megyei vezetőség — választását megelőző „hadjárat”.

¹⁶ *Flügelmann*: jobb- vagy balszélső (szó szerinti fordításban: szárny-ember).

¹⁷ *Triariusok*: a római légio harmadik csoportja, mely lándzsákkal fölfegyverzett veteránokból állott.

¹⁸ *Pompeius* (i.e. 106—48): római hadvezér és politikus, aki részt vett Spartacus leverésében, kiterjesztette a római uralmat Szíriára, majd Julius Caesarral és Crassusszal triumvirátust alakított.

kit nagynak csúfoltok [,] a Mytilaenei¹⁹ Theophanes [,] kinek polgárjoggali megtiszteltetését, tetszés rivalgással fogadá a nyers harcznokok' tábora. — Isten adja jótt jegyezhesen papyr tekerésére rólatok is, ha jó magam nem is, valami más Logograph.²⁰ bárha tetszés helyett meg köveznék is Zemplénben. — Én részemről nehezen lehetek jelen. — Ekkorig Hygaea²¹ Istennő olly kevéssé kegyel; mint a nők általában, kiknek kegyeikkel még suhancz koromban sem dicsekedtem. —

Meg lepett, a mit Szemere Pálrol,²² 's Pest megyei beszédemről írsz. Meg 1.) mivel meg nem foghatom, miként lehetett a Pest megyei RR²³ iránti köszönet' egyszerű kifejezésének, különben külsőleg belsőleg érdektelensége mellett egészen Bánkra²⁴ elbotorkázni; meg 2.) mivel Criticára semmi esetre nem méltó tárgy. Azonban mivel csak ugyan Critica' tárgyává lőn;²⁵ és mivel én értelmi erőm' csekélységét sokkal inkább ösmerem, mint sem hogy magamat vagy csálhatlannak hinném, vagy tanulni röstellenék; mivel továbbá Szemere Pált ha bár személyesen nem ismerem is; eléggé megtanultam tisztelni becsülni; hogy ítéletét becsben tartanám; nem tagadom ohajtanám bírálatát meghallani; — 's ha e kijelentés; mellyet vele közölni kérek, — elég lenne arra hogy őt a közlésre reá bírja; nagyon örvendenék. — Csupán egyet jegyzek meg előlegesen: Én Szemere Pált mint költőt, 's jelesebb Literatouraink' egyikét régen tisztelem; de vagy ő nem élt nyilvános political életet, vagy én távol éltem a körtől, mellyben political tetleges munkássága forgott; elég: (: bűnöm vagy nem bűnöm:) én nem tudom minő elveknek embere; mi az ő political evangelioma? — én részemről sokkal nyilvánosabb életet éltem, sokkal inkább személyesítve volt az ellenem intézett üldözésekben, bizonyos elvek ellen intézett üldözés; — mint sem kételkedhetném, hogy minden személyes csekélységem mellett; political szinen, hitem, és elveim ő előtté is tudvák lehetnek. — Mi, ugy gondolom mind ketten csillapult mérséklettel, hideg türelemmel megfontoltuk a dolgot, mi előtt határozánk; — 's így ha magamról szabad következtést vonnom másokra; határozatunkhoz, elveinkhez hívek maradandunk, halálíg; — Ez így lévén: ha Szemere Pál úr azon elveknek hódol, a mellyeknek én hódolok, ugy bírálatát tisztelettel kérem, 's fogadom; mert egy szempontbol indulunk, egy czél fölé, ha bár utainkban különböz-

¹⁹ *Mytiléné* (ma: Mitilíni): kisázsiai görög város Lesbosz (Lészvosz) szigetén.

²⁰ *Logográfus*: gyorsíró, történetíró.

²¹ *Hygieia*: az egészség istennője a régi görögöknél.

²² *Szemere Pál* (1785—1861): a Pest megyei Pécelen született és haláláig ott lakó költő, író, esztéta, kritikus és nyelvújító. Kazinczy Ferencnek leghívebb tanítványai és harcostársai közé tartozott. 1831 óta a Magyar Tudós Társaság rendes tagja. 1840-ben (Kossuth e levele írásának évében), február 1-én a Kisfaludy Társaság is tagjává választotta. Az ő korán elhunyt felesége — és távoli rokona —: Szemere Krisztina meseíró és költő (1792—1828) a levél címzettjének, Szemere Miklósnak testvérnénje volt. Szemere Pál és a nálánál tizenhét évvel fiatalabb Szemere Miklós között nemigen alakult ki melegebb rokoni vagy baráti kapcsolat.

²³ *RR*: ez a rövidítés a *rendek* szóalak helyett áll, s a megyei köznemességet, illetve ennek országgyűlési követeit jelenti.

²⁴ A név első betűje nem világos. Ha ez *B* — ahogy én olvasom —, akkor talán a Nógrád megyei *Bánk* községről van szó, de valószínűbb, hogy Szemere Pál a Bánk bánra utalt Kossuth beszédével kapcsolatban. Katona József Bánk bánját Budán 1835-ben játszották először, 1839-ben pedig — tehát a Kossuth levélírása előtti esztendőben — a pesti Nemzeti Színház is óriási sikerrel mutatta be.

²⁵ Úgy látszik, Kossuthnak nem tetszett, hogy Szemere Pál megbírált a szóban forgó Pest megyei beszédét. A kritika előszóiban hangozhatott el valahol. Kossuthot Szemere Miklós figyelmeztette rá Parádra küldött két levelének valamelyikében.

nénk is, meg fogjuk egymást érteni. — Ha ellenben Sz. Pál úr azon elveknek embere, melyekre azt mondja az én lelkem: nem szeretem ezeket; úgy az ő szempontja más lévén, bizonyossá teszem, hogy engem nem is érthetett; ekkor már a kilépés' küszöbén annyira különbözünk egymástól, hogy én politicai elveim' tiszta érzetében fájlalnám mondhatlanul ha hogy neki tetszeném. — Illy helyzetben pedig hasztalan lenne minden Critica —²⁶

Isten áldjon édes Miklósom. Öllelek meleg barátsággal

Kossuth Lajos mk²⁷

Kovács Pál urnak²⁸ szíves megemlékezéseért, jelentsd kérlek barátságos köszönetemet —²⁹

2. Milyen nyelvi sajátosságokat figyelhetünk meg Kossuthnak ebben az 1840. évi magánlevelében?

Helyesírásában kisebb eltérésekkel a Magyar Tudós Társaság akkori helyesírási szabályzatát követi. Feltűnő nála az írásjelek rendkívül gazdag és változatos használata. Mai tizenegy főbb írásjelünk közül az új nagyköötjel kivételével mindegyik megtalálható Kossuthnak ebben a levelében: a pont, a kérdőjel, a felkiáltójel, a vessző, a kettőspont, a pontosvessző, a gondolatjel, a zárójel, az idézőjel és a kötőjel. Kedvelt és igen gyakori írásjele a pontosvessző — ezeknek nagy része helyett ma egyszerű vesszőt tennénk. Érdekes viszont, hogy többször nem tesz vesszőt olyan esetben, amikor ma ez kötelező volna. Pl.: *mondám hogy haragszom; úgy hallom sok illy ember akad; stb.* Hiányjelet (fölül tett vesszőt) ír a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának s az és kötőszó *é-jének* elhagyásakor, de az *a* névelőt már mindig mai módon, hiányjel nélkül írja: *'s hagyjuk a harmadik személyt; kettőtök' számára; a kilépés' küszöbén;* stb. Érdekes, hogy a zárójeleken belül kettőspontokat is tesz, pl. (*a mint parancsolád*).

Az *ily, mely* stb. névmásban Kossuthnál mindig *ily* van: *illy, illyen, olly, melly.* A *c* hangot következetesen *cz*-vel jelöli: *harcznokok, suhancz, czél.* Az idegen szavak írásában az idegen írásmódot követi: *punctum, genialis, hetaerához, alchymizáltam, historicusként, papyr, Logograph, Criticára, Literatoraink, politicai, evangelioma* stb. Bizonyos főneveket a mai szokástól eltérőleg nagy kezdőbetűvel szeret írni: *Aug[usztus], Logograph, Istennő, Critica, Literatoraink* stb. Nagy kezdőbetűt találunk nála a földrajzi nevek *-i* képzős alakjában is: *ti Zemplényiek* (= Zemplén megyeiek), *a Keresztúri Plébánostól.* A különírással sokkal gyakrabban él, mint mai helyesírásunk. Néhány példa erre Kossuth levelében: *Prima donnához, ki gorombáskodtam magamat, a mint, a mennyire, igaz e?, tetszés rivalgással, papyr tekercsére, meg köveznék, a mit, csak ugyan, mint sem, ha bár, mind ketten, mi előtt, a melyeknek.*

²⁶ Kossuth fejtegetése a kritikáról és annak fogadásáról nagyon érdekes; bennünket, mai olvasókat is igazán kíváncsivá tesz, hogyan nyilatkozhatott Szemere Pál Kossuth Pest megyei beszédéről.

²⁷ A Kossuth Lajos név utáni betűfélék valószínűleg a *m. k.* (= maga kezével) rövidítés betűi.

²⁸ Kovács Pál (1808—1886): orvos, író. 1833-tól több mint fél évszázadon át tagja a Tudós Társaságnak, illetve a Magyar Tudományos Akadémiának. (Talán mindmáig ő az, aki leghosszabb időn át volt akadémikus hazánkban.) 1836-ban részt vesz a Kisfaludy Társaság megalakításában. 1847-ben megindítja a győri Hazánk című folyóiratot, melynek Petőfi és Arany is munkatársa.

²⁹ Ez az utóirat a levél 4. oldalának bal szélén, a margón olvasható.

A szavak sorvégi elválasztásakor nem kötőjelet, hanem „macskakörmöt” alkalmaz — vagy semmit. Érdekes, hogy egyes szóalakokat — a mai szokástól eltérően — nem a szótagolás szerint, hanem a szótó és a toldalék határán választ el: *harmad-ik*, *barát-unkat* (ezeknél a macskakörmöt megismétli az új sor elején). Rendkívüli a *Zem-plénben* elválasztás is. — Amikor egyik oldalról átviszi az írást a másikra, az új oldal első szavát teljesen leírja az előző oldal jobb alsó sarkában is.

Mai szemmel nézve különös, hogy Kossuth nem kettőzi a kérdéses betűt a következő szóalakokban: *pénzel* (= pénzzel), *fizetesse*, *hoszabb*, *telleges*.

Hangtani szempontból nagyon figyelemreméltók levelében az enyhén ö-ző szóalakok: *bennetők* (később ezt is írja: *benneteket*), *fölvett*, *föltételben*, *szolitsd föl*, *ösmerem* (de azután *ismerem* is előfordul nála), *röstellenék*. A mai *növel* igét viszont e-ző formában írja: *Haragomat pedig az is neveli, hogy...* Itt jegyzem meg, hogy Kossuth következő mondatában: *egy szempontból indulunk, egy cél fölé* — nem a *felé* ('vkire, vmire irányulva') névutó ö-ző alakja van előttünk, hanem a mai köznyelvi *föle* ('függőleges irányban vkinél, vminél magasabban levő helyre'). Kölcsy Himnuszában az utóbbinak személyragos, tájnyelvi e-ző alakjával találkozunk: „Isten, áldd meg a magyart | Jó kedvvel, bőséggel, | Nyújts *feléje* védő kart...” Tehát: védő kart a magyar nép *föle*! Hasonló szemlélet nyilvánul meg Kossuth mondatában: *egy cél fölé* indulni — ez nem pusztán i r á n y u l á s t jelent, hanem a szív emelkedett magasából, mintegy *fölről* való, érzelmileg is erősen motivált kapcsolatot a céllal. Kölcsy *feléje* szava és Kossuth *egy cél föle* szókapcsolata tehát több, mint egyszerű hely- vagy képes helyhatározó: bennük van a 'védelmére', illetőleg a 'szolgálatára' érzelmi többlet is, vagyis a magyar reformkor haza- és haladás-szeretete.

Kossuthnak ebben a levelében sok olyan szó van, amely a nyelvújítás alkotása. Ilyenek: *bankjegy* (első előfordulásának éve szótáraink szerint: 1833), *elmélet* (1815), *előleges* (1800), *elv* (1815), *eszméletlen* (1836), *fogalom* (1828), *helyzet* (1815, Kazinczy szava), *kegyel* (1808), *mérséklet* (1771), *szeszélyes* (1815), *tettleges* (1835). A levélnek talán leggyakoribb főneve a 4. oldalon hétszer leírt *elv*, mely itt a következő szókapcsolatokban fordul elő: *minő elveknek embere* (ti. Szemere Pál); *bizonyos elvek ellen intézett üldözés*; *hitem, és elveim*; *elveinkhez hívek maradandunk*; *ha Szemere Pál úr azon elveknek hódol*; *azon elveknek embere*; *politikai elveim tiszta érzetében*. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára ezt írja az *elv* szóról: „Valószínűleg Szemere Pál formálta egy korábbi *elev*-ből... Az *elev* Dugonics András elvonása az *elevé* határozószóból.” Nyelvújítási szó a levélben tulajdonképp az *érzet* is; a régi magyar nyelvben ennek 'érzőképesség' volt a jelentése, csak Kazinczy kezdte 'érzés, érzelem' jelentéssel használni, Kossuth is az ő nyomán járva írja: *elveim tiszta érzetében*.

A levél 1. oldalán két helyütt olvasható a *szilárd* melléknév („hajthatlan *szilárd* ragaszkodás”; „illy aprólékosságokban is olly kevés *szilárdak*”). Ez Szemere Pál alkotása. A Magyar szófajti szótár így világítja meg e szó eredetét: „... nyú. alkotás, valószínűleg a *szil* 'fafajta' fn.-ből a latint utánozva: a latin *robur* ugyanis 'tölgy' és 'keménység'. Képzése a *csalárd* mintájára...”

Érdekes szava Kossuthnak a *hányavető*: „elméleti *hányavetőnek* mondatatok”. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára ezt nem ismeri, csak ma is élő változatait: *hányaveti* (1787), *hányiveti*. A *hányaveti*-ről megjegyzi a TESz.: „Szerkezetére nézve valószínűleg egyes szám 3. személyű tárgyas igealak, s a *hányja-veti magát* 'henceg, dicsekedik' kifejezésből vonódott el...”

Kossuth levelének ismeretében úgy látom, hogy ez a vélemény nem állja meg a helyét; a *hányaveti* előzménye nem a *hánya-veti* igealak, hanem a *hányó-vető* vagy (előtagjában a régies *-a* képzővel:) *hányavető* folyamatos melléknévi igenév. Ebből a szóból alakulhatott a *hánya-veti* igealak hatására a *hányaveti* melléknév.

Olyan szó is van ebben a levélben, amelyet Kossuth maga alkotott: „a nyers *harcznokok* tábora” szókapcsolatban. Az itteni *harcznok* főnév mintája a nyelvújítás *tábornok* szava lehetett (amelynek 1836-ban Fogarasi Jánosnál már 'General' volt a jelentése). Ezt annál is inkább állíthatjuk, mert Kossuth kérdéses mondatában ott van a *tábor* főnév is. A *tábor*-ból lett a *tábornok*, a *harcz*-ból pedig a *harcznok* — mindkettő a nyelvújítási *-nok* képzővel. A Nyelvünk a reformkorban című tanulmánygyűjtemény (Akadémiai Kiadó, 1955.) a *harcznok*-ra csak a következő, 1841. évben megindult Pesti Hírlapból idézi Kossuthtól ezt az adatot: „Az isteni jog *harcznoka*” (PH. 1841. 24). A levélbeli adat egy évvel régiebb ennél.

Kossuth levelében ötször fordul elő a *politikai* melléknév, mindenütt idegenesen írva, a következő szókapcsolatokban: *nyilvános politikai életet*; (Szemere Pál) *politikai tetleges munkássága*; *mi az ő politikai evangelioma?*; *politikai színen*; *politikai elveim* tiszta érzetében.

Érdekes, hogy a levél elején, a keltezésben magyar hónapnevet használ: *Nyárhó* (= július); a levél belsejében azonban a ma szokásos latin eredetű hónapnévvél írja: *a tisztválasztás Aug 4-kére van rendelve*.

Mai névmásaink mellett Kossuth az *ama* és *azon* mutató névmást is használja: „kiknél hiányzik a barátságrol *ama* fogalom”; „ha Szemere Pál úr *azon* elveknek hódol”. A *-vel* ragos *ezzel* és *evvel* egyaránt előfordul levelében: „haragszom, és *ezzel* punctum”; „*Evvel* [az öt ezüst forinttal] tehát adósom vagy”. A *rá* határozószónak, illetve igekötőnek ellenben csak a régiebb, teljesebb alakjára találunk példát: „fizettem *reá* öt ezüst forintot”; „a közlésre *reá* bírja”.

Jellemzők a reformkor és Kossuth nyelvére az egy szótaggal rövidült szóalakok: *hajthatlan* (de néhány sorral utóbb: *hajthatatlanok*), „*okvetlen*” (Kossuth Szemere Miklós leveléből idézi mint furcsaságot, mert ő maga valószínűleg *okvetetlen*-t írta), *dicseketém* (= dicsekedhetém), *csalhatlannak*, *mondhatlanul*, *hasztalan* (de előzőleg *haszontalanul* szóalak is van a levélben).

Az ikes igéket Kossuth mindig ikesen ragozza: *haragszom*, *illenék* (egyes szám 3. személy), *válhatnék* (egyes szám 3. személy), *dicseketém* (= dicsekedhettem), *kétéldkedhetném*, *tetszeném*. A közönséges múlt idő mellett az elbeszélő múlt igealakjai sem ritkák nála: *mondám*, *parancsolád*, *gondolám*, *fogadá*, *dicseketém*, *lón* (= lett), *határozánk*. Két példa az *-and*, *-end* jelű jövő időre: „itt *termendetek*”, „elveinkhez hívek *maradandunk*, halálíg”. A mai *jön* ige Kossuthnál még csak *jő* alakban fordul elő (kétszer), ennek főnévi igeneve a levélben *jőni*, az ige többes szám 2. személyű alakja ellenben már *jöttök*.

A határozói igenév egy helyütt többes számban áll: „hitem, és elveim ő előtte is *tudvák* lehetnek.” Határozóragos főnévhez Kossuth csak egy esetben tesz *-i* melléknévképzőt: „kinek *polgárjoggali* megtiszteltetését, tetszés rivalgással fogadá a nyers *harcznokok* tábora”. Érdekes szóalaktani sajáttság a reformkorban és Kossuthnak ebben a levelében is, hogy az *-a*, *-e* birtokos személyrag az *á*, illetve *é* magánhangzós szótagok közötti helyzetben nem nyúlik meg: (a beszéd) „*Critica* tárggyává *lón*”; „szíves *megemlékezéseért*”. Így kerül el Kossuth azt az egyhangúságot, mely abból adódik, hogy az egymás

utáni szótagokban néha három azonos hosszú magánhangzó van; ez bizony mai nyelvünkben sem ad kellemes hangzást („tárgyává”; „megemlékezésért”). Arany János is így háritja el Toldijában az *é* hangok monotonitását: „Toldi is álmában csehen győzedelmet | És nyert a királytól *vélkeért* kegyelmet...”

A *-ról*, *-ről* határozórag magánhangzója Kossuth levelében majdnem mindig rövid: *barátságrol*, *márol*, *betűről*, *részemről*, *Szemere Pálrol*, *beszédemről*; viszont hosszú magánhangzós a *rólatok* és a *magamról* szóalak. Mai *-ból*, *-ből* és *-től*, *-től* határozóragunkra is többnyire rövid magánhangzós példákat találtam: *sorából*, *szempontból*; *körtől*, *egymástól*. Az egyetlen hosszú magánhangzós kivétel: *Plébánostól*. Megjegyzendő, hogy zárt magánhangzós *-bul*, *-bül*; *-rul*, *-rül*; *-tul*, *-tül* ragalak egyáltalán nincs ebben a levélben.

A mai *-ul* igeképző és *-ul* határozórag hosszú magánhangzóval fordul elő a következő szóalakokban: *tanúlni*, *megtanultam*; *haszontalanul*. Ellenben rövid *u*-val írta Kossuth ezeket: *ájultság*, *csillapult mérséklettel*; *mondhatlanul*.

Kossuth mondatai tartalmi és szerkezeti szempontból rendkívül változatosak. Nyelvtanilag egyszerű mondata kevés van ebben a levélben. Legjobban a többszörösen összetett mondatokat kedveli, amelyekben rendszerint mellérendelt tagmondatokat is, alárendelt tagmondatokat is találunk. Például: „8-ikán veszem disznóságosan genialis soraidat; és férfias ígéretedet hogy 10-kén „*okvetlen*” itt termendetek; ’s én örülök mint a bolond az eszének; három nappal később, jó a másik, ’s benne a hír hogy már nem jöttek.” Ebben a mondatban is megfigyelhetjük Kossuth stílusának szemléletességét, jelzőinek és határozóinak hatásosságát. Mondatainak erősen, szinte szuggesztíven személyes jellege van, de saját személyes áramkörébe a címzettet s közvetve annak környezetét is bekapcsolja; ennek nyelvi eszköze az előbb idézett mondatban a sok *én*, *te*, *ti* jellegű szó és személyragos szóalak: *veszem*, *soraidat*, *ígéretedet*, *itt termendetek*, *én*, *örülök*, *nem jöttek*.

Érdekes sajátossága Kossuth stílusának a hármas *nincs* alkalmazása. Figyeljük meg például, milyen hatásos a három *nincs* kezdetű, párhuzamos szerkesztésű tagmondat és a három *ez* mutató névmási jelző meg a három *az* névelő a levélnek ebben a mondatában: „Illyenek vagytok ti Zemplényiek ha mondám: *nincs* bennetők akarat, *nincs* kitűrés, *nincs* hajthatlan szilárd ragaszkodás a fölvetett szándékhoz; és ha mondám: nem annyira Sz-Iványi, mint *ez az* eszméletlenség a föltételben, *ez az* ájultság az akaratban [,] *ez az* ingatagság márol honapra, igazott benneteket egy gyalázatos járomba...”

Szívesen él Kossuth az ellentétnek és a párhuzamos mondat szerkesztésnek együttes alkalmazásával: „Még illy aprólékosságokban is olly kevés szilárdak, miként lennétek nagyokban soha nem ernyedve hajthatatlanok.” (Gyakori felkiáltó mondatait nem felkiáltójellel, hanem ponttal zárja.)

Hármas az *egy* határozatlan névelővel összekapcsolt határozós szerkezetekben: „Illy ingatagság *egy* elkényeztetett Prima donnához, *egy* szeszélyes hetaérához; *egy* — kopóhoz is alig illenék.”

Szerepet kap a hármas *Kossuth körmondataiban* is. Amikor például arról ír, hogy az 6 Pest megyei beszédét Szemere Pál megbírálta, körmondata hosszabb, előkészítő részének tagmondatait három *mivel* kötőszóval kapcsolja össze. Külön érdekessége ennek a mondatnak, hogy mivel nem örült a kritika hírének, egészen elszemélytelenítve írja, hogy a beszéde bírálat tárgyává lett: „Azonban *mivel* csak ugyan *Critica*’ tárgyává lőn; és *mivel* én értelmi erőm’ csekélységét sokkal inkább ösmerem, mint sem hogy

magamat vagy csálhatlannak hinném, vagy tanulni röstellenék; *mivel* továbbá Szemere Pált ha bár személyesen nem ismerem is; eléggé megtanultam tisztelni becsülni; hogy ítéletét becsben tartanám; [s itt következik a körmondat rövidebb, záró része:] nem tagadom ohajtanám bírálását meghallani...”

3. Ez az 1840. évi levél — hogy úgy mondjam — teljes harci és vitaközü feyverzetében mutatja meg Kossuth Lajost, aki nem egészen fél esztendő múlva a Pesti Hírlap megindításával az egész reformkori Magyarország legfontosabb politikai személyiségévé válik.

De hogyan is jutott ez a levele később Szemere Miklóstól Kazinczy Ferenc dédunokájához: Lacsny Árpádné Becske Annához? 1906-ban Dongó Gyárfás Géza megjegyezte az „Adalékok Zemplén vármegye történetéhez” 116. lapján: „A levél eredetije *Paizsoss* Andornak, a néh. Szemere Miklós vejének birtokában van.” Mi lehetett a levél további útja? — kérdeztem néhány hónappal halála előtt az akkor már nyolcvannyolcadik évében járó Lacsny Árpádnétól. Szíves válaszelevelében ő a következőkről tájékoztatott: „*Paizsoss* Andor bácsi Zemplén vármegye árvaszéki elnöke volt, aki annak idején feleségül vette Szemere Miklós költő Mária nevű leányát. Ha jól tudom, még egy leánya volt: Vilma, aki nem ment férjhez, és Lasztócon élt a családi tuszkulánumban. Én Máriát nem ismertem, de a két leánya jó barát-nóm volt. Mária korán halt meg, és Vilma néni nevelte a lányokat. A fiatalabbat (Annát) elvette Dókus László főszolgabíró, majd miután özvegyen maradt, az én Becske Kálmán fővárosi műszaki tanácsos bátyám vette feleségül. Felesége előbb halt meg, ő nagy betegen került hozzám, és nálam is halt meg; így az iratai nálam maradtak.”

Így kerülhetett Kazinczy dédunokájához, Annus nénihez, Kossuthnak ez a reformkori levele.

Pásztor Emil

Az új népszerű Mikes-kiadás helyesírási problémái

A Magyar Nyelvőr századik évfolyamának 2. számában (136—44) Pásztor Emil írása időszzerű témára, bennünket közéről érintő, általánosabb érdekű problémára hívta föl a figyelmet. Klasszikus íróink népszerű kiadásainak ügye régóta foglalkoztatja a szakembereket és az olvasókat. Nem mindegy, hogy híven vagy hűtlenül sáfárkodunk a magyar irodalom kincseivel; nem egy szerkesztő vagy sajtó alá rendező magántügye, hogy a mai olvasó milyen könnyen jut hozzá irodalmi örökségünk remekeihez. A népszerű irodalmi kiadásoknak vannak bevált régebbi s újabb hagyományai, dicsérendő eredményei, de vannak olyan elavult „hagyományai” is, amelyek ma már nem követhetők. Ez az eset áll fenn a népszerű Mikes-kiadások terén is.

A Szépirodalmi Kiadó a Rákóczi-év közeledtére egy Rákóczi- és Mikes-kötetet vett tervbe a Magyar Remekírók sorozatában. A Mikes-kiadás új szövege, modern átírása már (1975-ben) elkészült, amikor a Nyelvőr említett száma kezünkbe került. Úgy gondoljuk, hogy érdemes visszatérni a Mikes írásmódjával kapcsolatos, elsősorban az író helyesírását és központozását érintő, az átírásra vonatkozó kérdésekre. Ezért röviden összefoglaltuk az átírás általunk alkalmazott elveit, mintegy összegezve a műhelymunka tapasztalatait.

A Magyar Remekírók sorozatában megjelenő Mikes-szövegek kiadásában követett szövegközlés szempontjainak és az átírás módjának meghatározása közös egyetértéssel történt. A Mikes-szöveg gondozója és nyelvi lektora igyekezett eleget tenni annak a kiadói igénynek, hogy a XVIII. századi szépirodalmi alkotásait minél hívebben, sajátos régies nyelvi ízeit megtartva, mégis jól olvasható és élvezhető formában adjuk közre. Ez a törekvés nem csekély gondnal járt, mivel sem a *Törökországi Levelek* népszerű kiadásainak zűrzavaros átírásmódja, sem a *Mulatságos napok* elavult múlt századi népszerű kiadásának szöveg-hagyománya nem adhatott megfelelő támaszt a szövegek helyesírásának, központosításának és alaktani modernizálásának sok körültekintést igénylő munkájához.

A szakszerű átírást befolyásoló, nehezítő tényező a Mikes írásmódjával (helyesírás, központosítás, ékezés) kapcsolatos előmunkálatok kezdeti stádiuma, áttekintő igényű tanulmányok hiánya. Mikes helyesírása ingadozó, keverék helyesírás, ami érthető, hiszen a XVIII. század utolsó harmadáig nem alakult ki egységes magyar helyesírás. A háromszéki író prózájában, a XVIII. századi írásbeliségen belül, számolnunk kell sajátos erdélyi regionális nyelvi, székelyes nyelvjárási jelenségekkel is. Szem előtt tartva a korábbi szövegközlések tanulságait, a szerzői kéziratokra, illetve az akadémiai betűhív kritikai kiadásra alapozva végeztük el az átírás bonyolult feladatát.

Általános elvként fogadtuk el, hogy a mai helyesírást követő kiadás őrizze meg Mikes prózájában a hangértéket jelölő magánhangzókat, s hogy az író helyesírásának csak azokra a sajátosságaira legyen tekintettel, amelyek Mikes kiejtését tükrözik. De elismertük bizonyos megszorítások szükségességét.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyenkor fölmerülő kíváncsiak szerint a szövegközlés adhat többet is, kevesebbet is; bővítheti vagy korlátozhatja az átírás határait. Mivel nincs bevált recept, s mindenre alkalmazható klaszikus szövegközlési szabályzat, magunk is megfontoltuk a mindkét oldalról fölvethető érveket, indokokat. Egyrészt szem előtt tartottuk azt a helyes elvet, hogy az írói szöveg funkciója nem az, hogy helyesírási és nyelvhelyességi normaként szolgáljon a mai olvasónak; másrészt fontosnak ítéltük, hogy a Mikes-levelek vagy -fordítások megőrizzenek valamit korabeli nyelvi jellegzetességükből, évszázadok távlatából is. A sorozat és a kötet szépirodalmi jellegének, a népszerű és szakszerű kiadás célkitűzésének megfelelően mérték-tartó megoldást próbáltunk választani: Mikes helyesírása lényeges vonásainak rögzítésével, minél többet igyekeztünk adni Mikes nyelvének jellegzetességeiből és megtartani kiejtési sajátosságaiból, hogy a mai olvasó megérezze az író szépprózájának erdélyi-székelyes nyelvi zamatát, „ódon ízt”, s a szöveg új köntösében közelebb kerüljön a mai kor emberéhez, ízléséhez.

Az író kiejtésbeli sajátosságaiból megtartottuk azokat, amelyeknek régies vagy nyelvjárási ízük van, amelyeket Mikes kizárólag vagy túlnyomó részben ugyanazzal a betűvel jelöli vagy gyakrabban váltakoztatja őket, pl. a mai *a* : régi, nyelvjárási *o*, *u* : *o*, *a* : *á*, *e* : *é*, *ö* : *e(ë)*, *i* : *é*, *ü* : *i* megfelelések esetén.

Mai *a* helyén *o* hangot találunk több szó tövében, pl. (el)jokad, (meg)holt, jovunkra, jovál (javall), muskotéros, utozás, olosz (olasz); néha képző előhangzó-jában is, pl. boszonkodik (bosszankodik); az aranyas, lakadalom, unadalom,

unadalmas alakokban ellenkezőleg *o* helyén *a* áll. Ugyancsak rövid *o* hangot találunk a szótőben néha a mai *u* helyén, pl. *kolcs*; viszont mai *o* helyén *u* hangot találunk Mikesnél több szóban, pl. *csuda* (de „kicsoda, micsoda” *o*-val), *csudál*, *csudálkozik*, *csuport*, *supánkodásit*, *lekuczuroidik*, *sohult* (= sehol), *távul*; előhangzós időjel előtt, pl. *hívutt*, *ivutt*; régi *o* ~ mai *ó* helyén, pl. *suhajt*. Latin eredetű szavak, nevek *-um*, *-us* végződésében rendszerint megtartja az *u* hangot, pl. *égyptum* (= Egyiptom), *francfurtum* (= Frankfurt), *evangélium*, *exilium*, tájszóban is: *finum*; *asinus*, *sarracénus*; *rodus* (= Rhodosz), *stanislaus* (= Szaniszló).

Néhány szóban a mai *a* helyén *á* hangot találunk Mikesnél, pl. „*hálá légyen*”, *háládadás*, *háládadatlan*, *hágy* (de *hagyok* stb. *a*-val), *viszá* (= vissza). Viszont eredetibb *a* van az *áitatos* (= áhitatos) szóban. Idegen szavakban és nevekben hol *a*, hol *á* jelölést találunk, pl. *asinus* ~ *ásinus*, *templaristák* ~ *templáristák*, *testamentum* ~ *testámentum*; *jerusalem* ~ *jerusálem* (Jeruzsálem), *patrona* ~ *pátrona* (Patrona, személynév).

Mai *e* helyén *é* hangot találunk több szóban, pl. *bé* (= be-, igekötő), *közel* (= közel), *üsmér*. Az *-e* kérdőszócskát *-é* alakban használja Mikes, pl. „*volté lakások*” (= volt-e lakásuk), *ugyé* (= ugye?). Rendszerint *é*-t találunk a *lészen*, *tészen* igealakokban, a *lévén*, *lévő*, *tévén*, *tévő*, *vévén* igenevekben (de: *leszek*, *teszek* stb. és *leszen* is). Néhány szóban hol *e*, hol *é* jelölést találunk, pl. *mer* ~ *mér*, *neki* ~ *néki*, *vele* ~ *véle*; idegen eredetű szavakban és nevekben is, pl. *predikáció* ~ *prédikáció*, *predikátor* ~ *prédikátor*, *rebellió* ~ *rébellió*, *rebellis* ~ *rébellis*, *regula* ~ *régula*, *regyiment* ~ *régyiment*; *evangélium* ~ *évan-gyélium*.

Mai *ö* helyén Mikesnél *e(ë)* jelölést találunk az *esze* (= össze-) igekötőben, pl. *esze elegyíteni*, a *megett* (= mögött), az *eltekell* (= eltökél) szóban; mai *ő* ~ *e(ë)* helyén a *ser* (sör), *setétség*, *veres* szóban, pl. *veres barátok*, *veres kereszt*. Az *üdvösség*, *üdvözít*, *üdvözül* szavak második szótagjában nyílt *e* hang jelét találjuk: *üdveség*, *üdvezit*, *üdvezül*. Viszont a mai *bővelkedik* második (és harmadik) szótagjában *ő*-t találunk Mikesnél: *bővelkődött*. Mai *ö* helyén *ü*-t ír a *gyűkér* szóban (*gyűkerek*).

Mai *i* helyén *é*-t találunk Mikesnél az *a még* (= amíg) szóban; mai rövid *i* helyén, pl. a *szerént* (névutó), *ténta* szókban; váltakozik az *i* és *é* a *kincs* ~ *kéncs* szóban.

Mai *ü* helyén néhány szóban *i* hangot találunk Mikes szövegeiben, pl. (*innepet*) *illen*i, *innep*, *fillent*, *izen*, *fige*, *sipadozik*; viszont mai *i* helyén *ü* van Mikesnél az *üsmérni*, *üsmérem*, *üsméretlen*, *jó üzű* stb. szókban.

A magánhangzók időtartamának jelölésében Mikes sokszor nem különbözteti meg a rövid és a hosszú magánhangzókat. Pedig a székely nyelvjárás *i*, *u*, *ü* ~ *í*, *ú*, *ű* hangjai mind hangsúlyos szótagokban, mind szóvégeken meg lehetős eltérést mutatnak más magyar vidékek kiejtéséhez képest. Az *i*, *í*, *ő*, *ö*, *ü*, *ű* betűkkel kapcsolatos ékezesi bizonytalanság föllelhető a magyar nyelvterület minden részéről származó írónál, még a század utolsó harmadában is, mindenekelőtt az erdélyi származású írók kézírataiban. Erdélyben majdnem provinciális nyelvi szokásnak mondható a hosszú magánhangzót jelölő betűk hanyag ékezése, sőt nem egy betűben a hosszúság jelölésének teljes mellőzése (Benkő L.: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 119). Mikes kézírataiban egyébként az *-ul*, *-ül* és az *-ít* igeeképzőkben, továbbá a *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től* ragszoportban rövid magánhangzós írásmódot találunk. Az erdélyi provinciális vagy regionális

ejtismódra jellemző „független” vagy hasonulós *i*-zést (hosszú *i* jelölést) szövégen nem lehet megállapítani, mivel az ezzel kapcsolatos példák csupán elszórt esetek (köztük némelyek a toll elcsúszásából hosszú ékezetnek látszó jelölések). A korabeli írásgyakorlatot figyelembe véve gondolnunk kell arra, hogy a magánhangzók vesszős ékezésbeli hiánya mögött nem szabad mindig rövid kiejtést keresni (mint ahogy a hosszú mássalhangzók gyakori szándékos vagy spontán nem jelölésének ténye, illetve az egy mássalhangzóval való jelölés sem föltétlenül rövid kiejtést tükröz; Benkó, 122).

A hosszú magánhangzók ékezetének használata meglehetősen ingadozó és következtelen Mikes írásában. De néhány szó írásmódjában ezen a téren is következtethetünk a kiejtésre. A *ceremonia*, *munkálodik*, *ohajt*, *prokátor* szókat pl. következetesen rövid *o*-val írja. Az *o* helyén a vele egy szótagba tartozó *l*, *ly*, *r* előtt többször hosszú *ó*-t ír, pl. *bóldog*, *bólt*, *bór*, *fóly*, de nem következetesen. Az *ott* határozószót gyakran írja *ót*, *ótt* alakban, de előfordul *ot*, *ott* írás is; a *jó*, *jól*, *jóság* szókat gyakran *jo*, *jol*, *jóság* alakban írja. Az *u*, *ü*, *i* és az *ú*, *ű*, *í* hangok különbségének jelölésére csak szórványos adatok vannak, pl. *hid* (= hívd). Az *á*, *é* jelölése aránylag legkövetkezetesebb, de itt is előfordul az ékezet elhagyása, pl. *baratok*, *csaszár*, *trefálodnának*. Az ilyeneket *á*, *é*-vel közöljük a kiadásban.

A nyelvtani alakok közül a többes szám jele előtt *o* hangot találunk a nyíltabb *a* helyett, pl. *ágokra* (= ágakra), *sátorok* (= sátrak); melléznevek többes számában, pl. *alázatosok*, *barátosok*; *o*, *ö*, *e(ë)* hangot a mai zártabb *u*, *ü* helyén a többes szám 3. személyű személyragban, pl. *házok* (= házuk), *házasságok* (= házasságuk), *látogatásokra* (= látogatásukra); *jó akarattokból*, *superiorjok*; „a világiak köntösök” (= köntösük); *kezekel* (= kezükkel); *magok* (= maguk); *számokra* (= számukra); határozószókon: *hozájok* (= hozzájuk), *nálok*, *reájok*; *felöllök* (= felölük), *köztők*, *közüllök*, *töllök*; *bennek*, *ellenek* (= ellenük), *vélek* (= velük), *melléjek*; főnévi igenéven: *enniek* (= enniük), *viselniek*; ugyanígy a tárgy *-t* ragja előtt, főleg többes számú és személyragos alakok után, pl. *ágakat*, *ajándékokot*, *asszonyokat*, *azokat*, *doktorokat*, *bialokot*, *dolgokat*, *hálákat*, *jóságokat*, *kakasokat*, *leányokat*, *lovakot*, *rutabbakat*, *szomszédokat*, *szókat*; *szöllökök*, *magokat* ~ (ritkán) *magokat* (= magukat, visszaható névmás); *uradot*, *konyháinkot*, *urunkot*; ugyanígy a melléznevekből alakult *-on*, *-ön*, *-en(-ën)* ~ mai *-an*, *-en* toldalékos határozókon, pl. *fagyoson*, *igasságoson*, *kardoson*, *magánoson*, *pillangoson*, *szabadoson*, *valóságoson*; *bövön* (= bőven), *különösön*, *örökösön*. Ritkán előfordul *-an* is, pl. *jobban*, *szorosan*.

Az egyes számú 3. személyű egy birtokot jelölő birtokos személyragos alakokban jelentkező mai *-é* helyén Mikesnél részint *é*, részint *i* jelölést találunk, pl. *beszédet*, *helyében*, *kötélét*, *szigetében*; *elméjüt*, *esziben*, *fejüt*, *íjedtiben*, *jelüt*, *kedvüt*, *kezüt*, *öviüg* (= övéig), *székiből*, *szívüt*, *vétkit*, *vizüt*; *kezüt* ~ *kezüt*, *levelét* ~ *levelüt*. Az *enyim* (= enyém) *i*-je majdnem következetes. Az *-it* használja Mikes gyakran a több birtok jelölésére, főleg a mai *-ai*, *-ei* helyett, pl. *gondolatink* (= gondolataink), *vezérid* (= vezéreid), *vitézi* (= vitézei); de használja az *-ai*, *-ei*-vel ejtett alakokat is, pl. *dolgaimtól*, *házai*, *kívánságait*, *lábai*, *társait*, *ujjaim*, *gyermekei*, *gyermekeimet* stb.

A modern helyesírású szövegközlés kiejtés szerint adja nemcsak a mai szavakat, hanem bizonyos régies vagy tájnyelvi szavak közül is azokat, amelyeknek ejtése a következetes írásmód nyomán egyértelműen megállapítható, pl. *türköziet*, *láncsa*, *hancsár*, *ifiu*, *aitatos* stb. A kiejtésre utaló régi (tájnyelvi) alakváltozat marad a szövegközlésben, pl. *oroszlány*, *sarándok* (= zarándok),

könyvezni, könyves (= könnyes), *étető, innya, sajdit, hadni, hitták, estve, estvéledni, bővséges, kicsid, talám, ihon, nám, esmét, elig, héség, olcsu, pisen* stb.

A kiejtés megőrzése érdekében kiadásunk megtartja a mutató névmások régies *z* nélküli alakját: *a, e* (az, ez). De a félreérthetőség kiküszöbölése érdekében hiányjellel figyelmeztetjük az olvasót arra, hogy nem névelőt, hanem mutató névmást talál a megfelelő helyen; a szövegközlésben tehát az *a'* vagy *e'* erre a regionális népnyelvi névmási alakra figyelmeztet (pl. *egyik a' ... másik a'*; *a' való, hogy*).

A névelő *a*, az változata Mikesnél alig tér el a mai használattól; *h* előtt az *az* alakot is használja (*a hajó ~ az hajó*) s előfordul a *z-s* változat néha mássalhangzó előtt is.

Bár az *-n* határozórag, *-ban, -ben* határozórag az erdélyi regionális ejtésben hosszú (*-nn*), Mikes mindig röviden írja. Jellemző Mikesre a *-ban, -ben* használata *-ba, -be* helyett; kisebb mértékben *-ba, -be* is előfordul *-ban, -ben* helyett; a váltakozást a kiadás is megtartotta.

Előfordulnak olyan szavak és szóalakok, amelyekben a párhuzamos változatok Mikes nyelvében is tükröződnek; ezek általában a váltakozásnak megfelelően szerepelnek a szövegközlésben, pl. *neki ~ néki, ked ~ kéd, tanít ~ tanyít; áll és elé álltták. Az állit 'állit' és alit 'vél, gondol' néha keveredik Mikes használatában. Előfordul, hogy az író helyesírásában tapasztalható ingadozás, az ún. „fakultatív variánsok” használata többé-kevésbé módosulást tükröz Mikes kézírásában. Például a kezdetben általános *ilyen, olyan* mutatónévmások és *melly* vonatkozó névmás mellett feltűnnek az *ilyen, olyan, mely* alakok is. A kiadás az utóbbi, mai alakot rögzíti; akárcsak a *-képen, -képpen* váltakozó határozórag esetében. A kiadás a mai alakot adja még a Mikes által következetesen használt *utánna* esetében is; ezt az alakot ma is sokan hosszú (ikerített) *nn* hanggal ejtik, de egy *n*-nel írják.*

Mikes betűtípusait egységesen mai betűtípusokkal jelezzük. A mássalhangzók jelölése köréből jellemző a *c* hangnak *tz ~ cz*, a *cs*-nek *ts ~ cs* váltakozó jelölése; a *cs ~ ts* váltakozásából az író kézírataiban idővel az utóbbi kerül túlsúlyba. A *zs* hangot következetesen *s* betűvel írja, pl. *seb* (zseb), továbbá *sido, siros, sibongás, simbelődés, soldár, visgál, asia, jerusálem, kolosvár, persa, persiai, soldosok, sinoros, susi* (Zsuzsi) stb. Mivel nehéz lett volna minden esetben kétségtelenül eldönteni az *s* hangértékét, azért ezeket a szavakat — nem minden kétség nélkül — a mai ejtés szerint írtuk át.

Az *o* és ugyanabba a szótagba tartozó *l* kapcsolata gyakran megmarad Mikes írásában, pl. *volna, volt; azolta* (= azóta), *miolta* (= mióta); megőrzött régi alak az ezekhez hasonló *holnap* (= hónap, az év része). Az *l*-es és *l* nélküli alakok váltakozását látjuk az *álgyu ~ ágyu, sikoltás ~ sikolás* szavakban.

A Mikes korában még meglevő *ly ~ lly* hangot az író rendszerint *ly*, magánhangzók közt gyakran *lly* betűvel jelöli, pl. *folly(ni), hely, ispotály, kastély, király, mely, oly, erdélyi, kevély, személy, selyem; ilyen, olyan, olyankor*. Az *l* és *j* kapcsolatából keletkező hangot következetesen *ly ~ lly* betűvel írja Mikes, pl. *állyon, élyünk, fellýeb, nevellyed, szollyunk, talállyam, táplállyá, tellyes, telyes, visellye. A kastélyában* alakban nyilván *ly + j > lly* változást kell látnunk. A (el)szellyed, (el)szellyeszt szavakban *l ~ ll* helyén jelentkezik az *lly* (palatalizáció). A *mellye, szellye ~ szélye* így is magyarázható, *l(l) + j* vel is. Kivételesen *l* hangot is találunk Mikes szövegeiben *ly* helyett, pl. *mihelt* (~ *mihent*) *viszállkodás*. Ezek régies alakok.

A mai *ny* hang helyén gyakran találunk *n* hangot vagy *n* és *ny* váltakozását, pl. *alacson*, *hánni* (= hányni), *hunni* (= húnyni), *kénszerit*, *reménség*; *bizonos* ~ *bizonyos*, *fénlik* ~ *fénylik*, *kapitán pasa* ~ *kapitány pasa*, *tudomán* ~ *tudomány*; [a műveiben későbbi *keresztén* mellett:] *keresztény*, de: *keresztént*, *kereszténnek*. Mai *n* helyén viszont néha *ny* jelölést találunk, pl. *balkány* (= Balkán) hegyei; *fő hekmány*; *n* ~ *ny* váltakozás mai *n* helyén: *tanit* ~ *tanyit*. Állandó az *ny* a *környül* (= körül) szóban.

A mai *g* helyén *gy*-t találunk néhány latin eredetű szóban, pl. *evangyélium* (~ *évangyélium*), *generális* ~ *gyenerális*, *kollégium*.

A *ty* ~ *gy* váltakozást a *tyuk* ~ *gyuk* szóban meghagytuk, mert nyelvjárási sajáttságot őriz.

Az *n*, *ny* és *j* helyén írt *nny*, a *d*, *gy* és *j* helyén írt *dgy* ~ *gy*, *t*, *ty* és *j* helyén írt *tty* betűket nem tartottuk meg a szövegközlésben, mert a mai *nj*, *nyj*, *dj*, *gyj*, *tj*, *tyj* betűkapcsolatok kiejtése is megfelel Mikes ejtésének. Tehát pl. Mikes *mennyünk* igealakjának közlése a kiadásban *menjünk*, *annyanak* helyett *anyjának*, *adgya* helyett *adja*, *hadgya* helyett *hagyja*, *halogattya* helyett *halogutja*, *attya* helyett *atyja* van e kiadás szövegében. Ezzel a kiejtés sérelme nélkül közelítettük Mikes szövegét a mai olvasóhoz. Az *alunni*, *hadni*, *hadta*, *terempt*-féle alakokat viszont meghagytuk, mert ezek kiejtési sajáttságot őriznek.

A kettős mássalhangzók (*mm*, *ll*, *tt* stb.) jelölése szó belsőjében szabályosnak mondható, szó végén azonban következtelen; a szó végén az egyszer írt mássalhangzó jel Mikesnél gyakoribb, mint a betűkettőzés.

A határozószókban a szóközépi kettőzött *ll* írást — mint jellegzetes erdélyi sajáttságot — meghagytuk, pl. *belölle*, *tölle*, *felölle* (ritkán *felöle* is), *rolla* (elvétve *rola* is), *közüllök*. Következetes a szóbelseji *ll* a *szőlő* szóban.

Egységesen hosszú *i* betűvel jelöli a kiadás az *-ít* ~ *itt* képzős igéket, de e képző *t* ~ *tt* betűi a Mikes kézirat írásmódjának megfelelően váltakoznak. A *tt* (*-itt*) jelölést általában meghagytuk a kiejtésre való tekintettel, de mai írásmód szerint közöljük a *segítség*-féle származékokat, mert ezekben a *ts* is, Mikes *-tts*-jelölése is hosszú *c*cs ikerített ejtést tükröz.

Mai helyesírás szerint közli a kiadás a Mikesnél váltakozva található *-b*, *-bb* középfokjelet; a *-t*, *-tt* múlt idő jelét és befejezett cselekvésű melléknévi igenév képzőjét; *-t*, *-tt* végű határozószók és névutók szóvégi hangját; a *-val*, *-vel*; *-vá*, *-vé* határozóragot; az *-s* végű melléknéveket minden számba jöhető formánsos helyzetben (*-n*, *-k*, *-bb* stb. toldalékok előtt); az *-s* névszó + képzős alakokat; az *-s* végű melléknévekhez járuló, a *-t* ~ *-tt* képzős igenevekhez járuló *-ság*, *-ség* képzős szavakat. Mai alakban adja a rendszerint rövid hangok utáni *-tts*, *-lly*, *-tty*, *-ttz* jelölését; a *-t*, *-d*, *-gy*, *-n*, *-ny*, *-l* végű igéhez járuló, a jelentő mód jelen idejének tárgyas ragozása formáiban *j*-vel kezdődő igei személyrag és felszólító mód *j* jele esetében a kéziratban levő *mondgya*, *lättya*, *kivánnya* stb. alakjai helyett *mondja*, *látja*, *kivánja* stb. van a kiadás szövegében; a *-t*, *-ty*, *-d*, *-gy*, *-n*, *-ny*, *-l* végű névszók *j*-vel kezdődő birtokos személyragos alakjai, pl. *uttya*, *gondgya*, *attya* stb. helyett pedig: *útja*, *gondja*, *atyja* stb.

A tárgyas föltételes mód többes számú első személyű alakját (*szeretnök*, *mondanók*), amely ma már leginkább csak Erdélyben szokásos, és Mikesnél következetes, megtartotta a kiadás. Megőrzi a kiadás Mikesnek azt a sajátosságát, hogy tárgyas ragozást használ a vonatkozó névmás tárgyragos alakja után (*akit nevezik*, *amelyet cselekedte*, *akiket meglöleté* stb.).

A ritka idegen nevek változatait a szövegközlés egyik kiválasztott válto-

zatban, egységes alakban adja, pl. *Palméria, Saida, Timánt, Felida, Rakima, Gumer* stb. Az *Amérika ~ Amerika, Anglia ~ Anglia* váltakozást meghagytuk. A szöveg átírása közben egyedi elbírálást kívánó alakokat is a fentiek értelmében írtuk át.

A XVIII. századi gyakorlatra általában jellemző egybe- és különírás terén a mai magyar helyesírási szabályzatban elfogadott elveket követjük. A kiadás szövege a szerzői kéziratától eltérően egybeírt szóként adja a vonatkozó névmások mutató és vonatkozó részét, valamint az igekötő--igető sorrendű igekötős igéket és származékokat, a *leg*-képzős felsőfokú melléknéveket, továbbá a következetesen szétválasztott vagy rendszertelenül különírt összetett szavakat. Ellenben különválasztja a kialakult íráshagyománytól eltérően egybeírt szavakat; Mikes pl. gyakran egybeírja az utána következő mássalhangzóval kezdődő szóval, főleg főnévvel az *a* névelőt, több más régi írónkhoz hasonlóan az előtte levő szóval az *is* kötőszót, de ebben is következetlen, mint az összetett szavak egybe- vagy különírásában.

Mikes központosása igen változatos képet mutat. A Mikes-kéziratokban a vessző, a pont, a pont és vessző, a ritka kérdőjel s még ritkább felkiáltójel a mai eljárástól eltérő, következetlen, ötletszerűen ható használatot mutat. Az író a mondat végén ezeket rendszertelenül használja, sőt többször semmiféle mondatzáró jelet nem használ; ritkán ír mondatkezdő nagybetűt. Ezért a mondatok tagolásában különösen óvatosan kellett eljárni. A mondatthár megállapítása — a mikesi mondat- és tagmondatthárok bejelöléseit sem elhanyagolva — részint a szereplőváltások mozzanatai, részint tartalmi mozzanatok alapján történt, a nyelvi szempontok szem előtt tartásával. Ezt az igen bonyolult feladatot a szerzői kéziratok egészének bizonyossága alapján igyekeztünk elvégezni, az egyéni ízlés befolyását elkerülni. De nem volt könnyű megbirkózni a helyenkénti pongyola fogalmazással, kötőszók hiányával vagy halmozásával, különösen az átdolgozás, fordítás következtében megnyilvánuló zsúfolt mondatszerkesztéssel és szeszélyes központoszással, a nagy kezdőbetűk elhanyagolt használatának mondattani következményeivel.

A kézirat szöveg tagolásában, a bekezdésekre tagolásban, egy-két kivételtől eltekintve, a szövegközlés Mikes kéziratát követi. A párbeszédes szövegrészek a Mulatságos napokban akkor is új (— jellel megjelölt) bekezdéssel kezdődnek, ha ezek Mikes kéziratában folyamatosan követik egymást. Ha a párbeszédes szövegrészben idézet vagy az idézetben újabb idézet, betétszöveg (pl. levél) fordul elő, az ilyen részek a szövegközlésben idézőjelbe kerülnek akkor is, ha a szerző nem alkalmazott idézőjelet. A Törökországi Levelekben, főleg a hosszú levelekben az elkülöníthető tematikai, tartalmi mozzanatok révén alkalmaztunk új bekezdéseket.

A régebbi kiadásokban tapasztalt önkényes beavatkozás elkerülése végett aanyag ékezés vagy az ékezetek pontatlan felrakásából származó ékezhelyhibák kijavítása, bizonytalan olvasatok javítása, „tollban maradt” szórészek, betűkihagyások vagy szótagelhagyások pótlása, a szövegi rövidítések feloldása, fölösleges szóismétlések elhagyása, a mondat szerkezet össze-zavarásából adódó hibák kiküszöbölése, egyszóval bármilyen szövegigazítás esetében a Mikes ŐM I. és III. kötetének lapalji szövegkritikai jegyzetei és sárgyi magyarázatai szolgáltak alapul.

Madách Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásáról*

Az ember tragédiájának szövege száznál több kiadás viszontagságain ment keresztül. Sok alaki és belső romlást szenvedett. Szép külsejű, viszonylag pontos szövegű kiadások mellett méltatlan minőségű, henye gondozású kiadások is megjelentek. Az erősen meghúzott rendezői példányok is rontóan hatottak. (Színpadi szöveg esetében a rövidítés egyébként indokolt.)

Nemcsak számos kisebb-nagyobb sajtóhiba esett, hanem szavak torzulnak, fontos sorok cserélődtek el, hullottak ki. Egyik-másik értelembántó torulás kiadások tucatjában lappang tovább. Van olyan kiadás, amelyben ötszáznál több durva hiba rontja a szöveget. Még olyan is van — nem rendezői példány — amelyben színeket vontak össze, hosszú szakaszok kimaradtak, érthetetlen szövegnyomorítások teszik tönkre még a hézagosan közölt részeket is.

Nem csoda, hogy Kardos Albert kemény kritikával írja az Irodalomtörténet 1935. évfolyamában: „Írók, tudósok, kiadók gondoskodjanak végre valahára Az ember tragédiájának olyan kiadásáról, amely teljes és csonkítatlan, tévedéstől, hibától ment, kritikailag hű és hiteles, ... s biztosítja e világ-irodalmi remekművünk zavartalan élvezetét...”

Ilyen — folytathatnám — előzmények készítették arra, hogy amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971-ben megbízott a Madách születése 150. évfordulójára, 1973-ra készülő ünnepi díszkiadás sajtó alá rendezésével, a munkát a szöveg gondozásával, a romlások lehető kiküszöbölésével együtt készséggel vállaltam.

Babits Mihály írja a Nyugat 1923-as, Madách-számában: a Tragédia „versei, amik nehézkesek voltak megírásuk idején, ma frissek, mintha tegnap keltek volna, mint némely sütemény, mely szárazon és keményen jön ki a sütőből, frissességet nyer az idő fürdőjében...” A több oldalról is jelentkező és az eredeti madách-i szöveg elsőségét hangsúlyozó igényt Gulyás Pál fogalmazta meg legradikálisabban: „...több helyen vissza kell állítani Madách szövegét... Arany akademizmusa, az Arany János-i pedantéria, ez az illedelmes és feszesen lépdelő jambus-gond, nem állott összhangban a mű világtávlatával...”

Teljes tudatában vagyunk annak, hogy Madách remeke a megmaradását, minden sikerét, mai világhírét is Arany Jánosnak köszönheti. Ismerjük továbbá Arany Madáchnak tett számos, levélbeli tapintatos nyilatkozatát, például: „Ha semmit sem akarnál változtatni, Az ember tragédiája így is remekmű...”, „...Sok van jegyzetem közt, hol az én javításom simább, de a te szöveged erősebb...” Mégis, sőt éppen ezért, abban a meggyőződésben vagyunk, hogy amikor — nyelvi, irodalmi szakértőkkel is egyetértésben — néhány módosítás visszajavítását javasoltuk, semmiképpen nem kisebbítettük, még csak nem is bíraltuk Arany nyelvi zsenialitását, a Tragédia szöveggondozásában végzett kitűnő munkáját, hanem „az idő fürdőjében” Babits óta még tovább frissült eredeti Madách-szövegnek és tovább fejlődött mai stílus-ízlésnek szolgáltatunk némi igazságot. Mert bizonyos, hogy Az ember tragédiája mély ragyogású remekművének kemény darabosságai, gyönyörű zordon-ságai hozzánk közelebb állanak, mint a múlt század nyelvészeihez.

* Válasz Pásztor Emilnek a Nyr. 100. évfolyamában (49—53) megjelent cikkére.

A szöveg kilenc helyén tett visszaigazító javaslatomat a kiadó elfogadta, és ezekkel a visszajavításokkal jelent meg 1973-ban a Tragédia ünnepi díszkiadása. Ugyanígy, azóta a Kiskönyvtár- és Diákkönyvtár-sorozatban.

Ezekre a helyekre tesz Pásztor Emil bíráló megjegyzéseket a Magyar Nyelvőr 1976. évi január–márciusi számában. (Ugyanezt — hosszabban — megtette már 1969-ben is Az Egri Tanárképző Főiskolai Füzetei sorozat 485. számában.)

Elöljáróban megállapítja, hogy „a szöveggondozás alapelve helyes volt” s mint írja, a célt részben sikerült elérni. (Szövegemet nem mindig idézi pontosan.)

Azt kérdezi: „...ki és milyen módon számolta meg a betűket Madách művében?” Nem értjük, hogy ez miért fontos, de ha már kérdezi: többen is megszámloltuk, egyszerű hagyományos módon, komputer nélkül.

Rátérve Pásztor konkrét megjegyzéseire, előrebozsátjuk, hogy az idézett szöveghelyek számozása Tolnai Vilmos 1923-as, kritikai Tragédia-kiadása szerint történik.

1. Első szín, 152—53. sor. Angyalok kara:

El Isten színétől megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt *hozott*.

Visszaigazítás az eredeti szövegre:

Hozsán' az Urnak, ki törvényt *szabott*.

Pásztor Emil nem fogadja el a visszajavítás indokát, hogy ti.: „Madách eredeti, *törvényt szabott* kifejezése erőteljesebb Arany törvényt *hozott-jánál*” s hogy „az Ur a maga törvényét nem parlamentárisan *hozza*, hanem szuverénül *szabja*.” Helyteleníti, hogy „szakítva a több mint száztiz éves hagyománnyal”, visszaállítottuk az eredeti *szabott* szót. Éppen nyelvi téren indokolt lehet a szakítás nem száztiz éves, hanem akár több száz éves hagyománnyal. A MTA valahányszor új helyesírási szabályt állapít meg, mindannyiszor hagyománnyal szakít. De itt nem is hagyományszakítás történt, hanem Arany s z á z t í z éves indokolatlan átírása helyett állítottuk vissza a s z á z t i z e n ö t éves eredeti madáchi szót.

Pásztor „úgy hiszi”, hogy Arany „nem parlamentáris törvényhozásra gondolt, hanem hogy az Ú r a v i l á g b a hozott törvényt.” Azt ma már senki sem állapíthatja meg, hogy Arany mire gondolt, de az megállapítható, hogy Madách mire gondolt; arra, mit eredeti kéziratában írt.

Az értelmező szótár szerint, amire Pásztor Emil állandóan hivatkozik: „törvényhozás az az eljárás, hogy valamely állami testület törvényeket hoz...”

Madách a Tragédia írásakor a magyar törvényhozás tagja (értelmező szótár: a törvényhozás tagja = országgyűlési képviselő) volt. Mégpedig éppen a Teleki-féle radikális határozati pártban, amely pontosan azért harcolt, hogy hazánkban a törvényt ne Bécs *szabja* diktatórikusan, hanem a magyar országgyűlés parlamentárisan *hozza*. Madách gyakorlatból tudta, mi a kettő közötti különbség. Erről pártvezérének és barátjának, Teleki Lászlónak a halála fájdalmasan is meggyőzhette. (Ma már hitelesen tudjuk, hogy Teleki nem öngyilkos lett, hanem a császár orgyilkosa likvidálta — éppen a Deák-párttal

készülő nagy összecsapás előtti éjszakán —, hogy a saját, diktatórikusan *szabott* törvényével kormányozhasson, az országgyűlés által *hozott* törvény helyett.)

Pásztor szerint itt arról van szó, hogy „az Úr a világba hozott törvényt”. Természetes, hogy a világba hozta, hova máshova hozhatta volna? De az általa korlátul *szabott* törvényt hozta. Itt ugyanis nem „természeti törvényről van szó”, mint Pásztor véli. Csak nem azon örvendez csupán az angyalok kara, hogy az Úr világba hozott természeti törvénye szerint nappal és éjszaka, meg az évszakok szabályos rendben váltják egymást?! Nem, itt *etikai* törvényről van szó. A kérdést a szituáció dönti el. Lucifer „osztályrészét” követeli, lázad és nagyizólón fenyegetőzik, hogy az Úr világát dönti majd meg s elpusztítja az embert: „Megesküvém vesztőkre, veszniök kell.” De nem osztályrészt kap, hanem csak két megátkozott fát, megszabott korlátul: „egy gyűrű te is mindenségemben”. Erkölcsei törvényről van itt szó, amelyet az Úr *sza bot t*, hogy Lucifer csak megszabott, át nem léphető körben működhet: „egy gyűrű te is mindenségemben, működjél tovább, de...” Se a világot meg nem döntheti, sem az embert el nem pusztíthatja. „Számúzve minden szellemkapcsolatból”, *csak* „a salak közt” küzdhet, „hasztalan rázod porláncodat.”

E ponthoz még egy fontos megjegyzést kell tennünk. Arany János „külsimítás”-ra vonatkozó javaslatait hat külön lapra küldte el Madáchnak. 1861. október 27-én kelt levelében ezt írja a költőnek: „Itt küldöm jegyzeteim egy részét... Ha javításaimat részben vagy egészben helyben hagyod, vagy újakkal pótolod, küldd vissza azokat minél előbb, mert nincsenek meg azok párban s *kéziratodon nem változtattam semmit* (saját kiemelésem. Sz. J.). Ha módosításaim nem tetszenének, vagy ha általában semmit sem akarnál módosítani, azt is írd meg. A munka megjelenésére ez nem akadály...”

Arany azért kéri Madáchtól észrevételei mielőbbi visszaküldését, mert mint ugyanebben a levelében írja: „...az idő sürget: szeretném művedet minél előbb látni nyomtatásban...”

Figyelemre méltó, hogy a javaslatot tartalmazó első lapon Arany a *szabott* szót nem bántotta, hanem meghagyta. A lap alján ez tisztán látható. Csak a magánál tartott kéziratban írta, nyilván később a *szabott* fölé a *hozott* szót. Több levélből tudjuk, hogy a kézirat nem is került vissza Madáchhoz. (Madách Aranyinak írt, 1861. november 2-án kelt levele: „...nálam a kézirat mása nincs meg...”. Madách Nagy Ivánnak írt, 1861. november 2-án kelt levele: „...az iromány Aranynál, más példányom nincs...” Arany Madáchnak írt, 1862. február 13-án kelt levele: „...kéziratod nálam még használható állapotban megvan...” Madáchnak tehát nem is volt alkalma nyilatkozni Arany módosítása — s ez több szövegbeli helyre is vonatkozik — elfogadása, vagy el nem fogadása tekintetében. A javítást csak a hamarosan megjelent első kiadásban láthatta Madách; s ha egyáltalán észrevette, legfeljebb a második kiadásban tehette volna vissza saját eredeti *szabott* szavát. A sikeren érzett nagy öröm azonban bizonynyal mindent feledtetett.

Amikor tehát a szituációba jobban illő, jelentésben pedig kétségtelenül erőteljesebb *törvényt szabott* eredeti formát, amelyet először Arany is elfogadott, visszahelyeztük a szövegbe, ezzel nem „visszaerőltetés” történt (Pásztor erős kifejezése), hanem az eredeti, mindenképpen jobb madáchi szövegnek szolgáltatunk igazságot, mégpedig a rím sérelme nélkül.

2. Második szín, 291. sor.

Lucifer dicsekedve állítja magáról, hogy „a szellemország büszke részesi” közé tartozik. Erre Ádám megkérdezi: „S azoknak volnál hát te egyike?” Lucifer hetykén válaszol: „Igen, erők közt a *leg hatalmasb*.”

Pásztor Emil kifogásolja, hogy a sorvégi *leg hatalmasb* helyett visszatevük Madách eredeti szavát: „Igen, erők közt a *legerősebb*.”

Pásztor azon a véleményen van, hogy „a kéziratbeli javítás nem Arany, hanem Madách kezétől származik”. Szerinte „az 1923. évi Tolnai-féle kritikai kiadás tévesen minősíti ezt Arany javításának” s hogy „Gergely Pál is elkövette ezt a hibát”.

Nemcsak tekintélyi alapon, hogy Tolnai Vilmos, a Tragédia első kritikai kiadója s a mű egyik legkiválóbb ismerője, bizonynyal jól megnézte a szöveget, ugyanígy Gergely Pál is, aki az MTA könyvtárosaként többször is átvizsgálta az eredeti szöveget, s szinte „együtt élt” a Tragédia kéziratával, — hanem saját, többszöri, gondos szövegvizsgálatom alapján is, az a meggyőződésünk, hogy ezen a helyen is nem Madách, hanem Arany javított, mégpedig szintén utólag. (Madách dőltebben vezeti a betűket, s különösen az *s* betű nyitottan hagyott szára vall Aranyra.)

Pásztor szerint az Arany javította sor azért „szebb az eredetinel, mert kiküszöböli az *erős* szó ismétlését, és jobban megoszlanak benne a magas és a mély magánhangzók”.

Szerintünk a szóismétlés nem gyengít, hanem erősít. Példa: *erőnek erejével, halálnak halálával, bízva bízzál*. Egyébként is, Madách eredeti kézirati sorában nincsen szóismétlés: az alapfokú *erős* melléknév felsőfokúan jelenik meg. Ami pedig a magas és mély magánhangzók megoszlását illeti, ki merné állítani, hogy Petőfi magas és mély magánhangzók váltakoztatásával szebben írhatta volna meg gyönyörű *e*-betűs sorait:

A tél dere már megüté fejemet...

Ki most fejedet keblemre tevéd le...

Ki könnyedén elfeledéd hivedet...

De tartalmi érv is az eredeti *legerősebb* mellett szól. Az *erő* hatalom nélkül is erő, a *hatalom* erő nélkül hazug, üres látszat. Dózsa a tüzes trónon hatalomtalanul is erősebb volt, mint aki hatalmában alágyújtott. Az aradi vértanúk a bitófa tövén erősebbek voltak a gyáván hatalmaskodó bresciai hiénánál. Inkább akarok erős lenni hatalom nélkül, mint hatalmas erő nélkül.

Madáchnál az *erő* az erősebb tartalmú fogalom. Költőnk tragédiabeli szókészletének egyik legfontosabb szava az *erő*. Már a mű ötödik sorában megjelenik s ötvennél több előfordulással végigvonul a szövegen, egészen az Úr végső biztatásáig: „Karod erős...”; „Küzdj és bízva bízzál!” A küzdéshez nem hatalom kell, hanem erő s az erő hatalom nélkül is tud küzdeni. A mű már említett ötödik sorában az angyalok kara így dicsőíti az Urat:

Ő az erő, tudás, gyönyör egésze.

Madách szerint ez a három a t e l j e s s é g, s a három közül első nem a hatalom, hanem az erő. Ez a fogalmi hármas hangzik a három főangyal dicsérő hódolatában: eszme, erő, jószág. Mihály főangyal a mindenség alkotóját így dicséri: „Hozsána néked, *Erő!*” (És nem *hatalom*, pedig az Úrnak hatalma is volt.)

A teljességet jelentő hármasság később is újra és újra visszatér a szöveg során: 762—774, 3638—3640 stb. Egyébként maga Lucifer is rendszerint nem a *hatalmat*, hanem az *erőt* emlegeti.

- 124—6. sor: Győztél felettem, mert az végzetem, (mondja az Úrnak),
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új *erővel* felkeljek megint.
300—1. sor: Küzdést kívánok diszharmóniát,
Mely új *erőt* szül, új világot ad.

A párizsi szín forradalmában hatalom is volt, de Ádám, ébredése után, a forradalmat — egyetlen szín, amelyben nem csalódott — nem a hatalomért, hanem az erőért dicséri: „Mert az *erő* nyomta rá bélyegét.”

Az erő és hatalom, nem egymást kizáróan ugyan, de más-más fogalom, valóságszféra. Lucifer Arany módosításával (*erősek közt a leghatalmasb*) megtöri a fogalmi vonal egységét, más szférába lép. Lucifer itt dicsekvő összehasonlítást tesz és fokoz, hogy magát a többiek közül kiemelje. De összehasonlítani csak azonos szférában lehet. Az *erős* felsőfoka nem a *leghatalmasb*, hanem a *legerősebb*. A *leghatalmasb* nehéz ejtésű, kakofon szó, különösen a mai fülnek. A szót tehát nem elvetjük — Pásztor rosszalló szava — hanem ismét a kézirat elsőségét védve, visszahelyeztük Madách hangzásilag szebb, tartalmilag jobb, eredeti szavát.

Nem felesleges megemlítenünk, hogy Mohácsi Jenő, a Tragédia mindmáig legjobb német fordítója a szóban levő sort így adja vissza:

„Der Stärkste unter Starken...”, tehát Madách eredetije szerint.

3. Negyedik szín, 628—9. sor.: A haldokló rabszolga:

„Az élet fáj csak, már nem fáj soká.” Erre Éva:

„Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,

Ha most halnál meg, amint *föllelél*.”

A sor az eredeti kéziratban így: „Ha most halnál meg, amint *meglelél*”. Arany nem változtatott, a kéziratban ma is így van, s így került az első kiadásba is. Szász Károly, helytelenül, a *meglelél* helyett ezt javasolja: *rám találtál*, indokolatlanul „korrigálva” ezzel nemcsak Madáchot, hanem közvetve Arany Jánost is. A *meglelél* márcsak azért is jobb a *rám találtál*-nál, mert az utóbbi inkább esetleges, véletlen megtalálást jelent, a *meglelél* pedig, éppen a kitűnő *meg* igekötő kapcsolásával tervszerű keresés eredménye. Madách mégis szót fogadott, nyilván a nagytekintélyű író-püspök kedvéért; az első kiadásban áthúzta a *meglelél* szót és melléje írta: *rám találtál*. Később azonban — helyes érzéssel — a változtatást mégsem tudta elfogadni, áthúzza és föléje írta: *meglelél*.

Szerintünk Pásztor téved, mikor úgy véli, hogy Madách azért volt hajlandó elejteni saját eredeti szavát, mert sokallta eredeti szövegében a két *meg* igekötőt. Véleményünk szerint a megismétlődő igekötő inkább élénkíti a sor ritmusát és növeli a hangsúlyt. Ha nem így volna, Madách már a kéziratban sem írt volna két *meg*-et, Arany pedig — Szász Károlynál sokkal külön nyelvész — semmiképpen sem hagyta volna benne a kéziratban és az első kiadásban. Az eset tipikus példája annak, hogy Madách a sok — bár jószán-

dékú — tanácstól elbizonytalanodva, szükségtelenül is hajlandó volt változtatni, rontva ezzel saját eredeti szövegén is. Mindenképpen indokoltnak tűnt a szerző eredeti szavának visszahelyezése, nem kézirat-abszolutizáló szándékból, ahogy Pásztor véli, hanem mert jobb, magyarabb. Pásztor itt éles szóval helyteleníti, hogy „Szabó visszahozta a sorból kigyomlált második *meg* igekötőt.” *Kigyomlálni* a *gyomot* kell s nem hisszük, hogy Madách itt nyelvi gyomot vétett, amelyet ráadásul még Arany is meghagyott.

4. Hetedik szín, 1826—7. sor.

E két sor a kéziratban:

„Ki annyi *sáncot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?”

Arany a két sort így változtatta meg:

„Ki annyi *sarcot* vívtam a pogánytól
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?”

Arany változtatása megtöri a kép (= sánc) egységét és gyengíti az ellentét erejét: a p o g á n y t ó l vívtam sáncot, e z t a sáncot, a zárdaajtót ne tudnám, holott ezt nem is vívni kell, csak átlépni.

Az Értelmező Szótár szerint: „*sarc* ...háború végén a győztestől a legyőzöttre büntetésből kivetett és erőszakkal behajtott pénzbeli szolgáltatás.” Tankréd keresztesei nem pénzt sarcolni küldettek, hanem sáncot vívni, azaz területet szerezni, visszafoglalni az ún. Szentföldet. Arról nem is szólva, hogy *sarcot* nem lehet *vívni*, azt kivetik és behajtják. *Vívni* csak sáncot lehet. Ezt a visszaigazítást egyébként Pásztor elfogadja, módosítva korábbi véleményét.

5. Kilencedik szín, 2320—1. sor:

„Ha síron túl *megbékélt* szellemed
Levetkezi a kor véres porát...”

Így van a kéziratban és az első kiadásban is. Itt is Szász Károly javaslatára történt változtatás, Madách és Arany ellenében:

„Ha síron túl *kibékült* szellemed...”

Madách a *kibékült* szót — nyilván a *-kült* miatt nem tudta elfogadni, s a második kiadástól kezdve *kibékélt* olvasható.

Nyelvünk természetének jobban megfelelné, ha a haragosok nem *kibékül*-nének, hanem *megbékül*nének. „No, de amint összekoccan (ti. apja, anyja) *meg* is békül” (Petőfi); „Nem leszünk ott pajtás, mikor *megbékül*nek” (Ady). Önmagával azonban az ember semmiképpen nem *ki*-, hanem *megbékül*. Különösen az idézett sorban, amely síron túli megbékélésről szól. A halottnak már nincs kívül *kibékülni*, csak önmagával — „szellemed” — békélhet *meg*. Lásd az ÉrtSz. *kibékül*, *megbékül* első jelentéseit. Visszajavításunk tehát mindenképpen indokolt.

6. Tizenegyedik szín. 2745—2746. sor.

A korcsmáros:

„Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nőm *koldusbotra* termett.”

Ez is olyan Arany János-i módosítás, amelyet Madách csak a kézhezvett első kiadásban láthatott.

A kézirat így:

„El hát padomról semmiháziak.
Azt vélitek tán a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nőm *koldulásra* termett.”

Pásztor Emil nem fogadja el érvünket, hogy a *koldusbot* állapot, helyzet kifejezője, a *koldulás* pedig folyamatos cselekvés, s itt inkább erről van szó. Hogy azonban Pásztor itt elbizonytalanodik, mutatják ilyen szavai: „nem helytelen”, „azt hiszem”, „talán”, „alighanem”.

A *koldusbot* mindig folyamat vége, állapot. Sohasem fejez ki cselekvést, még akkor sem, ha — mint előző cikkében írta — „ige kapcsolódik hozzá: *koldusbotra* juttat.” A *koldusbot* ebben a mondatban sem fejez ki cselekvést, a *juttat* fejezi ki a cselekvést. Petőfi híres sora „Rózsavölgyi halálára” című költeményében: a sírból megidézett Rózsavölgyi, „csak addig volt idefent, Míg kezével hajlékára mutatott. Mi volt benne: hegedű és *koldusbot*.” Ugyancsak Petőfi: „*Koldusbot és függetlenség*”. Világos, hogy mindkét helyen állapotról van szó, nem cselekvésről.

Nem értjük, mit akart bizonyítani Pásztor Emil az ÉrtSz.-ből vett ilyen idézettel: „Lóra termett ez a legény.” Mi nem a *valamire termett* vonzat helyességét vitattuk, hanem azt állítottuk, hogy Madách cselekvést kifejező eredeti *koldulás* szava az idézett sorban jobb a *koldusbot*-nál.

7. Tizenegyedik szín 2914: sor. Egyik gyáros tanácsolja a másiknak:

„A munka bérét kell *csökkenteni*.”

Madách a kéziratban így írta:

„A munkásoknak bérét kell *lehúzni*.”

Pásztor itt sem fogadja el érvelésünket, hogy „Madách eredeti szövege dinamikusabb s jobban érzékelteti a kapitalista gyáros kíméletlenségét”.

Pásztor megjegyzi, hogy „a *bér* lehúzását nem szabad összetéveszteni a *bőr* lehúzásával”. Felesleges figyelmeztetés: a két fogalmat senki sem téveszti össze. Bár egyáltalán nem baj, ha a *lehúz* szón i t t átcseleg a gyáros munkás-nyúlása. Nem értjük, hogy „a *bér* lehúzása” mért „magyartalanság”?! És nem fogadhatjuk el, hogy csak a *bérből* lehet lehúzni, de a *bért* nem. Pásztor könnyedén kimondja: „ilyet nem ismer a magyar nyelv.”

A londoni színben Madách zseniális ráérzéssel festi meg a kapitalizmus világát, mégpedig az e l f a j u l t kapitalizmusét. Négy munkástípust mutat meg: a lázadót, a megalkuvót, a reménytelent és a nyílt ellenállót, akit már

akasztani visznek. A két gyáros pedig — elégedetlenkedő kizsákmányoltjaikat *kutyák*-nak nevezve — további munkáselnyomó intézkedéseken spekulál.

Madách eredeti szövegének feltétlenül többlete, hogy nem a személytelen *munkabér*-ről, hanem a *munkások béré*-ről szól, ezzel is érzékeltetve, hogy a két, csak saját profitjára gondoló gyáros, hideg b é r p o l i t i k a i (a munka bérért kell csökkenteni) purparléja mögött a m u n k á s o k a t személyükben, családjukban érintő, elevenbe vágó kegyetlen szándékáról van szó: igenis munkásnyúzásról. Arany ezzel a módosítással kihullatta Madách eredeti szövegéből a kapitalista gyáros kíméletlen könyörtelenségét.

Pásztor régebben azzal is érvelt, hogy „a magyar nyelv a *lehúz* igét nem használja a 'kisebbít, csökkent' értelemben.” Tévedés! Használja. Nem szólva a már szinte megszokott zsargonról, hogy a kritikus „lehúzza”, tehát kisebbíti a darabot, mért volna magyartalan, hogy „lehúzzuk” a gázt, ti. kisebb gázra, azaz csökkentjük a hőt. Első világháborús, petróleumszűke világban mondták szüleink esténként: „*Húzd le* a lámpavilágot, beszélgetni féllángnál is lehet.” A rendező *meghúzza* a szöveget, szembe jövő autóvezetők kresz-szabály szerint *lehúzzák*, csökkentik a fényt. A kiskatona a kérdésre: mennyi még a katonaidő, így felelt: „Felét *lehúztam* már.”

8. Tizenkettedik szín, 3409. sor:

Fűtőszerül a víz *ajánlkozik*.

Madách kéziratában így:

Fűtőszerül a víz *kínálkozik*.

Ismét az eredeti szöveg prioritását védve, azzal az indokkal tettük vissza Madách eredeti *kínálkozik* szavát, Arany *ajánlkozik* szava helyett, hogy megszokottabb és jobb, hiszen az a n y a g inkább kínálkozik, mint ajánlkozik.

Pásztor ezt nem fogadja el, mert szerinte „Arany nyilván arra g o n d o l t, a falanszterbeli tudós g o n d o l a t v i l á g á t e l k é p z e l v e, hogy e korlátolt tudós v é l e k e d é s e szerint (saját kiemeléseim) a víz majd szinte *ajánlja, tanácsolja* (?!), hogy fűtsenek vele... talán ezért...”

Pásztor maga is elismeri, hogy az *ajánlkozik* szó az ÉrtSz. szerint is csak „ritkán és régies” jelentésben vonatkozhat dologra. Továbbá, hogy a *kínálkozni* szót „igaz, legtöbbször valamilyen dologra vonatkoztatjuk, de ritkán személyről is mondhatjuk”. Azt is elismeri, hogy „Az ember tragédiájának egy más helyén” Arany „nem kifogásolja a *kínálkozik* használatát, mert ott ilyen kapcsolatban fordul elő: „Vehetne ön vásárfiát nekem, E szépitőszer mint kínálkozik.” Szerintünk a két hely kontextus kapcsolata azonos: mindkét esetben jobb a *kínálkozik*.

Ha az *ajánlkozik* csak ritkán és régies jelentésben vonatkozhat anyagra, annál feltűnőbb, hogy a régies nyelvezetű Madách mégsem ezt a szót használta ezen a helyen. És ha a *kínálkozni* szót „legtöbbször dologra vonatkoztatjuk”, és csak „ritkán mondhatjuk személyről”, Pásztor mért ad mégis — saját szavával élve — önkényesen, igazat Arany módosításának Madách eredeti szövege ellenében? Nem, a víz nem „ajánlja, tanácsolja”, hogy fűtsenek vele”, mint ahogy a „vásárfia” sem, hogy megvegyék, hanem csak *kínálkozik*; amaz, hogy fűtsenek vele, emez, hogy megvegyék.

9. Tizennegyedik szín. 3799. sor. Lucifer:

A végső küzdés kisszerű jaja.

A kézirat és az első kiadás:

A végső hörgés kisszerű jaja.

Tehát nem a „Szabó-kiadás szövegében” találjuk a *küzdés* szó helyett a *hörgés*-t, hanem az eredeti kéziratban és az első kiadásban. A *hörgés* kifejezést először Arany is elfogadta.

Lucifer az eszkimó színben beszél legtöbbet és legönteltebb magabiztossággal. Hogyne, hiszen céljának, az ember megsemmisítésének küszöbén érzi magát. Hosszú monológokban filozofál. Szerinte „a tudomány nem győzött végtetén”, azaz minden hiába. Ádám „hagymázos lázban” már saját halálos ágyánál áll roskadozva „tanúként”. (Madáchnak a színhez kapcsolt dramaturgiai megjegyzése szerint „Ádám, mint egészen megtört aggastyán bot mellett jó lefelé a hegyekről”). Teljes letörtségben, végső letargiában ezeket mondja:

Mit járjuk e végtelen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Hol a növény is küzdni már kifáradt
S a hold vörös képpel néz köd megől (a nap már csak „vérgolyó”)
Halál lámpájaként a sírgödörbe.

Tehát a „küzdést” már a növény is abbahagyta s Ádám maga is már minden „harcát végig csatázta”. Nincs már célja, csak „merengni” tud „Ez őrvás siron, melyre gyászlepett A természet dobott”. Már csak arra kíváncsi „hogy *bukott* fajom?” „Szörnyű világ!” — mondja — „csupán meghalni jó. Nem sajnálandom, amit itt hagyok.” Csak azt sajnálja: „Miért nem veszem el a magasban, Inkább, mint így hallgatni önmagam Síriratát...”

Csak Lucifer készül itt biztos győzelme tudatában a „nagy gunyakacaj”-ra. Ha Ádám még mindig „küzdene”, Lucifer nem emlegetné a „nagy gunyakacaj”-t „éltünk küzdelmire”.

Nincs itt már *küzdés*, csak *végső hörgés*. A „küzdés”-nek amúgy sincs „jaja”, de a „hörgés”-nek nagyon is.

Tehát igenis: a *hörgés* szó hangulatilag is, hangzásban is, helyzetszerűségben is jobban illik a halódó eszkimó világba, de Lucifer szájába is, meg a *kisszerű jaj*-hoz is. Legfőképpen pedig: ez volt az eredeti.

*

Az ember tragédiája fentebbi néhány szövegkritikai problémáján nem Pásztor Emil vitázott Szabó Józseffel és viszont, hanem Madách Imre „vitázik” Arany Jánossal és Szász Károly mindkettőjükkel. A magyar irodalom egyik legbecesebb ereklője „vitázik”, méltán megillető autoritásban, szöveg-módosítókkal, akik közül csak Arany Jánost ismerhetjük el illetékesnek.

Amikor megfontoltan és szigorú mértéktartással néhány módosítása ellenében mégis az eredeti madáchi szövegnek adtunk igazat, ezt mindenkor a remekmű felfedezője és megmentője, Arany János iránti hálás tisztelettel

tettük. De vallva egyúttal Sőtér Istvánnal: „A Tragédia még Arany tekintélyére se szorul rá...”

Ha Az ember tragédiája irodalmunknak csak holmi megkövült rekvizítuma volna, ez a cikkváltás nem született volna meg. Az is Madách nagyságát mutatja, hogy műve ma is eszmei és filológiai vitákra ingerel.

A végső szöveghelyesség kérdésében a már nagyon is esedékes új kritikai kiadás lesz majd hivatva dönteni.

Szabó József

Nyelvhelyességi megjegyzések a középiskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási gyakorlatairól

I. A nyelvvédelemnek sok gondot okozott már az iskolai nyelvtanítás régebben elsőrendűen fontos, de ma is jelentős (a latintanításban változatlanul a legfontosabb) tartozéka, az idegen szövegek magyarra fordítása. Nem árt-e anyanyelvünk helyes használatának, nem csábítja-e a tanulót arra, hogy az idegen szöveg hatására magyar szavakat idegen szerkezetekbe rójon össze? Ezt a veszélyt a tanár el tudja háritani. Ha van gondja az anyanyelvre, és ért is hozzá, éppen az ellenkezője történik: az idegenből magyarra fordítás kitűnő nyelvhelyességi gyakorlat lesz. Az így-úgy lefordított mondatot rendbe lehet szedni, magyarosra lehet csiszolni, így a tanuló olyan ismereteket szerez a magyar nyelvről, amelynek tekintélyes részét a magyar nyelvtantól sem kapja meg. (Ezzel a kérdéssel egy korábbi írásomban foglalkoztam, vö. MNy. 62: 342—7.) Különösen érvényes ez akkor, ha meg tudjuk fogadni Beljajev professzor tanácsát, és csak már megértett idegen mondatokat fordítatunk le.

Am nem hallunk, nem olvasunk arról, hogy a magyarból idegen nyelvre fordítás is veszélyeket rejthet. A szakemberek valószínűleg arra gondolnak, hogy ilyenkor a tanár szabadon szerkeszti a magyar mondatot, az idegen mondat kötött, tehát ha rosszul sikerül az „átkódolás”, annak az idegen nyelv a kárvallottja.

A tapasztalat azonban az ellenkezőjét bizonyítja. A középiskolában, de a főiskolák, egyetemek lektorátusi nyelvoktatásában is ritkán fordítanak az átkódolás kedvéért. A magyarból idegen nyelvre fordítás többnyire az idegen szavak és szerkezetek gyakorlása érdekében történik, az idegen szövegekből ismert szavakat, frissen tanult vagy átismételendő szerkezeteket használnak, az idegen nyelvű olvasmányokból ismert témákat, helyzeteket variálják. Sokszor már nem is lehet fordításról beszélni, a műveletet retroverzióknak hívják — s véleményem szerint ez a régi iskola egyik legvígasztalanabb öröksége, az anyanyelv és az idegen nyelvek tanítása egyaránt szenved tőle. A magyar mondatot a tanár úgy szerkeszti meg, hogy a fordítás az általa eleve kiválasztott szerkezetet tartalmazza. Valójában tehát itt is a magyar mondat kötött, az idegen kevésbé, olykor talán egyáltalán nem. A magyar mondat alkalmazkodik az idegenhez, s itt még az a rendbeszedési lehetőség sincs meg, amelyet az ellenkező irányú fordítással kapcsolatban említettem. Aligha túlzás, ha azt mondjuk: inkább a magyarból idegen nyelvre fordítás veszélyes a nyelvhelyességre, mint az ellenkezője. A fordítás közben a tanuló, hallgató intenzíven foglalkozik a megadott magyar mondatokkal, s ha azokban magyartalanság van, az rontja anyanyelvi érzékét, erősíti a máshonnan is jelentkező kísértéseket. Nemcsak a fordítandó mondatok esetleges magyar-

talanságairól van szó. Ha a szöveg szürke, erőtlen, zavaros, ennek is megvan a rossz hatása — gondoljuk csak meg, milyen nehéz a tanulókat változatos és tartalmas magyar írásra, fogalmazásra megtanítani.

A magyarból idegenre fordítást többnyire házi feladatként vagy dolgozatnak adják, a tanuló tehát egyedül dolgozik a magyar szöveggel.

Ne fordíttassunk talán magyarból idegen nyelvre? Tulajdonképpen ennek kedveznek a korszerű módszertani elvek és több külföldi ország példája; itt tehát a korszerűség és a nyelvvédelem érdeke egybeesik. A nem szakosított tantervű osztályokban a tantervi előírások nem is kötelezik a tanárt ilyen fordításra. A középiskolai tankönyvek, egy-két kivétellel, csak a függelékben közölnek fordításra szánt magyar szöveget, mintegy jelezve, hogy a tanításnak ez nem lényeges része. De ne kívánjunk túl sokat. A hagyományok ereje nagy, a tanárok jó része ragaszkodik hozzá, s a tanárt kényszeríteni valamire, aminek helyességéről nincs meggyőződve, a rossznál is rosszabb. Némelyik tanítási formában pedig akarva sem lehet a fordítást elkerülni. A szakosított tantervű gimnáziumi osztályok haladó csoportjaiban például az állami nyelvvizsga lehetőségére is gondolni kell, s ezért a felső osztályokban célszerű tekintélyes mennyiségű magyar szöveget idegenre fordíttatni. A feladat tehát az, hogy ha már fordíttatunk, a fordítandó mondatok magyarsága legyen megfelelő, ne idegen gondolatok és szerkezetek legyenek magyar szavak mögé rejtve.

A tanárok egy része maga is szerkeszt magyar mondatokat, hogy idegenre fordíttassa őket. Aki idegen nyelvet tanult, emlékezhetsz, hány csikorgó, semmit nem mondó magyar mondatot kellett latinra, angolra, oroszra stb. lefordítani. Érdekesebb azonban megvizsgálni, milyenek a tankönyvek magyar szövegei. Ebből a szempontból néztem át a szakközépiskolai orosz, a gimnáziumi orosz, angol, francia, olasz, spanyol nyelvkönyveket és a gimnáziumi francia és német szakosított tantervű haladó csoportok tankönyvét.

Előre leírhatom, hogy a kép eléggé kedvezőtlen. Ha ezek a szövegek hatnak — és többé vagy kevésbé valószínűleg hatnak — a tanulók magyar nyelvhasználatára, akkor szaporodnak a magyar dolgozatok és a szóbeli megnyilatkozások hibái; nehezítik a küzdelmet a nyelvi szegénység ellen. Holott éppen az ellenkezőjét kívánhatnánk, hiszen a magyarral legközelebből rokon tárgyakról van szó.

A dolgozatom megírása idején használt, 1971 után megjelent kiadásokat vettem figyelembe.

II. 1. A szövegekben előfordulnak nyilvánvaló magyartalanságok, kifogásolható szavak, szókapcsolatok. „Engedélyt kért, hogy *egy* szólót énekelhessen” (Német, III. o., 137). — „Mi *ment* tegnap az Operában?” (Orosz, gimn. III. o. 11, gyak.) — „Nem akarom, hogy ez a helyzet heteken vagy hónapokon át *elhúzódjon*” (Német, III. o., 243). — „Nem illik olyan leveleket elolvasni, amelyek *nem a mieink*” (Német, III. o., 189). — „Már késő ezt *megszerveznünk*” (Orosz, gimn. III. o., 5, gyak.). — „*Milyen* nevet visel az iskola?” (Német, II. o., 133) — A gimnázium IV. osztályának orosz tankönyvében megjelenik a *kultúrtörténet*, a „kultúr-”előtaggal, amely annyira — és jogosan — felháborította Kodály Zoltánt („Szóval: kultúr?” — Visszatekintés. Zeneműkiadó, Budapest, 1974. 2: 329–33).

A szakközépiskola fordítási szövegeiben *ami* szerepel több helyen *amely*

helyett. („Mindenki látta azt a hirdetményt, *ami* iskolánk első emeletén volt.”) Igaz, hogy erről viták folynak, de a tanítás szempontjából elfogadottnak tekinthetjük, hogy az írott nyelvben az *ami* nem léphet az *amely* helyére.

Említsük a helyes írást is. A szakközépiskolák II. osztályának fordítási gyakorlataiban, a gimn. III. o. orosz nyelvkönyv „Fordítási és tolmácsolási gyakorlatok” 2—5. szövegeiben következetesen hiányzik a vessző a mondatkapcsoló és előtt.

2. A példaként idézett magyartalanságok bizonyára nem a legdurvábbak. Jóval vaskosabb magyartalanságokat is olvashatunk némelyik iskolai kiadványban, de helyenként a felsőoktatás idegennyelv-tanulást szolgáló jegyzeteiben is. Veszélyesebb és gyakoribb az anyanyelv elleni másik fajta vétség: a magyar mondatba beleerőltetik az idegen nyelvi szerkezetet, az anyanyelvi mondat mintegy öntőformája lesz az idegennek.

„... és néhány szót már megértetek a képek alatt” (Francia, Leçon, 14, I. o.). Ez a magyar nyelv rendje szerint azt jelentené, hogy a képek alatt állva, ülve stb. megértém a hozzám intézett szavakat. Valójában a képek alá helyezett magyarázó szövegekről van szó, függetlenül a szemlélő helyzetétől; a mondat a „quelques mots sous les images” (vagy „peintures”) szerkezet ráerőltetése a magyarra. — „A párizsi külvárosok szűkek, kis, öreg házakkal” (Francia, gimn. II. o., 4. gyak.). A magyar szavak helyére francia szavakat kell tenni, aztán egy *sont* meg egy névelő betoldásával kész a francia mondat. A magyar mondatnak csak a szavai magyarok, a szerkezete nem. — „Amikor már véget ér nyaralásunk a Balaton partján, nagyon szomorúak leszünk” (Francia I., haladók, Leçon 8.). A rosszul összeillesztett alárendelt mellékmondatról a tankönyvíró bizonyára azt várja, hogy felhívja a tanuló figyelmét a futur antérieurre. „Az osztályban a lányok nagyon szeretnek színházba járni” (Olasz I., 4. gyak.). Vajon az osztályban van a színház? — „A kirakatban ruhák láthatók értékes anyagokból” (Német, II. o., 31). Az „értékes anyagokból készült ruhák” a fordítás szempontjából nem lenne lényegesen nehezebb.

Gyakori az idegen szórend előkészítése a magyar mondatban. „Az olasz vezető olaszul válaszol, természetesen” (Olasz II., 8. gyak.). Helyes magyar mondatban a *természetesen* helye az *olaszul* előtt lenne. — „Az énekes megjelent ebben a pillanatban a színpadon” (Német II. o., haladó csoport, 87). Pontosan a német szórend: második helyen az állítmány, tekintet nélkül a mondat belső súlyelosztására.

A szórendre nagyon vigyáznunk kell, mert a mindennapi életben, a hivatali nyelvhasználatban és a különféle kiadványokban nagyon elszaporodtak a mondatot torzító, sőt értelmét megváltoztató szórendi hibák: a nyelvrontás egyik legveszélyesebb fajtáját kell látnunk a helytelen szórendben.

Találunk példát arra is, hogy nem a szerkezet, hanem egy-egy szó készíti elő a fordítást, „hívja” az idegen szót. „Amikor jövök az iskolából, én is mindig *belépek* néhány percre ebbe a kis kertbe” (Francia, I., Leçon 13). Mert a tanuló az *entrer* igét 'belép' jelentéssel ismerik.

3. Feltűnő a szövegek tekintélyes részének szegényes magyar szókincse. „A jómódú polgárok pompás házakat *építettek*. Sok szép épületet olasz mesterek *építettek*” (Német, II. o., 65). — Az I. o. szakközépiskolai orosz nyelvkönyv

15. szövegének első két mondatában háromszor fordul elő a *lát* ige. A védekezés elfogadhatónak látszik: a tanulók idegen nyelvi szókinccse csekély. Ám nem lenne célszerű a fordítással addig várni, míg az idegen nyelvi szókinccs kissé felszaporodik, és a szótárt a tanulók használni tudják? Nem véletlen, hogy egy-egy tankönyv magyar szövegeiről summázó ítéletet mondva, az angol könyvek szövegeit ítéljük legelfogadhatóbbnak: csak a harmadik osztálytól kezdve adnak fordítási gyakorlatot. Nem lehet védeni a szakosított tantervű haladó csoportok tankönyveit, itt a tanulók szókinccse már elegendő lenne jól fogalmazott magyar mondatok fordításához.

Ez is fontos részletkérdés. Mind a magyartanításnak, mind általában a tanításnak egyik kínzó gondja a tanulók anyanyelvi szókinccsének szegénysége, mondataik szürkésége. Megértjük, hogy az idegen nyelvi tankönyvek ezen nem tudnak segíteni, de pedagógiailag igen helytelen, hogy mintegy igazolják az anyanyelvi kultúra hézagosságát.

4. Eddig szóhasználatról, mondatokról volt szó, tehát formai kérdésekről. Bolygassunk meg tartalmi kérdéseket is! A nyelv a kommunikáció eszköze. Ha a közölnivalóval baj van, nagy a valószínűsége, hogy a megfogalmazás helytelen lesz. A nyelvvédelemnek keresnie kellene a nyelvrontás, az elharapózó rossz nyelvhasználat mélyebb, tartalmi okát. Meggyőződéseim szerint a fő ok a kommunikációs zavar: a beszélőnek, a szerzőnek nincs közölnivalója, vagy a közölni való bizonytalan, vagy nem meri egyértelműen kimondani, amit gondol — az ilyen helyzetből szinte törvényszerűen következik a helytelen, magyartalan beszéd és írás. A nyelvkönyvek magyar szövegeiben sok az olyan mondat, amelynek semmiféle kommunikációs értéke nincs: azért szerkesztették őket, hogy lefordítsák a tanított idegen nyelvre. Az idegennyelvtanítás szakembereinek jó része úgy véli, hogy az ilyen mondatoknak (pl. „Nekünk sok érdekes előadást kell hallgatnunk”, „Az atom szerkezetének vizsgálata igen fontos”) egyáltalán nincs helyük a nyelvtanításban. De ha már idegen nyelven használunk kell őket, arra semmi nem kényszerít, hogy ilyeneket magyarul fogalmazzunk, és aztán lefordíttassunk.

„Ezek az áruházak kirakatai” (Francia, I. o., Leçon 6). — „Íme, ez az én kerékpárom, az ott a bátyámé” (Francia, II. o., 3. gyak.). — „Ha nem fogtunk volna halakat, nem tudtunk volna jó vacsorát készíteni” (Francia I., haladó csoportok, Leçon 13). Nyilvánvaló, hogy a feltételes módnak semmi szerepe nincs, csak arra való, hogy a tanulók a francia feltételes módot gyakorolják. — „Egyik városból a másikba vonaton, repülőgépen, hajón vagy autóbuszon mehetünk” (Orosz, szakközépiskola II. o., 11. gyak.). — „A falvak lakóinak élete jobb, a lakóházak szebbek és a termelési eredmények magasabbak” (Szakközépiskola II. o., 4. sz. gyak.). A középfok használata öncélú, mert a szövegben nincs összehasonlítás.

A magyar dolgozatokban annyi az érdektelen, semmiféle információt nem tartalmazó mondat, hogy nyugodtan mondhatjuk: a magyartanárnak egyik legfontosabb és legnehezebb feladata rászoktatni a tanulókat, hogy csak olyasmit írjanak le, amivel valamit közölnek. Az olyan mondatok, amilyeneket idéztem, ellenkező irányban hatnak, az anyanyelvi nevelés érdekeit zavarják.

5. Van a magyar dolgozatokban, de — mondhatnánk — sok tanuló minden írásbeli és szóbeli megnyilatkozásában egy másik általános hiba: a szöveg lazasága. A mondanivaló részei rosszul illeszkednek egymáshoz, az

egység nem az előző egység szerves folytatása. Ennek javítása nélkül pedig nemhogy helyes, kulturált beszédhez nem lehet eljutni, de még az egyszerű és értelmes közlés is lehetetlen. „Magyarországon nemzedékek nőnek fel úgy, hogy nem tudnak értelmesen beszélni...” (Valóság. 1976/2., 51).

Az idegen nyelvi tankönyvek magyar szövegeinek egy része rossz példát mutat. Elfogadható lenne a csupa önálló mondatból álló szöveg, különösen, ha a mondatok önállóságát a nyomtatás is jelezné (számozás, új bekezdés): nem segítené az anyanyelvi nevelést, de legalább nem ártana neki. Ám a gyakorlatok mondatai vagy a mondatok egy része összefüggének, lazán, gondolati és nyelvi szempontból egyenetlenül. Ezt még a viszonylag legjobbakról, az angol nyelvkönyvek fordítási szövegeiről is elmondhatjuk.

Nem lehet másként? De hiszen néhány gyakorlat példája mutatja, hogy lehet. A szakközépiskola II. osztályának orosz könyvében a 9. gyakorlat elfogadható, összefüggő szöveg, bár viszonylag szerény tudású tanulók részére készült. Megfelelően fogalmazott összefüggő szöveg a IV. osztályos spanyol nyelvkönyvben a Frederico Garcia Lorcáról szóló — íme, még irodalmi témáról is lehet ilyen szöveget szerkeszteni, alacsony heti óraszámú osztályok részére!

6. Eddig a hibásat kerestem. Ha igazságos akarok lenni, ki kell egészítenem azzal, hogy vannak a tankönyvekben, ha nem is mintaszerű, de egészen jó fordítási szövegek is. Jórészt talpraesettek a II. osztályos olasz nyelvkönyv fordítási gyakorlatai. Ilyen a gimnázium II. osztályában (orosz) a 3. gyakorlat is. A szakközépiskolák II. osztályos orosz könyvében jó a 3. és 4. szöveg. Érdekes módon kétféle szöveg sikerült általában jól: 1. amelyik a sportról vagy képzőművészetről szól; 2. amelynek célja a felszólító mód gyakorlása. A másodikra vonatkozóan könnyen megelhetjük az okot: a parancsoló mondat nem lehet hosszú, kis szókinccsel is jól meg lehet szerkeszteni. Ezek a gyakorlatok azt bizonyítják, hogy a magyarosság szempontjából bizonytalan vagy közlési érdek nélküli mondatok nem nélkülözhetetlenek, a tanulók csekély idegen nyelvi tudása nem ad a tankönyvíróknak felmentést.

Középiskolában és egyetemen szerzett tanítási tapasztalataim egyáltalán nem igazolják, hogy a magyarosságnak tett engedmény megkönnyítené a fordítást. Többnyire nem könnyíti meg. A középiskolai tankönyvekben levő magyar szövegek egy része a „Fordítási és tolmácsolási gyakorlatok” címet kapta. De milyen tolmácsolásra tanít az olyan szöveg, amely mintegy előre gyártja az idegen mondatokat? Ki beszél úgy a tolmáchoz, hogy ilyen módon „megkönnyítse” a munkáját?

7. Nem ítélni akarok. (Írott szövegről van szó, nem vettem figyelembe azokat a kisebb korrekciós lehetőségeket, melyeket beszédben a hang-lejtés, ritmus stb. adna.) Megértem a tankönyvírók gondját. Hasonlóval magam is viaskodom, amikor külföldi publikálás céljára írok. Bizonyos okok miatt nem vehetem papírra gondolataimat franciául; előbb magyarul kell a cikket, tanulmányt leírnom, s aztán lefordítanom a szöveget. A magyar nyelvű fogalmazás közben már az idegen szerkezetek, értelmezések tolnak a tudatomba, s hiába hadakozom velük: amit leírok magyarul, azon látszik, hogy franciául fogják olvasni. Ám a tankönyvek szerkesztésekor lehet védekezni, végső esetben a magyar szövegek megrostálásával. Némelyik hibát semmivel nem lehet menteni, például a helytelen szórendet: a fordítás érdeke éppen-séggel magyaros szórendet kívánna!

III. Mindez az iskolának ahhoz a kötelességéhez tartozik, hogy valamennyi tantárgynak vigyáznia kell a nyelvhelyességre, valamennyinek szolgálnia kell a maga módján az anyanyelvi nevelést.

A kérdés nagyon időszerű. Új tanterv készül, és hozzá bizonyára új idegen nyelvi tankönyveket írnak. Nem tudjuk, lesznek-e azokban a könyvekben fordítási gyakorlatok. A hagyomány erejét ismerve, feltételezhetjük, hogy lesznek; némelyik oktatási formában pedig, mint mondtam, feltétlenül szükség is van rájuk. De ha számúzik őket, akkor biztos, hogy a tanárok egy része maga szerkeszt majd magyar mondatokat, amelyeket tanítványaival lefordíttat. Reméljük, hogy a tankönyvírók és a nyelvszakos tanárok figyelembe veszik a nyelvvédelem érdekeit. Jó lenne, ha a fordítások csak akkor jelennének meg, amikor a tanulók már rendelkeznek a hozzá minimálisan szükséges szókinccsel. Legyen a fordítás az, aminek lennie kell: átkódolás az egyik nyelvről a másikra — ne pedig az idegen nyelv grammatikájának a gyakorlása, mert az alig valószínű, hogy az anyanyelv sérelme nélkül. A fordítás ugyan mindenképpen az idegen nyelv grammatikájának intenzív gyakorlása is, de általánosan jellemző gyakorlása. Ha egy-egy nyelvtani szabályhoz kötjük, akkor tulajdonképpen nem fordítás, hanem retroverzió. Nem baj, ha a tanulók kevesebbet fordítanak: elég annyi, amennyi magyaros mondatot meg lehet szerkeszteni. A mondatok legyenek lehetőleg egyszerűek, de ne primitívek. Az osztály jó anyanyelvi műveltsége szélesíti a tanár lehetőségeit.

A fordítás pártolói az állami nyelvvizsgára szoktak hivatkozni. Ám ne feledjük, hogy ott nem retroverzió van, hanem igazi fordítás: eredeti, nem fordítás céljára szerkesztett szöveget fordítanak a jelöltek. Újabban van gondja a vizsgabizottságnak a szövegek csiszoltságára és magyarosságára is.

Summázva: az a feladatunk, hogy a fordítást „a helyére tegyük”. Ezzel egyszerre és egyformán szolgáljuk a nyelvvédelem, az idegennyelv-oktatás és az állami nyelvvizsga érdekeit.

Bán Ervin

”Egy bécs pénzlet teszi, két bécs pénzlet felveszi”

(Az igazság, szokás, törvény, áldomás szavaink jelentésének történetéhez)

A parasztság hajdani életéről, de különösképpen hétköznapijairól serény kutatóink buzgó és sokirányú erőfeszítése ellenére is elég hiányosak ismereteink. De főleg azok az ismeretek gyérek, amelyek a hajdani faluközösségek belső szervezetére, közigazgatására és az ezzel kapcsolatos ügyintézésre vetnének fényt. Ezért is szolgálhatnak örömeinkre azok az adatok, melyek időnként szemünk elé kerülve, e hiányokat segítenek megszüntetni, különösképpen ha ezek az adatok olyan, a nyelvünkéből kiavult szaknyelvi kifejezésekkel is párosulnak, amelyeknek teljes és pontos jelentését ez ideig sem sikerült egészen tisztázni. A következőkben egy ilyen kifejezésből indulnánk ki, melynek emlékei a TESz. szerint a XVI. századig maradtak fenn. Ez a kifejezés a *bécs*, melyet paraszti szövegekben a fenti időpontnál jóval későbbi ideig is nyomon követhetünk.

1. *Bécs* szavunknak a jelentése: ’kis értékű pénz; a fillér harmadrésze’ (TESz. 1: 265.); a szó délszláv és olasz közvetítéssel a dél-német nyelvjárásból került hozzánk; a Bern várost jelképező *bétz*, *bätz*: ’mackó’ szóra vezethető vissza. A TESz. 1510 körüli időből és 1545-ből idézi előfordulását. Mint ugyanitt olvasható: „huzamosabb időn át csupán egy közmondás őrizte meg: magyarnak csécs [később: Pécs], németnek bécs [később: Bécs].”

A szó egyébként más kifejezésekbe ötvözött is fennmaradt. E kifejezések pedig azoknak az adásvételi szerződéseknek váltak állandó formuláivá, amelyeket a Széchenyiek Sopron megyei falvaiban kötöttek irtásföldek eladásakor a XVII. század folyamán és a XVIII. század elején, és amelyeket 1732–33-ban az uradalom, mintegy az irtásföldek jövődő visszaváltásának első lépéseként, a maga számára is lemásoltatott. Az ekképpen összegyűjtött másolatok maradtak ránk az uradalom levéltárában (OL, Széchenyi cs. lt. X/1, 374(k)/3).

E szerződések, melyekben a *bécs* is többször felbukkan, jóval nagyobb jelentőségűek annál, hogy történeti értéküket akár egy rövid cikkben is meghatározhatnánk, hiszen a jobbágyi élet olyan szektorába engednek bepillantást — a falvak belső szervezetébe, közigazgatásába, a földek forgalmazásába stb. —, ahonnan alig rendelkezünk megbízható adatokkal ilyen korai időre vonatkozóan. Ennek oka elsősorban a forráshiány, hiszen a jobbágyfalvak köznapi ügyeinek intézésében e korban még alig kapott helyet az írásbeliség. Ember Győző, akinek a legátfogóbb összefoglalást köszönhetjük újkori közigazgatásunkról, egyenesen azt írja: „Írásbeli ügyintézés — aminek eredményeképpen fennmaradhattak volna a forrásanyagul szolgáló dokumentumok — a XVI. és XVII. századi községeknél még nem találkozunk” (Az újkori m. közigazg. tört. 1946. 573). S ha ez általában el is fogadható, mégis akadtak esetek, amikor e falvak életében az ügyek intézése során is fontos szerepet kaptak az írásos dokumentumok. Így történt ez a jelen esetben is, amikor a falu vezetősége előtt lebonyolított zálog- és adásvételi

ügyeket írásba is foglalták. Ennek eredményeképpen maradtak fenn az irtásföldről kötött szerződések is és bennük az említett kifejezés.

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy e kifejezés további vizsgálata, tekintettel a kérdés összetett voltára, némileg túllépi a szűkebb értelemben vett nyelvi problémák körét. Mindenekelőtt azonban látnunk kell egy-két olyan szerződést, amelyeknek alapján az említett kifejezés helye, értelme pontosabban körvonalazható. Szövegeinket úgy válogattuk össze, hogy ha nem is a legkorábbi, de a koraiak, azaz a XVII. század első feléből való szerződések közül a legjellemzőbb kerüljön bemutatásra, majd lássunk egyet a század végéről, végül egyet a szerződések utolsó időszakából, 1732-ből. Az első két szerződés Nagycenkről, az utolsó pedig Peresztegről való; mindkét falu a szerződéskötés időpontjában possessióként szerepelt egyéb összeírásokban is.

1. „Anno 1630. 15. July. Én Bene Mihály Nagy Czenki feő Biró és Jéköly György Esküth az töb Esküth Polgárokkal egyetemben adgyuk tudására mindeneknek az kiknek illik, hogy jövő előnkben Szabó Ambrusnak meg hagyott özvegye egy felől, más felől Ensöl János Kovács és jelentették, hogy az megmondott Szabó Ambrusné, Eörsébeth néminemü nagy, elváltozhatatlan Szükségiért adott el egy hold irtás Czéh földet ötöd fél magyar forinton, örök áron az megmondott Ensöl János Kovácsnak, mely ötödfél forintot meg adott János Kovács, és azt Eörsébeth aszony fölvette és annak az Falunak élő Törvénye szerént az Szabó Ambrusné egy bécs pénz el és egy pönt borral le tette és János Kovács két bécs pénz el és pönt borral fölvette, és tellyes szabad uraságában jutott, reá felelvén az Szabó Ambrusné Eörsébeth, hogy az földnek szabad Uraságában meg oltalmazza mind fiai, mind egyebek ellen János Kovácsot, vagyon pedig az az egy hold Czéh föld az kert allat való közép dülőben, melynek nap keletrül Kis Bertalan Sárváry Prédikátor és Püspök Uram egy hold irtás földé vagyon Szomszedságában, más felől ezen János Kovácsnak három hold földé nap nyugotul. Ez földet azért mi előttünk feő Polgárok előtt úgy mint Tót János, Tököl Antal, Bentze Bálint, Nagy András, Dongó András, Kebelel Thamás előt. Melyrül adom az Velál Pöcsétével meg erősítettett Leve-lünket az dolognak nagyob bizonságára. Anno et die ut Supra. Bene Mihály Feő Biró és az meg nevezett Eskütt Polgárok (Sigillum Pagi).”

2. „Én Czatlós Gáspárné Nagy Czenken Sopron Vármegyében lakozó adom tutára mindeneknek az kiknek illik ez Levelemnek rendiben, hogy némő némő Szükségemben attam el örök áron Nagy Czenken Sopron Vármegyei határban egy darab rétemet 22 forinton, az mely rét vagyon praescribalt határban Dávid Czenk felé az tőtis között Nagy Czenken Sopron Vármegyében lakozó Ensöl Péternek Feleségivel edgyütt Jankovits Annóknak, Fiai, Jankó, Andornak, mivel annak előtte is pinze volt rajta, tizenkét forintya Ensöl Péternek; azért én Czatlós Gáspárné mái napon országunk élő Törvénye szerint el válok azon réttől, egy bécs pinzel, egy tellyes pint borral, föl veszi azon rétet Ensöl Péter két bécs pinzel, két tellyes pint borral, mely Rétnak az Szomszédi Fő Szélrül Ensöl Péter, aly Szélrül Tott Istvánné, ez okáért én Czatlós Gáspárné mindenek ellen magamra veszem az Evictiot, valaki háborgatta s háborgatni akarná Ensöl Pétert.” Anno 1684. Die 24. Februarii megh adván mind az két felől való áldomást. Lett ez Levél iratás akkorbéli Biró Németh István, Eskütt Polgár Uraimék Horváth István, Goda György, Körtilés István közönsiges leginyek Tott Mihály, Staer Boldizsár pöcsétyekkel meg erősítvén et coram me Joanne Ungvári Ludirectore eiusdem loci (L. S.)”

3. „Anno 1732, die 20 9-bris. Én Vocsákovics Mihály Feleségemmel edgyütt Németh Dorával Németh Peresztegen N. Sopron Vármegyében Lévőben Lakozó adgyuk tudtára mindeneknek az kiknek illik ezen örök Leve-lünknek rendiben, hogy minémü Szükségemtül viseltetvén kéntelenitettem egy darab rétemet örök áron el adnom huszon két magyar forintokon, id est fl. 22 jó és el kelendő ezüst pénzen, melynek is forintyát számlálván husz garasban avagy hatvan kraitzáiban ugyan itt Németh Peresztegen

N. Sopron Vármegyében Lévóban lakozó Horváth Jankónak és Successorinak, az mely rét is vagyon az Peresztoghi határban az allsó rétekben. Melynek is Szomszédgya Nap nyugatrul Tomor Ilus, Nap keletrül pedig Vocsákovics Mihály, illy okkal és Conditioval hogy én Vocsákovics Mihály feleségemmel edgyütt, Németh Dorával el válunk ezen rétt örökünkötül egy Bécs pénzél és egy Tellyes pint borral. Én pedig Horváth Jankó föl veszem két bécs pénzél és két tellyes pint borral, belé lépik Szabad Uraságában, birhassa firul fira, nemzetségrül nemzetségre, mint pénzen vett örökét, mivel én Vocsákovics Mihály Reám is vévén az Evictiot Tartozom Horváth Jankót minden Törvényes procatori és alligatoriusok ellen megh oltalmaznyi mind az pénzigh. Melynek nagyob bizonságára való nézve adom ezen örök Levelemet özem kereszt vonyásával megh erősitettem ilyen emberséges emberek előtt, ugy mint Öreg Biró Vaszarics György, Kiss Biró Czinege György, Hütvös Hegy Mester Mester Páll (L. S.), Hütvös Polgár Horváth Mihály, Drásnyák Miklós, Vocsákovics Mihály X, Coram me Georgio Mohácsi m. p.”

2. A három szövegből minket az a szakasz érdekel most közelebből, amely szinte egybehangzóan azt mondja, hogy az eladó egy bécs pénzzel és egy pint borral letette földjét és a vevő ennek duplájával, két bécs pénzzel és két pint borral felvette. Ha egy-két kifejezés változik is bennük, de mint formula, lényegében mindegyikben egységes. Mielőtt e formula egyes fontosabb elemeit sorra vennénk és jelentőségét, értelmét próbálnánk kibogozni, helyes lesz talán a kifejezéssel jelölt aktus helyét, jellegét is meghatározni. Mert amint az már az első szövegből is kitűnik, e kifejezés korántsem magát az eladást jelenti, hanem sokkal inkább annak megerősítését, és a jelenlevő személyek képviselte faluközösség által való elismerését. Már e szövegből is az gyanítható, hogy akkor, amikor e bécspénz fizetésére sor került, a tényleges adásvétel, azaz a pénz kifizetése megtörtént. Érdemes e részt újból is idézni, amely szerint az egy hold irtásföld ára ötödfél forint, „mely ötödfél forintot — mint a szerződés szövege mondja — meg adott János Kovács és azt Eörsébeth Aszony fölvette és — csak azután! — az Falunak élő Törvénye szerint az Szabó Ambrusné egy *bécs* pénzél és egy pint borral le tette (ti. a földet) és János Kovács két *bécs* pénzél és két pint borral fölvette és (ti. ezzel) tellyes Szabad uraságában jutott...” De hasonlóképpen észlelhető a két ténykedés szétválása más szerződésekben is, így pl. abban, amit 1666-ban ugyancsak Nagycenken kötöttek egy föld eladásakor. A szerződés szövege szerint „a fél hold földnek az árát mingyár megh atta föllül említett Molnár Márton (a vevő), én is föll vettem — olvashatjuk, majd ez után következik az „átruházás” aktusa a további szöveg szerint —, mai napon Szabad ususában bocsátom, és kezemből ki ereszttem egy *bécs* pénzél és egy magyar pint borral és Molnár Márton kezéhez veszi két tellyes pint borral és két *bécs* pinzel...” Úgy tűnik, a faluközösség képviselőinek közreműködését — ami egyszerre jelenthette a reális árak kialakítását és a vétel igazolását, közösségi elismerését — kellett a pénz kifizetése után a pénzzel és borral mind a két részről honorálni. Ezt abból is gyaníthatjuk, hogy némely esetben „alku”-ról is szó esik, illetve máskor a szöveg „áldomás”-t emleget.

Így például a Nagycenken 1640. július 6-án kötött egyik adásvételi szerződés a következő sorokkal zárul: „Volt ez *alku* illen Személyek előtt, ugymint elsőben Személy volt Varga Mihály hütvös Polgár Uram előtt és Kómár Benedek akkorbéli eskütt Polgár előtt Boros Bálint, Nagy Márton, Bagon Bálint Peresztegen lakozó Uraimék előtt és Fülesen lakozó Goszpodarics Márk előtt Németh Miklós eő Nagysága Viczellérje előtt...” De ugyanez a kifejezés feltűnik Lövő mezőváros szerződéseiben is, így pl. abban, amelyet 1675. február 24-én kötöttek: „Lett *alku* és az Pénz adás illyen böcsületes, emberséges emberek előtt — olvashatjuk — ugy mint mastani Biró előtt, Kanisaj István előtt, Balogh Mihál, Horváth István előtt...”

E kifejezés mellett, mely a szerződéskötést megelőző, olykor hosszadalmas egyez-

kedésre utal, a megegyezést és pénzkifizetést követő aktust, melyre a fentiekben utaltunk, a már idézett nagycenki 1676-os szerződés a következőképpen említi: az eladó eladott „...fél hold földet, a köves fölöt hat magyar forinton *áldomással* együtt...” Egy másik 1684-ben kötött szerződés pedig a következő szavakkal zárult: „Anno 1684. Die 24 Februarii, megh adván mind az két felől való *áldomást*.” Majd egy 1707-ben ugyancsak Nagycenken kiállított szerződés is szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy „...az itt való Szokás szerint az *áldomást* mind a két fél be szolgáltatatta”. Más esetben ugyan az *áldomás* szó elmarad, a szöveg többi része viszont kétségtelenül teszi, hogy szintén arról lehetett szó. Így annak a szerződésnek pár sora is, melyet 1699. április 31-én Nagycenken Laczkó Priszinger János adott, hogy igazolja egy hold földjének eladását „Cristianus Jánosnak és gyermekeinek örök áron, Pénzt, borokat magam megh adván a két részről.” Ha már a részletezésnél tartunk, érdemes megemlíteni azt is, hogy az egyik 1732. február 20-án Peresztegen kiállított szerződésben a pénz és bor mellett pecsenyéről is szó esett, mit a szerződés írásakor kötelezően fizettek. A szerződés szövege a szokásos módon hírül adja ugyanis, hogy az eladó a földtől elvállik „egy *Bécs* pénz el és egy tellyes pint borral; Föllül megh irtt Sumuntmont Mátyás Uram feleségivel és gyermekeivel edgyütt be lépik két *Bécs* pénz el, két tellyes pint borral, két funt Pecsenyével és hozzája tartozandó minden némü igasságával, birhassa eő Kegyelme — adják meg a lehetőséget a szükséges feltételek teljesítése után — firul fira, nemzetségrül nemzetségre, mint maga saját pénzen vett örökjét...”

3. Ez utóbbi szövegben tűnt fel az *igasság* szó is, mely a szerződésekben érdekes módon kétféle jelentéssel is szokott szerepelni. Az első jelentés az, ami a fenti szövegben is tapasztalható, és ami némileg rokon az előbb idézett *áldomás* jelentésével. Néhány példa talán pontosabban is meg tudja világítani. Az egyik Peresztegen 1640. július 6-án kötött szerződésben, mely Horváth András rét eladását volt hivatva igazolni, olvasható, hogy a rétet „...örök áron minden *igasságával* edgyütt le tette Horváth András egy *bécsel*, fel vette Scornyak Pál két *bécsel* és minden *igasságával* együtt...” majd a rétet 1669. jan. 10-én Scornyak Pál a Kövesden lakó Horváth Máténak adta el „minden *igasságával* edgyütt”. 1690. november 3-án Peresztegen kelt az a szerződés, amelyben Lencsés Panna igazolta egy hold irtásföldjének eladását, amelyet — mint olvashatjuk a szövegben — a vevőnek „föl is adtam, falunk és Helünk mindennemü *igasságát* be szolgáltatván akkor-béli Bíró Horváth János Uram házánál...” Ugyancsak Peresztegen 1698. szept. 28-án állították ki azt a szerződést, amelyben egy rét eladását igazolták, és amelynek szövege a következőképpen utal az *igasságnak* nevezett, kötelező fizetség besolgáltatására: „...mi pedig mind az által mind a két részről le tévén az helynek minden némü *igasságát*, mai napon kezéhez szabadítjuk (ti. a vevőnek a földet)...” S hogy semmi kétség ne legyen a fenti módon használt kifejezés jelentését illetően, idézzük az 1696. febr. 26-án kiadott rételadási szerződést, melyben viszont már feltűnik az *igasság*-nak egy másik jelentése is. Az olvasható e szerződésben, hogy 80 forintot a rétért a vevő „egészlen minekünk megh füzetett, e mellet mindennemü költséget az Helynek *igassága* szerént eő Kegyelme Czinege János Uram magára vett és bé is szolgáltatott...”

Mielőtt az *igasság* ez utóbbi jelentését sorra vennénk, érdemes arra utalni, hogy az első jelentésként említett „fizetség” értelemben Sopron megye területén szinte századunkig tovább élt, mégpedig egy szokással kapcsolatban, melynek *legények igassága* volt a neve. E kifejezés értelmezésére, úgy véljük, legcélszerűbb lesz a Sopron megyei szolgabíró 1837. november 6-án kelt jelentésének egy részletét idéznünk, mely jelentést az egyik 1837-ben Hővejen tartott verekedésbe torkolló lakodalom után készített, helyszíni vizsgálat alapján. A vizsgálatot vezető szolgabíró előtt, mint jelentésében olvasható, a vallo-mások alapján világossá vált, „hogy a 'Legények *Igassága*' neve alatt több helyeken a

Nemes Megyébe a Menyegző alkalmával a vidéki vőlegényen önkényes pénzbeli követelések tétetnek; ezen rossz szokás pedig — füzte hozzá — több helyeken a verekedésekre alkalmat nyújtott...” (Sopr. Szle. 1958. 153).

Világos tehát, hogy az *igasság* itt is szokáson alapuló fizetség, melynek meg nem adása véres verekedést eredményezett. Az *igasság*-nak lényegében ugyanez a jelentése tapasztalható az általunk tárgyalt irtásföldek eladásakor is. Pontosabban: ez a szónak az egyik jelentése.

A másik jelentése is összefügg ezzel és úgy tűnik, hogy talán a *szokás*, *jogszokás*, *hagyomány* szóval tudnánk helyettesíteni. S hogy a szó két jelentésének összetartozását és egyúttal különbözőségét is jobban lássuk, olyan példát idézünk, amelyben mind a két jelentéssel találkozhatunk. 1694. ápr. 18-án Peresztegen írták azt a szerződést, amely egy irtásföld eladását igazolta, és amely szerint a föld árát az eladó megfizette, a „földeket Falunk és Helünk réghi bé vett jó *igassága* szerint akkorbéli Biró házánál fölvette és letévő *Bécscsével* és mindennémü ahoz tartozandó *igasságának* bé szolgáltatásával együtt...”

A szónak 'szokás' jelentése egyébként igen sok alkalommal tapasztalható, némelykor egy szerződésben két alkalommal is, mint abban a szerződésben, amelyet Peresztegen 1696. március 19-én állítottak ki. Ebben az eladó, Páris Ferenc tanúságot tesz, hogy — mint olvasható — „Feleségemmel és Gyermekeimmal edgyütt mai napon el válok azon földörökömtül (melyről az előbbieken szó esett) és Országunk és Helségünk *igasságával* le teszem egy *Bécs* pénzrel, egy tellyes pint borral, föl veszi Horváth Mátyás (a vevő) Feleségével edgyütt Horváth Orsikkal és Gyermekeivel edgyütt ugyanezen Helségnek *igasságával* két *Bécs* pénzrel és két tellyes pint borokkal...”

Más szerződés, mint az is, amelyet 1714. május 27-én Peresztegen kötöttek, ezt a következőképpen fejezi ki: az eladó megváltik földjétől „egy *Bécs* pénzrel és egy tellyes pint borral”, míg a vevő felveszi azt „két *Bécs* pénzrel és két tellyes pint borral Helünk réghi bé vett *igassága* és módgya Szerént...” Néhány szerződésben viszont, melyek érdekes módon későbbiek, határozottan a szokásra utalnak ugyane kifejezéssel. Az egyik 1726. január 6-án kiállított szerződés szerint is az említett fizetség „helünk réghi bé vett Szokása szerint” történt, de ugyanígy a május 9-én kötött szerződésben is: „helünknek réghi be vett Szokása szerint”.

Egy másik, 1731. szeptember 9-én Peresztegen kötött szerződés szövegéből az is gyanítható, hogy e szokás milyen nagy, szinte törvény erejével rendelkezett. Az olvasható ugyanis benne, hogy az irtásföldjüket eladó testvérek elváltak „azon föld örökünkötől”, melyet előbb pontosan meghatároztak, „egy *Bécs* pénzrel és egy tellyes pont borral, ellenben pedig Pinyén Lakozó N. Sopron Vármegyében Lévóban Decsics György (a vevő) föl veszi két *Bécs* pénzrel és két tellyes Pint borral, Országunk és Helünk bé vett Szokása és Törvénye szerint...” S ezzel világossá is válhatott a szokás jelentősége, amelyet törvényszerűen kötelezőnek tartottak. Az ország és a hely élő törvényére való hivatkozás egyébként több más szerződésben is megtalálható, mégpedig a legkorábbiakban is, jelölül annak, hogy e korban szigorúságukhoz, megtartásuk fontosságához nem fért kétség.

Az eddig rendelkezésünkre álló legkorábbi falusi irtásszerződésben, amelyet Nagycenken 1610-ben állítottak ki, az eladó a következő szavakkal adta át földjét: „adom kezébe azon *igassággal* (ti. a vevőnek), az mellyben birtam Országunk élő Törvénye és *igassága* szerint...” E sorok pedig egyúttal segítik értelmezni a fent már tárgyalt *igasság* kifejezésünket is.

Egy másik, Peresztegen 1643. február 10-én kiállított szerződés pedig azt tanúsítja, hogy Lencsés Benedek a kövesdi Kűmives Pálnak adta el részét „in anno 1612. esztendőben, mely régett az Helynek Szokott Törvénye szerint — mint olvashatjuk az eladó szavait — föl is attam neki...” Több, későbbi szerződésben az olvasható, hogy a földek

eladása „Országunk élő Törvénye szerint” történt, míg másokból — így pl. az 1710. december 8-i vagy az 1712. június 13-i szerződésből — az olvasható ki, hogy a „földadás” „Helünk és Országunk élő Törvénye szerint” ment végbe.

Végeredményben a különböző kifejezések, amelyekkel azt a szokást nevezték, amelynek részét alkotta a *bécs-pénz* adása is, a hajdani adásvételekkel járó ünnepi aktus, jogi tevékenység más-más oldalát világítják meg: a *szokás*, vagy inkább *szokásjog* valójában a kötelező *törvény* erejével bírt és az azzal járó kötelezettség teljesítése tett *igazságot*. Mindehhez járult végül is a jogi tevékenységet lezáró megpecsételődő *áldomás*.

S ha hozzávesszük mindehhez, hogy jogi nyelvünk mai fejlettebb állapotának kialakulása előtt lényegében e szavak, tehát az *igazság*, *törvény* s részben a *szokás* volt az, amivel alkalomadtán helyettesítették, vagy körülírták a *ius* (jog) kifejezést (vö. Kovács F.: A magyar jogi terminológia... 1964. Bp., 44–66), világossá válhat, hogy a korántsem tökéletes paraszti szövegek hajdan érvényes joggyakorlatot s ehhez kapcsolódó jogi kifejezéseket őriztek meg. De az is valószínű, hogy e gyakorlat nem korlátozódott a parasztság szűkebb rétegeire, hanem szélesebb társadalmi érvénye volt, s így e szövegek olyan információkkal szolgálhatnak, melyek az adásvételben és a zálogügyekben részt vevő személyek szűk körénél jóval tágabb érvénnyel bírnak.

Ami a szokás további részleteit illeti, nehezen tudnánk azon kívül bármit is mondani, mint amit az igen érdekes kifejezések alapján gyaníthatunk. Mert a fentiekben kívül igen figyelemreméltó az a terminológia is, amivel a földek átadását, átvételét a szerződésekben jelölték. A fontosabb kétségekívül az átvétel, és ezt a szerződések csaknem mindig egyező kifejezéssel jelölték. E kifejezés: *fölvesz*. Az átadásnál viszont változatosabb a terminológia.

Gyakran használt az olyan kifejezés, főleg a XVIII. század eleji szerződésekben, amely az elválásra utal. Így az 1710. május 26-án, Peresztegen kötött szerződés szerint is „Mester János *el válik* azon föld örökétül (amelyről fent szó esett) egy Bécs pénzen és egy tellyes pint borral, Mohácsy Molnár György pedig *föll veszi*...” Egy másik, 1714-i szerződés szerint „Kusonics György máj napon *el válik* az megh nevezett föld örökétül ... Rósa Egyed Mészáros Uram pedig *föl veszi*...” Vagy egy 1732-i szerződés szerint is a földjüket eladó testvérek tanúsítják, hogy „*el válnak* ezen rét öröküinktől ..., Én pedig Horváth János *föll veszem*...”

Más szerződésekben, főleg a korábbiakban az *elválás* csak egyik mozzanata az eladásnak és ez még kibővül a *letesz* kifejezéssel, amely az átvételt általában jelölő *fölvesz* kifejezésnek ellentétes értelmű terminusa. Az egyik 1696-i peresztegi szerződésben is ez olvasható: „mai napon *elválok* azon föld örökömtől ... *leteszem* egy Bécs pénzel ..., *fölveszi* Horváth Mihály...” Vagy egy másik Hegykőn 1717. június 10-én kötött szerződés szövege szerint Szalay Mihály az eladó azt bizonyítja, hogy „máj Napon *ell válom* (!) ezen említett földemtől egy bécsell *le teszem* és egy magyar Pint Borral, Páll István — olvashatjuk tovább — *föll veszi* két béccsel és két magyar Pint Borral”. De érdemes a *letesz* további változatait is figyelembe venni, amelyek az átadás körülményeit esetleg közelebbről is megvilágíthatják. Az 1610-ben Nagycenken kötött szerződésben is az eladó, amint a szövegben olvasható, a „máj napon *el válom* (!) tül (ti. a földtől) és *adom kezében* azon igazsággal, az melyben birtam ... és eő is Mészáros János *föl vette* két Bécs pénzzel és két tellyes pint borral...”

De akadnak szerződések, amelyben ez utóbbihoz hasonló és az átadás aktusára a következőképpen utaló kifejezések helyettesítik az *elválás* és *letesz* terminusokat. Így a Nagycenken 1676-ban kötött szerződésben is azt igazolja az eladó, hogy a vevőt a földnek „mai napon szabad ususában bocsátom és *kezemből ki eresztem* (ti. a földet) egy bécs pénzel és egy magyar pint borral és Molnár Márton *kezihez veszi* két tellyes pint borral és két bécs pénzel...” Vagy egy másik szerződés szerint, melyet 1680. augusztus

15-én ugyancsak Nagycenken kötöttek, Horváth Péter adta el földjét, „mely földről — olvashatjuk — én *el vévén kezemet* hazánk élő igazságával, egy tellyes pint borral, Szamer Cristianus (a vevő) két tellyes pint borral ...”

Gyakori viszont az a forma is, amely mint 1677. május 23-án Nagycenken kötött szerződésben is olvasható, a következőképpen utal az átadásra: „*föl attam* pedig azon megnevezett földet hazánk minden igazságával...” E kifejezés, úgy tűnik, ellenpárja az átvételt legtöbbször jelölő *felvesz* terminusnak. Az 1732. december 17-én Nagycenken kötött szerződésben is a következőképpen tapasztalhatjuk ezt: Köteles Ilona eladó igazolta, hogy földjét — mint olvasható — „*föl is adtam* eö Kegyelmének Pintér Baisz Jánosnak Helységünk szokott igazságával ... S én is pedig — értesülhetünk a továbbiakban — Pintér Baisz János *föl vettem*, föllebb megh irt vett örök földemet két Bécs pénz és két Pint Borral Helységünk igazságával ...”

Amint e példákból, melyek számát szinte a végtelenségig lehetne szaporítani, kitűnik, az átadás-átvételnél igen sajátos terminológiája volt használatos, mely, úgy tűnik, igen régi hagyományú, és hosszú gyakorlat során alakult ki. Ismételten áttekintve e terminológiai sort, önkéntlenül is arra kell gondolnunk, hogy ha ez konkrét esetek kapcsán alakult ki, földeladás alkalmával, az átadás-átvételnél szinte szertartásszerűen kötött formái élhettek, amelyek kísérték vagy szimbolizálták a földtől való megválást, illetve az ahhoz való jog átruházását és a jogban való megerősítést. Valami hasonló forma ötlük eszünkbe, mint amivel a feudális korban beiktatták például az új hűbérest hűbér-birtokába vagy az egyházi és a világi tisztségviselőket hivatalukba. S ha ezek konkrét formái eltérők voltak is a falusi földeladás szokásaitól, egy dologban megfelelést találhatunk: az ünnepélyes kötött formájú „beiktatás” tette emlékezetessé a közösség, illetve annak képviselői előtt a beiktatás tényét és biztosította egyúttal a közösségi ellenőrzést is. Ily módon válhatott igazában ismertté a föld tulajdonjogának változása, mely változást a közösség elismerte, és ha kellett, meg is védte. Erre némely szerződésben utalást is találhatunk, így többek között abban a szerződésben is, amelyet 1659-ben Nagycenken kötöttek, és amelynek végén a vevő a következőt tartotta szükségesnek megjegyezni: „*En Nagy Czenken lakozó Bene Miklós, mivel ezen föllül irt föld miatt két izben köllött Törvénkednem Nemzetes Globitzer Farkas Urammal, azért az Törviny is mint igaz Vérnek Attyafinak nékem attá és ítélte, az mellyet eleven bizonsággommal is megh bizonyítottam, hogy engem illetett és nem más idegent*”.

5. Ennek a faluközösségének képviselete előtt történő „beiktatás”-nak volt része az *áldomás* is, amelyhez kötelezően pénzt és bort adtak mind a két részről. A *bécs* azonban a TESz. értelmezése szerint csak „pár fillér”, s így a pénzadás szimbolikus is lehetett. Valószínűbbnek látszik viszont, hogy e szerződésekben már a *bécs-pénz* értelme is eltér attól, mint amit a TESz. közölt korábbi adatok alapján. E szerződésszövegekben a *bécs-pénz* azt a pénzösszeget jelenthette, amivel az áldomáshoz hozzájárultak. E feltételezésünket az is megerősíti, hogy a *bécs* szót gyakran nagy kezdőbetűvel írták, ami kétségtávol eredeti értelme elhomályosodásának is egyik jele. De erre másból is következtethetünk, mégpedig a *bécs*-csel párhuzamosan használt *pint bor* jelentésének változásából, mely e szerződésektől függetlenül jól nyomon követhető éppen e szerződések rásának vidékén a néphagyományokban. A századunkig fennmaradt legény céhek életében például legényavatáskor jellemző terminusként ismerték a *pint bort* vagy helyi nevén a *pimbort*, amit a felavatandó legények fizettek az öregebbeknek. Ezzel kapcsolatban írta Iváncsics Nándor, aki éppen a peresztegi legényavatásról adott közre 1960-ban részletes ismertetést: legényavatáskor „az avatandók leültek az öreglegények közé, és egyik a másik után kihozatta a *pimbort*. Mennyisége nem volt meghatározva. Nem is kérdezték meg senkitől sem, hogy mennyit fizet. Persze az egész falu tudta a mennyiséget,

mert ez a szám jelentette a legény vagyoni helyzetét. Általában 10–12 liter bort fizettek — olvashatjuk a *pimbor* mértékét megvilágító sorokat — »kinek millen módja volt, ki hogyan tüntetett« (Sopr. Szle. 1960. 270).

Valószínű, hogy a földeladáskor fizetett áldomás alkalmával is hasonlóan meghatározatlan mennyiséget jelentett a *pint bor*, s ugyanígy pénzösszegben is a *bécs-pénz*. E bor és pénz lehetett az *áldomás* alapja, melyet ki-ki anyagi helyzetéhez mértén fizetett. Ennek az áldomásnak a fentiek szempontjából való nagy jelentőségét egyébként akkor érthetjük meg valójában, ha e szokásra közvetlenebbül is utaló némely nyelvjárási adatokat is figyelembe veszünk. Az Orm. Sz. (9 l.) például a következő értelmezést adja az *áldomás* szavunkra: 'rendszerint jószágeladás után borral a kézben mondott áldás vevőre és eladott jószágra'. Ezt az értelmezést ugyan a szótár szerkesztője megkérdőjelezi, és zárójelben saját racionális értelmezését is hozzáfűzi: „inkább: 'borivás vmilyen (rendszerint állat) eladás örömére'. De hogy az áldomásnak nem pusztán efféle racionális szerepe lehetett hanem a további szerencse egyik feltételének is tekintették, azt éppen azokból a szólásokból érthetjük meg, amelyek talán legerősebben őrizték a kifejezés régi és talán eredeti jelentését és amelyekből párat egy nemrég megjelent figyelemre méltó könyvecske is közreadott. Pénovázt Antal „A pacséri földművelés és állattartás szótára” (1975.) című könyvében olvashatjuk e szólásokat: „Tudtam, hogy nem lesz szerencse, nem ittunk rá *áldomást*”; vagy egy másikat, amellyel a balszerencsét igyekeztek megelőzni: „Igyuk meg az *áldomást*, osz lesz hozzá szerencse!” E szólások egyúttal kiemelik az áldomás kötött, csaknem szertartás jellegét is, amely különösképpen a meghatározott helyen (bíró vagy helyettese házában) s meghatározott személyek (a faluközösség képviselői) előtt kötött szerződések esetében ölthetett különösen hagyományos formát.

Takács Lajos

A ház szeme. Egy költő leírja: *az ablak a ház szeme*. Szép, hatásos metaforának ítéljük. Az is. Nem szerepel benne az összehasonlítást jelölő *mint* kötőszó, a két fogalom egybevetése közvetlenül történik. Mondhatnók: azonosítjuk az ablakot a szemmel, a szemünkkel. És a költő joggal szövi bele versébe: „Konganak az elhagyott termek, / A bús falakról rámered / Két nagy, sötét ablak a völgyre. / (Úgy-e milyen fáradt *szemek*?) ... / Csak néha, titkos éji órán / Gyúlnak ki e bús, nagy *szemek*.) — olvassuk Ady Endre A vár fehér asszonya című versében. József Attila is él evvel a képpel kedvelt versében:

„Lehunytja sok *szemét* a ház.” (Altató).

Nemcsak a költői nyelv képes ilyen azonosítás alkalmazására, a beszélő is alkot efféle metaforákat, amelyeknek alapja az ember önközpontú szemlélete: én vagyok mindennek a mértéke. Az orosz nyelvjárássok némelyikében (témánk szempontjából lényegtelen a nyelvjáráss közlebbi megjelölése) a glaza 'szemek' szóval is jelölik az ablakokat — az orosz ház homlokfalán kettő van belőle —, лицо 'arca' szóval illetik a ház elülső falát, a лоб szóval, melynek tulajdonképpeni jelentése 'homlok', a ház deszkaburkolatú homlokzatát, és a чепен 'koponya' szó jelentheti a háztetőt, illetőleg a бровь ~ бровка 'szemöldök' szó az ablak felett levő vízszintes, kissé kiugró, az esőt elhárító deszkalapot (I. Т. Н. Чайко: Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. Вопросы ономастики. Szverdlovsk. 8—9: 103).

A fent említett, jelentésátvitelén alapuló szemantikai adatok eszünkbe idézik a magyar *ablakszem* összetételt, pontosabban annak második tagját. Mindannyian tudjuk, hogy az előtag, az *ablak* szó szláv eredetű és a honfoglalás után került a magyar nyelvbe. Elterjedése, meghonosodása civilizációs emelkedésről tanúskodik (vö. Kis Lajos: Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. 1975. Nyelvtud. Értekezések 92. 15–7). De azt is tudjuk, hogy az üveg széles körben való elterjedése előtt a paraszti házak, kunyhók és putrik falában levő világító nyílást lantorna, azaz vékony, átlátszó állati hártya, például marhaböndő, esetleg olajos papíros vagy valami fonadék fedte, amelyen ki-be járt a levegő. Régebben az ablakok aprók voltak, alig kéttenyérynnyiek. Belülről deszkával láthatták el őket. (L. A magyarság néprajza 1: 169. A házról szóló részt Bátky Zsigmond írta). S ha az időben még lejjebb szállunk, akkor az összehasonlító néprajz segítségével megállapíthatjuk, hogy az egykori, az ősi hajlékban is valami nyílásformáság szolgált világításra, szellőztetésre, füstelvezetésre, hiszen finnugor eredetű *ajtó* szavunknak is 'nyílás' lehetett a régi jelentése (de vö. MSzFE 1: 75).

Miként a magyarság új hazájában más néptől tanulta meg az ablak használatát, ugyanígy történt ez más finnugor eredetű népekkel is. A fejlődés útja az ősi sátorból, földkunyhóból gerendaházba (boronaházba), majd/és kőházba vitt. Az ablaknak idegenből való származását a jövevényszavak igazolják. A finn *akkuna* ~ *ikkuna* szó az oroszból került az általa jelölt fogalommal együtt. A mai mari nyelvben az *okna* szó járja, ez szintén oroszból vett kölcsönszó, a keleti mari nyelvjárásterületen pedig a törökből jött *törzä* szót találjuk. A manyisi északi *kusnas*, déli *kesnas* 'ablak' szó nyilvánvalóan a tatárból jön.

Nagyon érdekes azonban az a nyelvi tény, hogy a magyar *ablakszem* szerkezeti és jelentési megfelelői megtalálhatók némely finnugor nyelvben:

komi (izsora ny.) *esin éin*

mari (erdei ny.) *okna šinža* és (hegyi) *okna senzü*

mordvin (moksa) *valthe selthe* és *valthe-selmeie*

(Vö. Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сиктивкар, 1961. 336a. Марийско-русский словарь. Москва, 1956. 376b. Мокшанско-русский словарь. 1949. 44a. Moszkva. Juhász Jenő: Moksa-mordvin szójegyzék. 1961. 146a.)

Ne fogjuk ezen összetételeket gyanúba: nem ősiek, ellenük tanúskodik az ablak művelődéstörténete.

Ám az meglehet, hogy az *ablak* szó meghonosodása előtt a világításra való nyílásféleltséget *szem*-nek mondták. Erre utal az *ablakszem* összetétel, de feltételezésemet nem tudom magyar nyelvtörténeti meg nyelvjárási adatokkal igazolni. Sőt, még gyámolítani sem. Úgy gondoltam, hogy oknyomozó történetem itt megszakad. De ekkor egy újabb adat, ezúttal a csuvas nyelvből származó, tolakodott eszembe: a *čüreče-kuš*, ugyanolyan összetétel, mint finnugor társai, az előtag jelentése 'ablak', az utótagé 'szem' (Русско-чувашский словарь. Москва, 1971. 1281. В. Г. Егоров: Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964. 120).

Felteszem tehát magamnak és másoknak a kérdést: mivel magyarázzuk e párhuzamos jelenséget? Ősrokonságról vagy elemi rokonságról szó sem lehet. Magyarázzuk egységes, areális jelenségként? A közös térből kiesik a magyar terület. Szerkezeti azonosság, amely véletlenül keletkezett az idők folyamán? Aligha. Feltehetnők, hogy maga a tárgy természete: ablakkeretben levő üvegtábla diktálta a maga sajátosságával különböző földrajzi területen, a komiknál az Izsora mentén, a mariknál a Volgától északra, a mordvinoknál a Moksa folyónál és a magyarságnál a Duna–Tisza medencében az 'ablak' + 'szem' összetétel formálódását. A magyarázat olyan, mintha visszájára fordí-

tanók a klasszikus *lucus a non lucendo* tételt, és *lucus a lucendo* szabállyá formálnók át. Vagy avval érvelnénk, íme, a magyar *folyó*, a német *Fluss*, a latin *flumen*, a görög *ῥόμα* elnevezések alapja a közös sajátosság, hogy mind folyik, vagy az erdei *tisztás*-t számos nyelvben azért nevezik így, mivel az erdő sűrűjéhez képest puszta terület.

Hagyhatnám eldöntetlenül a kérdést, másokra hártva a feleletadást. De megpróbálom a megoldást. Szerintem civilizációtörténetileg kell szemlélnünk e kifejezésnek többhelyt való felbukkanását. Részint az építéstechnika fejlődése hozta a világítónyílás technikai megoldásának a módosulását, részint az egykori metaforás 'szem'-jelölés olvadt bele az új névadásba. Ez a folyamat egymástól távolos lakóterületen külön-külön, más-más időben végbemehetett. Az ilyesfajta jelenségek vizsgálatának a tanulsága: óvakodjunk attól, hogy rögvest egységes areális tünetet fedezzünk fel csupán hasonlóság vagy azonosság láttán. Valószínű, hogy olykor szerkezetek (pl. szóösszetételek, új névutók, igevonzatok más jelentésárnyalattal) lineárisan, azaz egyik beszélő közösségtől a másikhoz, majd a másodiktól a harmadikhoz kerülnek el, de az is megfigyelhető, hogy létezik olyan jelenségterjedés, amikor egy centrumból sugárszerűen több szomszédos nyelvközösséghez jut el valamilyen nyelvi sajátosság. Ha nem akad fogódzónk történeti adatok formájában, akkor többféle lehetőséggel kell számolnunk.

Erdődi József

Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. (NytudÉrt. 93. sz.) Bp., 1977, Akadémiai Kiadó, 175 lap

Országh László könyvének ismertetésével nemcsak egy kiváló nyelvtudományi művet kívánunk méltatni, hanem a szerzőt hetvenedik születésnapja alkalmából köszönteni is.

Tiszteljük őt mint folyóiratunk termékeny munkatársát, és melegen gratulálunk a Révai emlékérem elnyeréséhez, melyet idei közgyűlésén a Magyar Nyelvtudományi Társaság ítelt oda neki kiemelkedő tudományos munkássága elismerésül.

(A. szerkesztőség)

Folyóiratunk olvasói az 1960-as évek közepe tájától élvezhetik a szerzőnek a magyar szókészlet különféle rétegeibe behatolt angol eredetű szavakról írott közleményeit, amelyek közül nem egy valóságos művelődéstörténeti kismonográfia; most végre előttünk áll a mintegy ezer lexémát sokoldalúan feldolgozó mű. Jelentőségének csupán egyik vetülete, hogy e kérdéskörrel ilyen mélységben hazánkban még nem foglalkoztak. Ennek beszédes példája, hogy a magyar szókincs eredetéről írott kézikönyvében Bárczi Géza angol elemekkel egyáltalán nem foglalkozott, 1963-ban megjelent A magyar nyelv életrajza című könyvében is csak a XX. század kapcsán említ angol jövevényszavakat (364).

1. Tekintsük át elsőnek a könyv szerkezetét és leglényegesebb tartalmi mondani-valóját. A „Bevezetés” (5–17) ismerteti a mű célkitűzését és a nagyon szerény hazai előmunkákat; jelzi, hogy a szóanyag bemutatása milyen elvek alkalmazásával történik meg, rámutat a felhasznált forrásanyag típusaira, majd részletesen fejtegeti, hogy mi tekinthető „angol szó”-nak.

A második fejezet címe „Az angol szóanyag megjelenése nyelvünkben” (18–133). Itt találjuk a vizsgált szóanyag bemutatását, sokszempontú értékelését is. A szerző eltekintett attól, hogy az egyes elemeket abécérendben, hagyományos „szócikkek” formájában mutassa be — ez sajnálatos módon a rendelkezésre álló gazdag dokumentáció közlését is megátolta —, mivel célkitűzése szerint munkája „taxatív-narratív jellegű áttekintés, s nem történeti szótár” (12). Ilyen módon korszakok szerint halad és ezen belül is fogalomkörök szerint rendezi anyagát. Az egyes korszakokban a fogalomköri csoportok (pl. közelet, filozófia, természettudományok, divat, sport stb.) az illető korban betöltött jelentőségük szerinti sorrendben kerülnek tárgyalásra. Ennek az elgondolásnak vitathatatlan előnye, hogy pontosan tükröződik, hogy az adott szakaszban a művelődésnek mely területén milyen mértékben jelentkezik az angol hatás. Az egyes fogalomköri csoportok teljes szóanyagát ennek ellenére könnyen áttekinthetjük, mivel a könyv végén külön mutató foglalja össze, hogy az adott területre vonatkozó szóanyag mely lapokon található.

Az egyes korszakok elhatárolása igen alapos társadalom- és művelődéstörténeti megfontolások alapján történt: a reformkor előtt (18–26), a reformkor: 1820–1849 (27–42), 1850–1920 (42–90), 1920–1945 (90–111), 1945–1975 (111–33). Szerencsés megoldás, hogy a szerző az első szakaszon belül kiemeli a XVII. században nyelvünkbe került öt szót (*druida, flanell, jacht, parlament, puritán*). Ez egyike a könyv számos meg-
lepetésének: ki gondolta volna, hogy az angol eredetű vagy közvetítésű elemeknek a nyelvünkbe történő átkerülése már a XVII. század óta tartó folyamat.

A harmadik fejezet („A meghonosodás folyamatai”: 134–51) lényegében az elvi szintetizálást végzi el. Országh sorra veszi az írásképi, a hangtani, az alaktani és szóképzéstan, végül a jelentéstani beilleszkedés jelenségeit és tanulságait, de módot talál arra is, hogy a jövevényszó kutatás, sőt a lexikológia általános elvi kérdéseihez is hozzá szóljon — ez könyvének más helyein is megtörténik —, s végül a közvetett nyelvi hatás (a nyelvi calque különféle módoszatai) vizsgálatára is sort kerít. A könyv tartalmi részét a Végkövetkeztetések (152–4) zárja le.

A Függelék a rövidítések feloldását, a felhasznált művek könyvészetét és számos mutatót foglal magába. Itt található a betűrendes szómutató az érintett a n g o l elemekről. Ennek indokoltságát nem célozom vitatni, de úgy érzem, ennek közlése nem mentette fel a szerzőt attól, hogy — éppen könyvének már bemutatott szerkezeténél fogva — egy betűrendes magyar szójegyzéket is közöljön. Gondolnia kellett volna arra, hogy alapvető művét nemcsak az angol nyelvet ismerő, tehát a magyar szavakat kikövetkeztetni tudó olvasó fogja használni. Pozitívumként kell viszont elkönyvelni, hogy külön szójegyzék foglalja össze az európai kontinensen kreált álangol — azaz az angolban nem járatos, csak angolnak látszó — szavakat, másrészt néhány olyan származékot, melyet angol szótól alapul vételével magyar képzőmorfémával szerkesztettek. Ez utóbbiak külön kivetítése nagyon szerencsés, csak az a kár, hogy a szerző már eleve nem gondolt a teljességre: a belső magyar származékok elemzése amúgyis kissé háttérbe szorul, pedig az idegen szó teljes áthasonítási folyamatában, megmagyarosodásában ezek megjelenésének igen nagy a jelentősége (így Országh is: 145).

2. Könyvében a szerző az „angol szó” fogalmának új meghatározását adja. Meggyőző érveléssel mutat rá, hogy a magyar nyelvet illetően ennek tekintendők nem csupán a szűk értelemben vett angol, továbbá a szigeti kelta elemek, hanem azok az egzotikus nyelvekből származó szavak is, amelyeket Európában az angol terjesztett el, nem utolsósorban pedig „az angolban idegen nyelvi elemekből alkotott azon új szavak, melyek az eredeti idegen nyelvben nem is léteznek” (13). Országh nem áll egyedül azon nézetével, hogy angolnak tekinti azokat a latin és görög tövekből vagy elemekből alkotott szavakat, amelyekről hitelt érdemlően ki lehet mutatni, hogy brit vagy észak-amerikai nyelvtérületen, angol ajkú születtek (uo.), ezek tulajdonképpen „nemzetközi anglicizmusok” (135). Ilyenek nyelvünk 1612-ben jelentkező első angolból vett szavai: *parlament* és *puritán*. Tövik ugyan végső elemzésben latin, de abban az értelemben, ahogy Európá-szerte elterjedtek, valóban az angolból indultak el.

Ebből az igen gazdag és elsőnek az angolból kimutatott szóanyagból valók: *baptista, barométer, cirkuláció, hormon, internacionalis, kaleidoszkóp, materializmus, objektív, patrióta, színekúra, ultimátum, vakcina* és még nagyon sok tudományos műszó. A szövegidezetek számos esetben határozottan közvetlen angol forrásra utalnak (pl. *panoráma, parlament, patent, petíció*). A német vagy francia közvetítést nem mindig lehet kizárni — ez nem is áll a szerző szándékában —, de a könyv tanulságait a magyar etimológiai kutatásnak át kell vennie, az Országh által feltárt esetekben nem szabad megelégedni a „nemzetközi szó” vagy „német eredetű”, illetve *lat el ~ gör el* (e sorok írója is így járt el) magyarázattal.

Az angolban latin és görög elemekből megalkotott nemzetközi tudományos terminusok számát a könyvhöz képest még szaporítani is lehet. Az utóbbi évtizedekben a magyar társadalomtudományok nyelvén is megjelent a *denotátum* és családja (J. S. Mill alkotása), a *referencia* ismeretelméleti használata, a *pragmatika* jeltudományi értelme. Ezek és néhány hozzájuk hasonló elkerülte a szerző figyelmét.

3. Ország László nagyon is tudatában van annak, hogy a műveltségszavak igazi jelentősége csak akkor tárul fel, ha teljes művelődés-, sőt társadalomtörténeti háttérüket is bemutatja. Nagy kár, hogy a Nyr.-ben tárgyaltakra csak a közlés helyének megadásával utal, de az ilyen természetű tárgyalás példáiként hadd említsem a *joule* (69), *lembardzsek* (96) és *platform* (107) szavakról írottakat. „Művelődéstörténeti jelentőséget az angol jövevényszóanyagnak az a tény biztosít, hogy nemcsak szavak jöttek angol nyelvterületről, hanem a velük jelölt fogalmak, eszmevilág, képzetek, tárgyak és tények is ama világnak szülöttei és teremtvényei, a mi éghajlatunk alá települve” (154).

Ország nem elégszik meg az általános következtetés levonásával, hanem az egyes korszakokat külön is elemzi, és az átvett jövevényszóanyag figyelembevételével az adott időszaknak a magyar–angol kapcsolatok történetében betöltött szerepét is jellemzi. Igaz ugyan, hogy a reformkor előttről is kimutatható szép számú angolnak tekinthető jövevényszó, de a kapcsolatok jellege ekkor még elsősorban közvetett, az angolból hozzánk érkezett nemzetközi szavak többsége német vagy francia közvetítésű (26). Az igazi fordulópont a reformkor, amikor a félgymati sorból kitörni akaró nemzet leg-haladóbb vezetői számára a felvilágosult és művelt Anglia a követésre kínálkozó példa. Rövid harminc év alatt mintegy 150 angol szó jelenik meg nyelvünkben, ezek többsége politikai vagy műszaki-szaknyelvi szó, „a nyelven túlmutató mélyreható angol civilizációs hatás is érvényesült” (42). E korszaktól kezdve az angol és amerikai műveltséggel való közvetlen kapcsolatok intenzívebbé válnak, de nem változik meg a nyelvünkbe átkerülő angol jövevényszóanyag (mintegy 180 elem) jellege még a két világháború közötti időszakban sem. „Ennek valószínű oka az, hogy a nemzeti függetlenülés nem járt együtt a társadalmi struktúra alapvető átalakulásával” (111).

A felszabadulást követően az angol jövevényszavak összetétele strukturálisan is megváltozik. Napjainkban a státusszimbólum — közbevetve: ez is angolnak számít — „már nem a »Doctor juris« cím a névjegyen, hanem a stetoszkóp vagy a logarléc” (115). Ennek megfelelően a régebbi uralkodó osztályok nyelvhasználatára és életvitelére jellemző számos szó kiszorul az élő nyelvhasználatból, viszont megindul egy újabb nagy hullám, amely elsősorban az ország gazdasági fejlődésével kapcsolatos. Mind a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbá válása, mind a rádió és a televízió elterjedése folytán az angolból való közvetlen átvétel aránya ugrásszerűen megnő.

4. Angol jövevényszavainkra még a közvetlen átvétel eseteiben is az írott forrásból való kölcsönzés a jellemző. Kivétel számba megy a feltehetően élnyelvi érintkezésből származó *keccsöl* (132) vagy *csencsel* (100); külön érdekesség az így keletkezett Zala megyei *Kiskemp*, *Nagykemp* stb. angol utótagú helynevek csoportja (118). Írott forrásból, „a szem és nem a fül élményével kerültek nyelvünkbe” a *derbi*, *jodbal*, *half*, *kovboj* (140). A szerző etimológiai leleménye, hogy egy sorozat eredeti angol többes számú -s végződésű, de e funkcióját a magyarban elvesztett lexéma ilyen alakban való átvételét azzal magyarázza, hogy a tartó felíratáról ismerték meg a nevét (pl. *keksz*, *steelpens*, *mixed pickles*; ilyen a *notesz* is — vö. TESz.). Többes számú angol *stakes* lehet a forrása a magyar argóban élő *steksz* 'pénz' szónak (34). Eredetileg márkanév volt a *gem(kapocs)*, a *dukkó*, sőt a nálunk közzszóvá lett *vim* is (109). A fenti példák mutatványul szolgálnak arra a sokoldalú látásmódra, amelyet angol jövevényszavaink feltérképezésében a mű követ. Az angol

nyelv és műveltség iránti szeretet azonban nem akadályozza meg a szerzőt abban, hogy elhárítsa az angol eredetet ott, ahol ez nem bizonyítható (l. a *bridge*-ről írottakat: 62), és így kerül sor az ún. álangol szavak (pl. *autóstopp*, *bokszer*, *drinkbár*, *farmer* [ruhadarab neveként], *kasha* stb.) elkülönítésére is.

Itt szeretném megemlíteni még azt a frissességet és nyelvi éberséget, amellyel a szerző a legújabb nyelvi fejleményekre felfigyel (pl. a *poster* elsőnek történt feljegyzése, a *farmer* legújabb jelentésváltozásának (már nemcsak nadrág, sőt ruha, hanem méteráru) észrevétele, a belső magyar származék *stoppos* 'olyan személy, aki (rendszeresen) autóstoppal utazik' megemlítése stb.). A szerzőnél senki sem tudja jobban, hogy a lexikológiai művekben a teljesség megvalósíthatatlan (133). Ebben a szellemben szeretném megemlíteni, hogy munkájából kimaradt a 'szélesvásznú'-val pótoltt *kinemaszkop* (*Cinemascope*), a még mindig eleven *sokk* (*shock*) és családja (*sokkol*, *sokkos*), a politikailag elitélő *establishment*, a minden valószínűség szerint az angoln át terjedő *katamarán*. Egészen friss keletű, a könyv megírása idején még nem is érkezett hozzánk a *pellet*, amelyet újfajta takarmányozási eljárások során a tudományos-ismeretterjesztő irodalom egyre jobban népszerűsít.

5. Az angolban keletkezett vagy az angoltól elindult nemzetközi szavak vándorlásának nyomon követése bonyolult feladat. Széles körű dokumentációja alapján nyelvünkbe érkezésüket Országh László számos esetben a TESz.-nél korábbról tudja igazolni (csak mutatóba néhány: *baptista*, *cirkuláció*, *dzsentrí*, *hall*, *jacht*, *lord*, *magazin* 'folyóirat', *modernizál*, *monszun*, *pária*, *partner*, *penicillín*, *puritán*, *vagon*; ezekhez hozzá kell gondolni azokat is, amelyek már a XIX. sz. első felében megjelentek, de a TESz.-ben nem szerepelnek). A korábbi adatolás értékét még növeli, amikor a kontextus vagy a szöveg természete a közvetlen átvételt igazolja. A szerző is tudja azonban, hogy a forrásanyag kibővítésével újabb korai és értékes adalékokat lehetne gyűjteni (152). Úgy gondolom, hogy a reformkor és az ezt megelőző 50 év ismeretterjesztő-tudományos irodalmának (pl. Sándor István Sokkféléjének, vagy Péczeli József Mindenés Gyűjteményének), továbbá a korabeli sajtónak (pl. Magyar Hírmondó, Magyar Merkurius, Pesti Hírlap) a feldolgozása igen gyümölcsöző lenne. Az újabb időkben megjelentekkel kapcsolatban hadd jegyezzem meg, hogy 1932–33-ban a Népszövetség leszerelési konferenciáján a Szovjetunió „Akta az agresszor meghatározására” tervezetet terjesztett elő. Ezt nem fogadták el, de a korabeli sajtóban magára a szóra talán korábbi nyomra lehetne bukkanni az arab–izraeli háborúskodás előttről. Országh László szerint a *gin-fizz* nevű ital a hetvenes években jött divatba, jómagam már a hatvanas évek közepe tájáról emlékszem rá.

A nemzetközi anglicizmusok történetétől elválaszthatatlan a közvetítés kérdése, ez a szempont nem is kerüli el a szerző figyelmét. Rámutat, hogy a „francia közvetítés nem egy angol szavunk hangalakján (mint *büdzsé*, *zsűri*, *zsoké*, *szüü*, *komité*) is felismerhető” (26), más szavakkal kapcsolatban a németre utal (pl. *éteri*, *konstáblér*, *míriád*, *skribler* stb.). Megnyugtató megoldást általában csak az egyedi szótörténet nyomon követése adhat, mégis vannak a könyvben nem említett fogódzók is. Gondolok itt az *s* [= sz] + konzonáns csoport viselkedésére, amelynek az első tagja a magyarban hol *s*, hol *sz* hangként realizálódik (vö. 139). Nézetem szerint a *scalp*, *spaniel*, *spinakker* stb. hasonló német ejtése mint közvetítőre *e* nyelvre utal (persze egyes szavaknál magyar *s*-ezés is feltehető). Az angol *strike* a németen keresztül érkezve előbb *str-* kezdettel hangzott (vö. ném. *Streik*), majd felismerve eredetét vagy ismételten, de most már az angoltól átvéve *sztr-* ejtést kapott. Egy további szempont: a magyarba átkerülve az angol szó önálló jelentésfejlődésre képes (pl. *dzsentrí*, *skót*, *szet*), de nem egy esetben az angolban ismeretlen jelentés nem a magyarban keletkezett, hanem valamelyik közvetítő nyelvben. A szerző szerint a *shunt* (a könyvben *sönt*) „nyelvünkben idővel orvosi jelentésekkel is

gazdagodott" (93); ez már a németben megvan (Brockhaus Enzykl.). Az angol *flirtation* alapszava — mondja a könyv — „nyelvünkbe kerülve jelentésváltozást szenvedett" (60). Ez nem valószínű, mivel a *flirt* alakhoz tapadva a magyarban is ismert jelentés járatos mind a franciában, mind a németben. Az *autostopp* nem magyar fejlemény, már megvan a franciában; a *stoppol* igének az idevágó jelentésfejlődése (119) sem bizonyosan magyar. Joggal tartja német közvetítésének a *dzsungel*-t a mű (86): az átvitt jelentések onnan valók.

6. Nem térhetek ki egy bármilyen hosszúra is nyúló ismertetés keretében a mű teljes eszmei és módszertani értékelésére. Csak utalásszerűen említem meg, hogy a szerző az idegen szó szintjén maradt elemek között két érdekes kategóriaként a kizárólag angol-amerikai fogalmakat jelölő *lokalizmus*-t (17) és az „angol közvetítéssel az európai kontinensre került, s hozzánk is eljutott" *egzotik*-at (40) különbözteti meg. Az idegen szavak kategorizálásában ezek igen fontos szempontok, nagyon nehéz azonban a pontos határokat megvonni. Nem vagyok biztos benne, hogy a *préri* „mindvégig idegen lokalizmus maradt" (40; vö. az ÉKSz. „hazai" jelentését: „biz Városszéli beépítetlen terület"); a *kenguru* és a *pingvin* valóban egzotikus állatok (24), de nevük a köznyelvben mégsem képvisel olyan sajátos helyi színezetet, mint az angol nyelv útján elterjedt és az amerikai indiánok életére vonatkozó *skalp*, *tomahawk*, *vigvam* (25) stb. szavak.

Részletesen kellene elemezni azt a gondosságot, ahogy a szerző az angol elemek magyar nyelvi életét bemutatja, és néhány szóval mintegy életrajzilag jellemzi. Ízelítőül álljon itt néhány ilyen: „csak az újságnyelvben élt, s nálunk a 19. század végére kihalt" (28; a *leader*-ről), „a csak az itt közölt jelentésében angol ... *oppozíció*" (uo.), „A pártok egy fajta szövetségét jelöli a nyelvünkben mindmáig élő *koalíció*" (uo.), „a hosszú életűnek bizonyult *agitátor*" (29), „csak a felsőbb köröknek szánt írásokban fordult elő a betűjezéssel élő *lion* (uo.), „Lokalizmus maradt a *milady*" (30), „ma már nem használatos *franklin* honosodott meg" (31). Valamennyi szó a reformkorban került nyelvünkbe. Nyilván ismét csak terjedelmi korlátokkal kell magyarázni, hogy a műben a különböző szintre (köznyelv, irodalmi nyelv, szaknyelvi terminus, szakmai zsargon, argó stb.) jutott és különféle vitalitású (teljesen meghonosodott élő, rövid időre meghonosodott, csak az idegen szó szintjén járatos, kivesző, kihalt stb.) elemek külön listázása nem történt meg.

7. Ország Lászlót kutatói szerénysége arra készíti, hogy értékelésének szubjektív voltát többször is hangoztassa; ez a magatartás viszont megengedi a méltató számára, hogy néhány szóval kapcsolatban a maga nem kevésbé szubjektív ellenvéleményének is hangot adjon: nem hiszem, hogy a *mahagóni* és a már nem élő *timothy* azonos értékűek (22), hogy a *jet* 'sugárhajtású repülőgép' a meghonosodás ugyanazon fokán van, mint a *konténer* és a *szuperszónikus* (119). A szerző kiveszőnek ítéli a *pacsuli*-t; én úgy gondolom, hogy 'erős illatú, de gyenge minőségű kölni' értelemben még ma is eléggé gyakori. Az *ámokfutó* és a *spleen* kivesző voltát sem jelzi az Értelmező Kéziszótár. Kétlem, hogy a *pizzama* „ma is még csak a városi nyelvben él" (96). A *széf* nemcsak a könyvben megadott jelentésekben járatos (50), egyre inkább 'értékmegőrző <szállodában, strandon stb.>'. A *jersey* nemcsak *dzserszi* és a közölt ejtészváltozatokban (52) él, hanem egyre gyakoribb a *dzsörszé* változat; kezdetben valóban csak gyapjúfonalból készült, ma már a sajátos hurkolási technikával készült kelme neve. Nyilván másoknak is akadnak hasonló, talán nem is mindig helytálló észrevételei, de ez egy pillanatra sem homályosítja el azt a hatalmas értelmező és stílusértéket megállapító munkát, amit Ország László végzett.

8. Ismertetésem az MTA Anyanyelvi Bizottságának a folyóirata számára készült, magától értetődik tehát, hogy szót kell ejteni a szerzőnek az idegen szavak befogadásáról

vallott álláspontjáról. Elöljáróban le kell szögezni, hogy angol szavaknak a magyarba való bekerülése több százados folyamat, nincs tehát semmiféle olyan vész, hogy valamilyen „Hunglish” fog előállni. Országgh joggal állapítja meg, hogy az angol elemeknek társadalmilag korlátozott az érvénye, általában a városi élettel kapcsolatosak, többségük szókészletünk felszíni eleme maradt: „ritkán jelöltek létfontosságú fogalmakat, olyanokat, amelyek az ország lakosságának egészét mindennapi életében érintik. Ezért is volt olyan nagyszámú az angol jövevények lemorzsolódása, kihullása a kérészelet után, s lesz bizonyára a jövőben is a divatszavak esetében” (153).

A szerző általában nem ellensége az idegenből jött neologizmusnak; az új fogalmat jelölő szó befogadása megszokott dolog, ilyenkor üdözése nem indokolt. Lelkiismeretesen számot ad azokról a sikeres és (még) eredménytelen kísérletekről, amelyekkel az idegen szót pótolni igyekeztek, de nem rejti véka alá, hogy ezzel nem mindig ért egyet: a *rekord* is olyan, amit a „pótlására alkotott *csúcs* szerencsére nem tudott teljesen kiszorítani” (82), a *rekorder*-t helyettesítő *csúcstartó* „ügyefogyott alkotású” (103). Mindez nem jelenti azt, hogy az angol elem megjelenését eleve örömmel üdvözli, sőt kiemeli felesleges voltát, ha ez már régebben élő magyar szó rovására történik, pl. *dzsem* ~ *íz* (56), *gin* ~ *fenyő-pálinka*, *fenyővíz* (39). A *skeet* 'agyaggalamblovés' esetében is megjegyzi: „Most angol szó jött divatba helyette. Tehát tipikus luxus idegen szóval van dolgunk” (127). Elvileg teljesen egyetérték Országgh Lászlóval; más kérdés, hogy a szükséges és a luxus jövevény-szó közötti határt némely esetben én máshol húznám meg. A magam részéről az utóbbiak közé sorolom pl. a rohamosan terjedő *team*, *trend* elemeket, nem írnám le magyaros betűformában a *dzsin-fisz*, *viszt*, azaz *gin-fizz*, *whist* idegen szavakat.

Az egyes elemekkel kapcsolatos állásfoglalásnál is lényegesebb az, hogy az angol nyelv kiváló ismerője határozottan kárhoztatja, hogy „a mind sűrűbben megjelenő angol nyelvből ... készített prózai fordításokban szükségtelen mértékben szerepelnek erőszakoltan szó szerinti magyarításban az angol nyelvnek állandósult szókapcsolatai, jellegzetes mondatszerkezetei” (151). Ez jóval valószínűbb veszélyt jelent, mint egyes divatszavak rövid életű tündöklése és bukása. Itt is hozzá kell azonban tenni, hogy ilyen úton jelennek meg régebbi elemeknek a magyarban nem, de az angolban járatos jelentései: a *realizál* 'tudatára ébred' jelentésben való használata is ide tartozik (132), de a szerző a véleménynyilvánítástól tartózkodik. Kár továbbá, hogy az *adminisztráció* 'kormányzat' értelemben való használatát a szerző nem közli, mert így tekintélyével is harcolhatott volna e henye amerikanizmus ellen.

9. Mindent összefoglalva: Országgh Lászlónak a magyar szókészlet angol eredetű elemeiről írott könyve alapvető jelentőségű. Első ízben történt meg angol jövevény-szavaink összefoglalása és történeti elemzése, amelynek során a szerző számos új eredményre jutott, a jövevény-szókutatás elméletében is sok újat adott. A magyar szókincs kutatói számára a könyv nélkülözhetetlen, de esszéyszerű stílusával élvezetes olvasmány az olvasóközönség szélesebb rétegei számára is.

Bakos Ferenc

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Íródik, folytatódik. Szmékál Vladimírné gödöllői olvasónk szerint helytelenek ezek a mondatok: „A könyv a múlt században *íródott*”; „A tárgyalások rövidesen *folytatódnak*”.

Az *-ódik*, *-ődik* képző a cselekvő igékből többnyire visszaható igéket képez, pl. *húzódik*, *ütődik*, *verődik*. Emellett azonban képezhetünk vele másféle, nem (tisztán) visszaható jelentéstartalmú igéket is. Gyakorító, ill. tartós-huzamos cselekvést jelöl pl. a *leskelődik* és a *lerakódik*. Ez utóbbinak mintájára gondolhatta kedves olvasónk, hogy „A könyv ekkor és ekkor *íródott*” mondatban az igei állítmány arra utal: a könyv „csak úgy magától” *íródott*, ahogy a por is magától *rakódik* le. Természetesen erről szó sincs. Az *íródik* ugyanis az *-ódik*, *-ődik* képzős igéknek abba a csoportjába tartozik, amelyben a képző szenvedő jelentésű igét képez a cselekvő alapigéből. Az *íródik* forma arra utal, hogy a cselekvést (az írást) nem a mondat alanya (a könyv) végzi, hanem valaki más, s ez a cselekvés magára az alanyra irányul. A régebbi magyar nyelvben az ilyen cselekvést, pl. azt, hogy egy krónika a XII. században *íródott*, szenvedő igével fejezték ki: „A krónika a XII. században *íratott*.” Ez az igealak ma már alig használatos.

Ha a folyamatot nem az eredmény, hanem a tevékenységet végző személy oldaláról nézve kívánjuk ábrázolni, cselekvő igealakkal élünk: „Petőfi a Nemzeti dalt 1848-ban *írta*.” Ha a szerző személyét nem ismerjük, vagy nem tartjuk fontosnak, így is fogalmazhatunk: „A Képes Krónikát a XIV. században *írták*.” A többes szám 3. személyben levő állítmány itt az alanynak határozatlan voltára utal. Nem jelenti tehát okvetlenül azt, hogy a cselekvők többen vannak. Mivel azonban a közlés a többes szám miatt így is érthető, olyankor, ha olyan műről van szó, melynek köztudomásúan csak egy szerzője van, szívesebben élünk az *íródott* formával: „A Szigeti veszedelem a csáktornyai várban *íródott*.”

Szenvedő jelentéstartalmat fejez ki az *-ódik*, *-ődik* visszaható képző a *kezdődik*, *folytatódik*, *kitudódik* igékben is. Jól mutatja ezt, hogy az alábbi mondatokat: „A megbeszélés fél 11-kor *kezdődik*”; „A munka *folytatódik*”; „A dolog *kitudódott*” ugyanúgy átalakíthatjuk tárgy és cselekvő ige kapcsolatává, mint „A könyv . . . *íródott*” példát: „A megbeszélést fél 11-kor *kezdik*”; „*Folytatják a munkát*”; „*Megtudták a dolgot*” (a harmadik mondatban az átalakítás során az igeikötő is módosul).

Az, hogy az *íródik*, *kezdődik*, *folytatódik*, *kitudódik* stb. igeek visszaható *-ódik*, *-ődik* igeképzőjük ellenére nem igazi visszaható igeek, másképpen is bebizonyítható. A valódi visszaható igeek ugyanis helyettesíthetők a megfelelő cselekvő tárgyas ige és a *magát* tárgyragos visszaható névmás kapcsolatával, pl.: *fészülködik* → *fészüli magát*, *mosakodik* → *mossa magát* stb. Ez a transzformáció az említett „álvisszaható” igeiken nem hajtható végre: *íródik* ≠ *írja magát*, *kezdődik* ≠ *kezdi magát*, *folytatódik* ≠ *folytatja magát*, *kitudódik* ≠ *kitudja* v. *megtudja magát*.

Mindezzel részben már válaszoltunk olvasónknak másik aggályára, „A tárgya-

lások *folytatódnak*” szókapcsolat helytelenítésére is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az is *folytatódhat*, aminek v a n n a k folytatói, pl.: „*Folytatódtak* a sztrájkok”; „A hozzá-
szólások délután *folytatódtak*.” Egyformán jó tehát: „A tárgyalásokat *folytatják*” és
„A tárgyalások *folytatódnak*”. A *folytatódik* éppolyan s z e n v e d ő jelentéstartalmú ige,
mint az *íródik* és társai. Nem azt fejezi ki, hogy a cselekvés magától megy végbe, vagy
a cselekvő személye nem állapítható meg, hanem azt, hogy a cselekvést tulajdonképp
nem az alany végzi, s ez a cselekmény az alanyra irányul. Meg kell azonban jegyeznünk,
hogy vannak olyan alanyok, amelyek mellett a *folytatódik* igének eredetibb visszaható
jellege sokkal határozottabban kidomborodik. Hogy az Ön példájával éljünk: „Az ára-
dások *folytatódnak*” ≠ „Az áradásokat *folytatják*.” A valódi visszaható igékre jellemző
átalakítást azonban még ilyen alanyú mondatokon sem végezhetjük el: „Az áradások
 folytatódnak” ≠ „Az áradások *folytatják magukat*” (!!).

K. G.

-**Andó, -endő végű szavak.** Foky József Székesfehérvárról aziránt érdeklődik,
szabad-e a választékos stílusban *-andó, -endő* képzős szavakat használni.

Az *-andó, -endő* — a közhiedelemmel ellentétben — nem mindig kerülendő...
Némelyik *-andó, -endő* végű szavunk szükséges és helyes alkotóeleme a mai magyar nyelv-
nek, pl. a beálló cselekvést kifejező *halandó, jövendő*, a tartós, szokásos cselekvésre utaló
forgandó, esendő, mulandó, kelendő, valamint a cselekvés szükséges voltát kidomborító
követendő és teendő.

Jelzős szerkezetekben teljesen szabályszerű az *-andó, -endő* képzős, beálló törté-
nésű melléknévi igenevek használata is (pl.: a *kidolgozandó terv, az elintézendő ügy, a ki-
hallgatandó tanú*). Tömörségük miatt szükség is van rájuk, hiszen például egy ilyen ki-
fejezést: a *megindítandó folyóirat* csak hosszadalmas, nehézkes körülírással helyettesít-
hetnénk: „az a folyóirat, amelyet meg kell indítanunk, amelyet meg akarunk (v.: meg
fogunk) indítani”.

Állítványként való használatukat viszont csak ritkán fogadhatjuk el. A magyar
nyelvérzék számára idegenszerűek és rideg személytelenségük miatt is ellenszenvesek
az ilyenféle utasítások: „A terv *kidolgozandó*”; „Az ügy *elintézendő*”. Szébb és magya-
rosabb ehelyett a *kell* segédigével való szerkesztésmód: „A tervet *ki kell dolgozni*”; „Az
ügyet *el kell intézni*”. Kifogástalan viszont ez a három mondat: „Az áru *kelendő*”; „Minden
 mulandó”; „Az ember *halandó*”. A *kelendő*, a *mulandó* és a *halandó* ugyanis csak alakilag
számít melléknévi igenévnek. Ezek tulajdonképpen már melléknévvé váltak, sőt a *halandó*
még főnév is lehet.

K. G.

Esőnap. Mit jelent, és kell-e nekünk egyáltalán ez a furcsa szóösszetétel? — kérdi
Vida Zoltán budapesti levelezőnk.

Az *esőnap* valóban új szó, szokatlan is még egy kissé, de hogy rossz volna, arról
korántsem vagyunk meggyőződve. Nyelvtani szempontból az úgynevezett „szintaktikai-
lag pontosan nem elemezhető” szóösszetételek sorába tartozik, ami azt jelenti, hogy az
elő- és utótagja közti mondattani viszony többféleképpen értelmezhető. Jelentése: előre
kijelölt nap, amelyen az eső miatt félbeszakadt szabadtéri előadást megismétlik, illetőleg,
ha az előadás a kedvezőtlen időjárás miatt elmaradt, megtartják. Mivel magát a fogalmat
a szabadtéri színelőadások rohamos elterjedése és a szeszélyes nyári időjárás úgyszólván
közismertté tették, nem érdemes hadakoznunk az *esőnap* szó ellen sem. Olyan szabályos
szóalkotás ez, amelyre ráadásul szükségünk is van. Idővel mindenki meg fogja szokni,
valószínűleg meg Ön is.

K. G.

Bevizsgál. Van-e ilyen szó, s ha *ván*, mit jelent? — kérdezi Zimányi Lászlóné Encsről.

A *bevizsgál* ige a kereskedelmi minőségellenőrzés szaknyelvében jött létre. Védelmezői azzal érvelnek, hogy sajátos szakmai jelentése van (megvizsgál és ennek alapján hivatalosan elfogad, engedélyez vmit), s ez elkülöníti mind a *vizsgál*-tól, mind pedig a *megvizsgál*-tól. Pl.: „A terméket a KERMI *bevizsgálta*.” Mivel azonban ez a szaknyelvi jelentés a szélesebb nagyközönség előtt nem ismeretes, azt ajánljuk, hogy a számukra készülő kiadványokban (prospektusokban, plakátokon stb.) a *bevizsgál* helyett a hagyományosabb és közismert *megvizsgál* ige szerepeljen. Ezzel is hozzájárulunk az ilyenféle jellegzetesen hivatalos ízü szövegeknek magyarosabbá tételéhez: „Az áru rendszeres minőségi *bevizsgáláson* esik át”; helyesen: „Az áru minőségét rendszeresen (*meg*)vizsgálják.”

K. G.

Janus. Takács Ákos budapesti levelezőnknek nem tetszik, hogy nagy humanista költőnk, Janus Pannoniust újabban *Janus* néven is emlegetik.

A *Janus Pannonius* éppolyan felvett humanista költői név, mint a XVI. század első felében élt németalföldi költő, *Janus Secundus* vagy akár *Erasmus Roterodamus* (Rotterdami Erasmus) neve. Az ilyen típusú nevek második eleme nem családnév, hanem állandó jelző; a *Janus*, *Erasmus* név tehát önmagában is felidézi, megnevezi az író. Épp ezért ha kíváncsiaknak nem is, de elfogadhatónak tartjuk a *Janus Pannonius* névnek rövidebb *Janus* változatát. Véleményünk szerint ez nem bizalmaskodás, inkább csak rövidsége törekvés. Minthogy pedig ez általános jellemzője a jelenkor nyelvhasználatának, nemigen tehetnénk ellene bármit is.

K. G.

Sodrott ló. Apróhirdetésben szúrt szemet ez a szókapcsolat Kovács József tőkeli olvasóknak. Mivel vidéki ember létére sohasem hallott ilyen lóról, sajtóhibára gyanakszik.

A *sodrott ló* nem nyelvi hiba, hanem állattenyésztési szakkifejezés. Sodrott lónak a hidegvérű és melegvérű lovak kereszteződéséből származó egyedeket nevezik (vö. Állattenyésztési Enciklopédia 3: 233–4). A mezőgazdaságban szívesen alkalmazzák az ilyen lovakat, mert kitartók, a hidegvérűeknél igénytelenebbek, ellenállóbb szervezetűek és mozgékonyak.

K. G.

A magyar nyelv hete Somogyban

Immár tizenegyedszer került sor A magyar nyelv hetének rendezvényeire. Ezúttal — 1977 tavaszán — Somogy megye vállalta magára a házigazda szerepét, Kaposvár volt az országos rendezvény központja.

Az eseménysorozat március 7-én vette kezdetét a Palmiro Togliatti Megyei Könyvtárban, melyen részt vett V a r g a P é t e r, az MSZMP KB tagja, a megyei pártbizottság első titkára, és B ö h m J ó z s e f megyei tanácselnök is. V á r k o n y i I m r e bevezetője után P o z s g a y I m r e kulturális miniszter mondott megnyitót, majd B e n k ő L o r á n d akadémikus tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást A magyar nyelv három évezrede címmel. Szünet után S z e n t p á l M o n i k a következett, aki a XVII. század magyar irodalmából adott elő gondosan megválogatott és összeállított műsort M o l n á r P é t e r, B a l o g h D é n e s és S z t a n k o v i t s B é l a kíséretével.

Az előadások március 8-án kezdődtek meg. A TIT Somogy megyei szervezete minden üzembe és községbe már korábban eljuttatta témajavaslatait, melyek közül válogathattak a rendezők, vagy újabb témák előadásait kérhették. A kis füzetben 33 téma szerepelt ajánlasként. Ezeket úgy állítottuk össze, hogy tükrözze a rendezvény-sorozat jelmondatát. A 11. magyar nyelv hete ugyanis „A sokszínű magyar nyelv” bemutatását, illusztrálását, bizonyítását tűzte ki célul. Ezért szerepeltek a programban a nyelvtörténeti témák mellett a rétegnyelvek sajátosságai: a sportnyelv, az ifjúság nyelve, a nyelvjárások, a hivatalos nyelv, a szaknyelvek stb.; s ezért szerepeltettünk olyan témákat is, mint pl.: Az anya szerepe a kisgyermek beszédtanulásában, Beszéd-művelés és beszédtechnika, A magyar szólások világa, A nyelvművelő Kosztolányi, A szép magyar beszéd. Nem feledkeztünk meg arról sem, hogy a hallgatóság érdeklődését helyi (vagy megyei) témákkal keltsük fel. Ilyenek voltak pl.: A somogyi nyelvjárások, Kaposvár és környékének nyelve, A balatoni halászat szókincse, Miről vallanak a somogyi helynevek?

A hét folyamán több mint 180 rendezvény volt, köztük mintegy 150 előadás. Az előadásokat jórészt a magyar nyelvudomány szakemberei tartották: B a c h á t L á s z l ó, B e n k ő L á s z l ó, B e n k ő L o r á n d, D e m e L á s z l ó, G a l l a s y M a g d a, G e r g e l y J á n o s, G r é t s y L á s z l ó, G u l y a J á n o s, I m r e S a m u, K á l m á n B é l a, K e r e k e s L á s z l ó, K i r á l y L a j o s, Ö r d ö g F e r e n c, P e s t i J á n o s, S e b e s t y é n Á r p á d, S z a t h m á r i I s t v á n, S z i l á g y i F e r e n c, S z i r m a y E n d r e, T e m e s i M i h á l y, V á r k o n y i I m r e, de rajtuk kívül több közép- és általános iskolai tanár is, mint például B a g i G á b o r n é, B é r c z i I s t v á n, B é r e s G y u l a, F ü l ö p L á s z l ó, H o r v á t h J á n o s, I b y A n d r á s, K r a s z n a i L a j o s, O r b á n G é z á n é, R e ő t h y F e r e n c. Balatonlellén B a r a n y i F e r e n c költő volt az előadó.

Örömmel kell megemlítenünk, hogy néhány olyan előadó is szerepelt a rendez-

vényeken, akiknek nem tartozik szorosan hivatásukhoz a magyar nyelv alkotó művelése. Ilyen volt R i g ó L a j o s, a balatonszentgyörgyi tanács elnöke, S i m o n J ó z s e f, a balatonstentgyörgyi postahivatal vezetője, T ö r ö k Á d á m mezőgazdasági szakmérnök Látványban.

Az előadások iránt nagy volt az érdeklődés, a hallgatók száma 20—300 között váltakozott. Átlagosan 1—1 előadásra kb. 40 résztvevő esett. Figyelembe véve, hogy Somogyban sok a kis falu, ez jó eredménynek számít. Különösen annak örülünk, hogy az üzemekben, gyárakban rendezett előadásokon sok munkás, az apró falvakban pedig középkorú és idős tsz-tag volt a hallgatóság között, akik nem egyszer közbeszólta, ha olyan témáról volt szó, amely őket közelebbről is érdekelt (pl.: nyelvjárási téma, a helynevek értelmezése, a szakszókincs stb.). Több rendezvény ifjúsági klubban zajlott le.

A magyar nyelv hetére a rendező szervek pályázatot is hirdettek négy témából. Ezek: 1. Tájszójegyzék egy somogyi település nyelvéből. 2. Hogyan beszél a mai ifjúság? 3. Ragadványnevek gyűjtése egy településről. 4. Tájnyelvi jellegzetességek egy somogyi író nyelvében. A pályázatra 22 pályamű érkezett, melyeket a D e m e L á s z l ó elnöklétével működő bíráló bizottság értékelt. A záróünnepségen került sor a díjak odaítélésére. Többen kaptak első, második, harmadik díjat, s egy kiemelt első díjas pályamunka is volt: a kaposvári Krénusz János Általános Iskola magyartanárainak munkaközössége által összeállított, az iskola felső tagozatos tanulóinak ragadványneveit tartalmazó, nyelvészeti feldolgozás szempontjából is kiváló mű.

A fentebb említetteken túl egyéb rendezvényekre is sor került a hét folyamán. A Kaposvári Tanítóképző Főiskolán kiejtési és mesemondó versenyt rendeztek, több helyen volt rendhagyó nyelvtanóra; a megyei könyvtárban, a Tánicsics Mihály Gimnáziumban és másutt kiállítás, számos általános iskolában ünnepi szakköri ülés és úttörtő foglalkozás. A megyei könyvtár ajánló irodalomjegyzéket bocsátott közre szép kiállításban, s egy füzetet jelentetett meg Rakosgatok aranyrögöt címmel, amely játékos nyelvi fejtörőket tartalmaz.

A 11. magyar nyelv hetének záróünnepélyére március 12-én délután került sor ugyancsak a Palmiro Togliatti Megyei Könyvtárban. Ekkor tartottuk meg az anyanyelvi fórumot is, melyre mintegy 30 kérdés érkezett írásban, s a jelenlevő népes hallgatóság is számos kérdést tett fel. A fórumot V á r k o n y i I m r e vezette, a kérdésekre D e m e L á s z l ó, Grétsy László, Gulya János, Sebestyén Árpád válaszolt. Ekkor hirdették ki a pályázat eredményeit is, majd V á r k o n y i I m r e főiskolai tanár zárszavával ért véget az ünnepi hét.

Várkonyi Imre

A magyar nyelv hete Budapesten

1967 tavaszán, amikor a TIT Budapesti Szervezete először rendezte meg közkedvelt Kossuth klubjában A magyar nyelv hete című előadás-sorozatot, sokan még így gondolkoztak: Annyi ünnep, hét és nap van már nálunk — legalábbis ami a különféle rendezvényeket illeti —, mi szükség van arra, hogy most már gondolataink kicserélésének megszokott, mindennapos eszközét, anyanyelvünket is ünnepi héttel tiszteljük meg?

A kétkezdés jogos volt, hiszen előre valóban nem lehetett látni, ad-e valami marandót ez a rendezvénysorozat azon kívül, hogy esténként remélhetőleg 100—150 hallgatót odavonz a Kossuth klubba, egy-egy nyelvészeti tárgyú ismeretterjesztő előadás meghallgatására. Akkor még nem lehetett látni, de most, tíz év eltelte után már teljes bizonyossággal elmondhatjuk: a TIT igen nagy és igen nemes dolgot művelt ezzel a kezdeménnyezéssel. Nem azért — vagy legalábbis nem elsősorban azért —, mert a magyar

nyelv hetének előadásait, nyelvhelyességi vitáit általában szívesen fogadja a hallgatóság. Ez is fontos, de ennél sokkal többről van szó. A legfontosabb az, hogy az eltelt tíz év alatt a magyar nyelv hete közüggé, országos megmozdulássá vált. Mert mi is történt az elmúlt egy évtized alatt? A budapesti nyelvi — azazhogy akkor még irodalmi és nyelvi — szakosztály által „megálmodott” rendezvénysorozat évről évre gazdagodott, színesedett, az elvetett mag szinte a szemünk előtt szökkent szárba.

Az első, meghatározó erejű mozzanat az volt, hogy a sajtó munkásai felismerték a kezdeményezés jelentőségét, s mindjárt a kezdet kezdetén melléálltak a nemes ügynek: szép cikkekben méltatták a magyar nyelv hetét, megéreztetve az olvasókkal, hogy itt nem egyszerűen ismeretterjesztésről, hanem az anyanyelvi öntudat élesztéséről, erősítéséről van szó. Az a magyar nyelv hetével kapcsolatos több száz újságcikk, amely a lapokban megjelent, szinte felmérhetetlen szolgálatot tett a magyar nyelv hetének, anyanyelvünk ügyének.

Felismerte a rendezvény jelentőségét a rádió s — bár csekélyebb mértékben — a televízió is. Az indulástól számított második, harmadik évben a rádió már gazdag saját programot állított össze a magyar nyelv hetére. Volt olyan év, amikor az ünnepi héten húsz-huszonöt nyelvészeti tárgyú előadás hangzott el a rádióban, nyelvművelő ötpercektől kezdve az egyórás összeállításokig, nyelvi vetélkedőig sokféle műfajban népszerűsítve legfontosabb munkaeszközünket, anyanyelvünket.

De nemcsak az országos tömegközli eszközök jóvoltából, nemcsak külső hatásra erősödött, izmosodott a nemes kezdeményezés. A magyar nyelv hete a TIT-en belül is egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A budapesti rendezvény, amelynek előkészítésébe az Anyanyelvi Bizottság is mind jobban belekapcsolódott, lassan-lassan országos megmozdulássá terbélyesedett. A budapesti példa hatására mind több megyei szervezet rendezett magyar nyelvi hetet — általában sikerrel —, olyannyira, hogy az ötödik évtől kezdve célszerűnek látszott ezt a rendezvényt már szervezetileg is országossá tenni, oly módon, hogy minden évben egy-egy megyei TIT-centrum legyen a magyar nyelv központi előadásorozatának a gazdája. Ez — különösen attól az időtől kezdve, amikor a magyar nyelvi szakosztályok önállósultak — újabb nagy lendületet adott, s újabb szép eredményeket hozott. A magyar nyelv hete „központi” előadás-sorozatának megrendezése ma már rangot, elismerést jelent (természetesen sok munkát is, de az eredmény megéri az áldozatot). Idén ez a rang, ez az elismerés Kaposvárnak, ill. Somogy megyének jutott. Március 7-e és 13-a között ott adott találkát egymásnak a nyelvész TIT-előadók színe-java, s úgy érezzük, ez a jól sikerült rendezvénysorozat is nagymértékben növelte a magyar nyelv hete hírét-rangját. (A központi előadás-sorozatról e számunk előző cikkében olvashatunk beszámolót.)

A magyar nyelv hetének országos mozgalommá szélesedése természetesen korántsem jelenti azt, hogy a bölcso körül, Budapesten minden maradt a régiben. Szó sincs róla! A fejlődés itt is szembeszökő. Csupán egyetlen adatot erre! Amíg 1967-ben a ma már történeti értékűnek számító budapesti rendezvényen öt előadás hangzott el a magyar nyelv hetén, addig az idei héten — 1977. március 21-e és 27-e között — több mint negyven nyelvészeti TIT-előadás hangzott el Budapesten. Akkor egyetlen helyszínen, a TIT Kossuth klubjában folytak le az előadások, most háznál is több művelődési otthon, gyár, iskola és egyéb intézmény töltötte be a házigazda szerepét; a Kossuth klubon kívül a Belvárosi Ifjúsági Ház, a BKV Szabó Pál Művelődési Ház, a Danuvia Gorkij Művelődési Központ, a Fővárosi Művelődési Ház, a Frankel Leó Művelődési Ház, a Ganz-MÁVAG Művelődési Központ, az Ifjú Gárda Művelődési Ház, a József Attila Művelődési Központ, a KISTEXT Művelődési Ház, a Marcibányi téri Ifjúsági Ház, a Pataki István Művelődési Központ, a Postás Művelődési Központ, a XV. ker. Tanácsi Közművelődési Intézmények Igazgatósága, az Alumíniumgyár, az Ásványolajforgalmi

Vállalat, az ORION Rádió és Villamossági Vállalat, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Radnóti Miklós Irodalmi Színpad, a Kossuth Zsuzsa Egészségügyi és Óvónőképző Szakiskola, végül a Martos Flóra Gimnázium. Folyóiratunkban legutóbb 1973-ban jelent meg ismertetés a magyar nyelv hete budapesti rendezvényeiről. Akkor a beszámoló készítője, Graf Dezső még megtehetette, hogy mindegyik előadást sorra veszi s külön-külön ismerteti. Megtehetette, hiszen akkor mindössze hat előadás hangzott el. Mi már csupán arra vállalkozhatunk, hogy az előadások címét soroljuk fel. A huszonhárom cím önmagában is sokat mond, s így azt, hogy melyik előadás hangzott el — más-más helyszínen, intézményben — kétszer-háromszor is, külön nem jelezzük. Íme a lista az előadók nevének betűrendjében: „Anyád nyelvét bízták rád a századok” (Bánffy György), „Ékes, érdes anyanyelvünk” (Bánffy), „A magyar nyelv útja a Halotti Beszédtől napjainkig” (Benkő Loránd), „Jóból is megárt a sok! — Az idegen szavak mai magyar nyelvünkben” (Fábián Pál), „Tanuljunk könnyen, játszva idegen nyelveket!” (Fülei-Szántó Endre), „Nyelvi eszmény — mindennapi nyelvhasználat” (Graf Rezső), „Anyanyelvünk 1977.” (Grétsy László), „Tanuljunk könnyen, játszva magyarul!?” (Grétsy), „Az őshazától a hazáig” (Gulya János), „Hivatalos nyelvünk időszerű kérdései” (Kemény Gábor), „Ady költői nyelvének gyökerei” (Kovalovszky Miklós), „Anyanyelvünk gazdagsága, szépsége” (Lengyel Dénes), „Mekkora úr a nyelvszokás?” (Lőrincze Lajos), „Költészet és grammatika” (Rácz Endre), „Utazás az anyanyelv körül” (Ruffy Péter), „Anyanyelvi nevelés a családban” (Szende Aladár), „Krónika az magyaroknak dolgairól” (Szentpál Monika), „Anyanyelvi műveltség — általános műveltség” (Szépe György), „Ki ismeri jobban nyelvünket?” (Szűts László), „Helyesírásról mindenkinek” (T. Urbán Ilona), „Népmeséink nyelve és stílusa” (Voigt Vilmos), „A kiejtés művelésétől a beszéd műveléséig” (Wacha Imre), végül „Anyanyelvi fórum” (Grétsy—Gulya—Lőrincze).

Persze voltak hibák, akadtak zökkenők is. Az egyik iskolában egy előadás váratlan tanári konferencia miatt elmaradt. Az egyik művelődési otthonban söröspalackokkal körülbástyázott, hangoskodó fiatalemberek fogadták a terembe lépő előadót. Az egyik előadáson tíz alatt maradt a hallgatóság száma. Mindent egybevetve azonban — tehát azt, hogy az előadók mindenütt tudásuk legjavát adták; hogy az előadásoknak mintegy felét 80—100-an vagy annál többen hallgatták végig; hogy sok helyütt élénk, termékeny vita alakult ki; stb. — méltán tartjuk a magyar nyelv hete budapesti rendezvénysorozatát sikeresnek, az anyanyelvi közműveltség növelésére irányuló erőfeszítések fontos állomásának.

Befejezésül — ezúttal már nemcsak a budapesti rendezvénysorozatra gondolva, hanem általában a magyar nyelv hetére, sőt heteire is — még azt a kérdést teszem fel, amelyet e cikk olvasói közül néhányan talán még az itt írtak ellenére is föltesznek: Mi az értelme az egésznek? Miért fontos az, hogy a magyar nyelvről ennyit beszéljünk? Mindjárt válaszolok is. Azért fontos, s azért érdemel meg minden támogatást, minden erőfeszítést a magyar nyelv hete, mert vele el lehet érni, hogy ezer, tízezer és százezer magyar legalább ilyenkor ráébredjen: anyanyelvünket, ezt a csodálatos eszközt nemcsak használni, nyújni kell, hanem gondját is kell viselni. Ahogy az esztergályos karbantartja gépét, ahogy a katona gondozza, tisztogatja a fegyverét, úgy kell mindnyájunknak óvnunk, ápolnunk anyanyelvünket. Persze nemcsak egy héten át, hanem szakadatlanul, de már ez az egy hét is óriási nyereség, mert hatására esetleg a magyarul beszélők újabb ezrei válnak közönyösökből érdeklődökké, érdeklődőkből pedig nyelvünk tudatos őreivé, fejlesztőivé.

S talán eljön majd az az idő, amikor a magyar nyelv hetét Budapestre és szerte az országban egyaránt kiszorítja, fölsőlegessé teszi egy évente ismétlődő s szocialista társadalmunk minden rétegét, minden öntudatos tagját megmozgató új „rendezvény”: a m a g y a r n y e l v é v e.

Grétsy László

Szabó T. Attila a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Az MTA 1977. évi közgyűlése Szabó T. Attilát tiszteleti tagjává választotta. A kolozsvári Babeş—Bolyai egyetem nyugalmazott professzora páratlanul gazdag nyelvtudományi munkásságával érdemelte ki ezt a megtiszteltetést. Folyóiratunk nemrég köszöntötte őt hetvenedik születésnapja alkalmából, és műveit is rendszeresen ismerteti. Fél évszázados tevékenysége szinte minden irányban gyarapította a nyelvtudomány eredményeit. Tanítványaiával együtt hatalmas név- és nyelvjárási anyagot gyűjtött föl, etimológiai-szótörténeti munkássága a román—magyar nyelvi és művelődési kapcsolatokat is feltárta, időtállóak hangtörténeti, leíró és történeti nyelvtani, nyelvművelő és tudománytörténeti dolgozatai. Életművére a koronát a 8—10 kötetre tervezett Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár teszi föl (első kötetét többoldalúan ismertettük, l. Nyr. 99: 484—92); ez a mű kimeríthetetlen kincsesbánya a magyar folklór, a történettudomány és a művelődéstörténet kutatói számára is.

Szaktanulók országos anyanyelvi versenye Egerben. Az iskolai anyanyelv, versenyeknek egyre szélesebb körű a hatásuk, mert az ifjúság minden rétegét mozgósítják. A szaktanulók országos tanulmányi versenyén Egerben nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy a jövő szaktanulás nemzedék legjobbjai közül hányat nyertünk meg az anyanyelv ügyének, hogy mennyien ismerték fel a versenysorozat résztvevői közül a nyelvművelés jelentőségét.

Egerbe, a döntőre eljutott 14 lány és 13 fiú először írásban versenyzett 1977 március 10-én. A továbbjutás feltétele a kiforrott helyesírás volt, ugyanis a pontok felét ebből gyűjthették össze. A hiányzó írásjelek kitételénél bizonytalankodtak, de egészében a mezőny jól vizsgázott helyesírásból.

A pontok másik felét érdekesen összeállított, zömmel teszt rendszerű nyelvtani és nyelvhelyességi feladatokból szerezhették. Ezek húzták szét a mezőnyt.

A szóláskeveredéseket tartalmazó feladatot csak négyen oldották meg teljesen.

Még egy elemzési feladat eredményessége maradt el a verseny átlagos, jó színvonalától. Az ó-nak mint melléknévnek és névszói állítmánynak a meghatározása és a *mogorván* szónak a szófaji minősítése nem ment.

Annál jobban oldották meg a többi feladatot, így nem volt olyan versenyző, aki ne érte volna el az 50%-os szintet.

A szóbeli versenyen már csak hatan vettek részt. A nyelvművelő feladatok tették igazán próbára őket, mint például:

„Véleménye szerint társadalmunk keveset tesz — sokat tesz — mindent megtesz a magyar nyelv műveléséért? (Példákkal, hivatkozásokkal)

Hogyan értelmezi a nyelvi magatartás fogalmát? Véleménye szerint van-e generációs különbség az öregek és a fiatalok nyelvhasználata között?

Munkakörében a szóbeli vagy az írásbeli nyelvhasználatnak van-e nagyobb jelentősége? Hogyan indokolná meg — munkatársai számára — a helyes beszéd, illetve a helyes írás fontosságát?”

A verseny végeredménye: 1. Kórműves Kornélia (Sopron), 2. Baumann Zsuzsanna (Budapest), 3. Varga András (Dunaújváros), 4. Piszton György (Tata), 5. Zentai László (Budapest), 6. Tanczula János (Kazincbarcika).

Hangay Zoltán

Szemle

Országk László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben (Ismerteti: Bakos Ferenc) 371

A Nyelvőr postája

A Nyelv tudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából
K. G.: Íródik, folytatódik — K. G.: -andó, -endő végű szavak — K. G.: Esőnap — K. G.: Bevizsgál — K. G.: Janus — K. G.: Sodrott ló 377

Nyelvőr hírei

Várkonyi Imre: A magyar nyelv hete Somogyban..... 380
Grétsy László: A magyar nyelv hete Budapesten..... 381
Szabó T. Attila a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja..... 384
Hungay Zoltán: Szakmunkástanulók országos anyanyelvi versenye Egerben..... 384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelv tudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: Deme László: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága ..... 4 Ft
5. Vértess O. András: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 1 Ft
7. Benecdy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 3 Ft
8. Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése ..... 2 Ft
9. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc:
O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk idősebbé kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelv tudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975—295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8